

IDENTIFICATIE MET NEDERLAND

ID MET NL ID MET NL ID MET NL
ID MET NL ID MET NL ID MET NL ID
MET NL ID MET NL ID MET NL ID
MET NL ID MET NL ID MET ID MET NL
ID MET NL ID MET NL ID MET NL
ID MET NL ID MET NL ID MET NL ID
MET NL ID MET NL ID MET NL ID
MET NL ID MET NL ID MET ID MET NL
ID MET NL ID MET NL ID MET NL
ID MET NL ID MET NL ID MET NL ID
MET NL ID MET NL ID MET NL ID
MET NL ID MET NL ID MET ID MET NL
ID MET NL ID MET NL ID MET NL
ID MET NL ID MET NL ID MET NL ID
MET NL ID MET NL ID MET NL ID
MET NL ID MET NL ID MET ID MET NL
ID MET NL ID MET NL ID MET NL

De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) werd in voorlopige vorm ingesteld in 1972. Bij wet van 30 juni 1976 (Stb. 413) is de positie van de raad definitief geregeld. De huidige zittingsperiode loopt tot 31 december 2007.

Ingevolge de wet heeft de raad tot taak ten behoeve van het regeringsbeleid wetenschappelijke informatie te verschaffen over ontwikkelingen die op langere termijn de samenleving kunnen beïnvloeden. De raad wordt geacht daarbij tijdig te wijzen op tegenstrijdigheden en te verwachten knelpunten en zich te richten op het formuleren van probleemstellingen ten aanzien van de grote beleidsvraagstukken, alsmede op het aangeven van beleidsalternatieven.

Volgens de wet stelt de WRR zijn eigen werkprogramma vast, na overleg met de minister-president die hiertoe de Raad van Ministers hoort.

De samenstelling van de raad is (tot 31 december 2007):

prof. dr. W.B.H.J. van de Donk (voorzitter)

mw. prof. dr. L. Hancher

prof. dr. P.A.H. van Lieshout

mw. prof. dr. P.L. Meurs

prof. dr. B. Nooteboom

prof. dr. ir. G.H. de Vries

prof. dr. P. Winsemius

Secretaris: prof. dr. A.C. Hemerijck

Plaatsvervangend secretaris: dr. R.J. Mulder

De WRR is gevestigd:

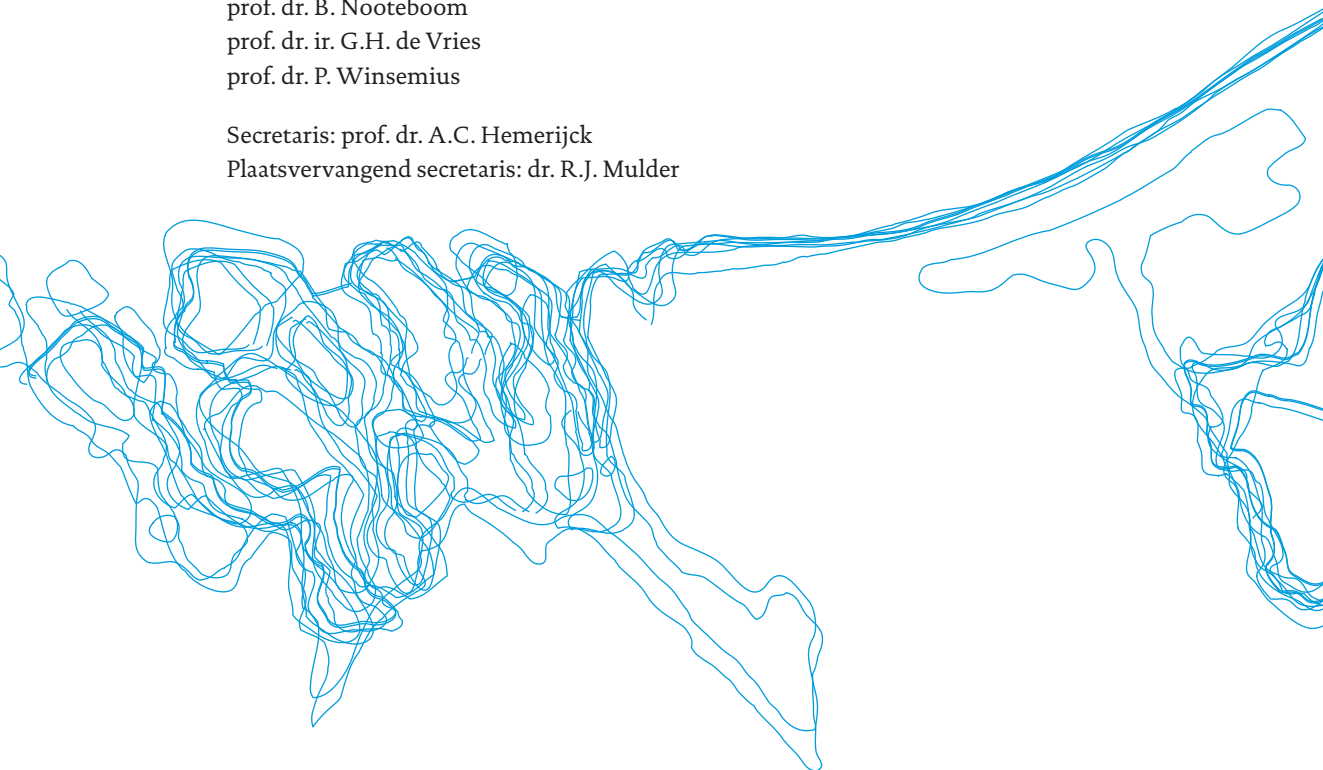
Lange Vijverberg 4-5

Postbus 20004

2500 EA Den Haag

Telefoon 070 356 46 00 Telefax 070 356 46 85

E-mail info@wrr.nl Website <http://www.wrr.nl>

IDENTIFICATIE
MET NEDERLAND

Grafisch concept en vormgeving: Tara Karpinski (www.karpinski.nl)
Uitvoering illustraties: Karst-Janneke Rogaar

ISBN 978 90 5356 428 8

NUR 754 / 741

© WRR / Amsterdam University Press, Den Haag / Amsterdam 2007

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Aan de Minister-president
Voorzitter van de Ministerraad
De heer mr.dr. J.P. Balkenende
Postbus 20001
2500 EA Den Haag

ons kenmerk
2007087/wvdd/lt

doorkiesnummer
070-356 4691

telefax
070-356 4685

Onderwerp
WRR-rapport 79 'Identificatie met
Nederland'

Email
voorzitter@wrr.nl

datum
12 september 2007

Bij dezen zenden wij U het rapport 'Identificatie met Nederland'. Het rapport heeft als onderwerp de recentelijk veelbesproken 'Nederlandse identiteit'. De oorzaken voor die aandacht in zowel wetenschappelijke als politieke en maatschappelijke debatten zijn zowel binnen als buiten Nederland te vinden. Individualisering, Europeanisering, de toenemende globalisering en de daarmee samenhangende migratie: het zijn alle bronnen van onzekerheid die soms stevig doorklinken in discussies over 'nationale identiteit'. Veel van die ontwikkelingen werken immers ook direct binnen de grenzen van onze samenleving door. In het bijzonder in debatten over de multiculturele samenleving wordt de vraag naar wat eigenlijk precies 'de' Nederlandse identiteit is steeds duidelijker naar voren gebracht. Dat verklaart waarom die Nederlandse identiteit steeds vaker ook expliciet als onderwerp van beleid figureert. De Nederlandse identiteit wordt echter vaak met een verwijzing naar het verleden, en soms ook wat statisch verbeeld.

In het voorliggende rapport vraagt de raad zich af of een dergelijke benadering van het vraagstuk van de Nederlandse identiteit wel adequaat en voldoende toekomstbestendig is. De raad meent dat zulks niet het geval is en bepleit op basis van het onderzoek waarvan in dit rapport verslag wordt gedaan een andere benadering die aan het beleid ten grondslag kan worden gelegd. Kern van die benadering is een wisseling van perspectief: van een perspectief waarin één nationale *identiteit* centraal staat naar een perspectief dat onderkent dat het bij vragen van identiteit altijd gaat om meervoudige processen van *identificatie*. De raad onderscheidt in dat verband functionele, emotionele en normatieve identificatie en laat voor elk van deze drie 'routes voor identificatie' de nodige aanknopingspunten voor beleid zien. De raad laat ook zien hoezeer het van belang is langs alle drie de routes tegelijkertijd te werken, en ook hoe cruciaal het is om ze telkens in samenhang te bezien. Een op 'identificatie met Nederland' gebaseerde beleidsbenadering biedt in de ogen van de raad goede mogelijkheden om de noodzakelijke maatschappelijke samenhang in Nederland te versterken en een toekomstgerichte en open oriëntatie daarop te bevorderen.

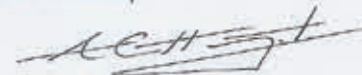
De raad ziet met belangstelling uit naar de in de Instellingswet voorziene reactie van de ministerraad,

De voorzitter,

Prof.dr. W.B.H.J. van de Donk

De secretaris,

Prof.dr. A.C. Hemerijck

INHOUDSOPGAVE

SAMENVATTING	11
VERANTWOORDING	19
1 AANLEIDING EN PROBLEEMSTELLING	21
1.1 Inleiding	21
1.2 Aanleiding voor de opleving van de (discussie over) nationale identiteit	22
1.2.1 Globalisering	22
1.2.2 Europeanisering	23
1.2.3 Individualisering	24
1.2.4 Multiculturalisering	25
1.3 Diversiteit en gemeenschap: tussen dynamiek en desintegratie	29
1.4 Van identiteit naar identificatie	31
1.4.1 Identificatieprocessen	32
1.5 Probleemstelling en opbouw van het rapport	33
2 NATIONALE IDENTITEIT EN IDENTIFICATIEPROCESSEN: EEN THEORETISCHE VERKENNING	39
2.1 Een eerste plaatsbepaling	39
2.2 Van nationale identiteit naar identificatieprocessen	40
2.2.1 Definities van nationale identiteit	41
2.2.2 Identificatieprocessen	43
2.3 Meervoudige identificaties	44
2.3.1 Mengelmensen	45
2.3.2 Primaire en secundaire identificatie	46
2.4 Erbij horen: waarom en wanneer mensen zich willen identificeren	48
2.4.1 Waarom: de meerwaarde van groepsgedrag	48
2.4.2 Wanneer: in tijden van crisis en dynamiek	49
2.5 Er niet bij horen: processen van (zelf)uitsluiting	51
2.5.1 Uitsluiting en terugtrekken	51
2.5.2 Articulatiemacht	53
2.6 Functionele, normatieve en emotionele identificatie	56
2.7 Disidentificatie: terugtrekken en rebelleren	59
2.8 Tot slot	61
3 DE NATIONALE IDENTITEITEN VAN NEDERLAND	63
3.1 Inleiding	63
3.2 Voorwaarden voor nationaal bewustzijn	64
3.2.1 Van regionale diversiteit naar nationale eenheid	65
3.2.2 Wie is burger?	67
3.2.3 Onderwijs en leger als nationale leerschool	68
3.3 Nationale identiteit in meervoud	70

3.3.1	Identiteit in eigen kring	70
3.3.2	Uitingen van nationaal bewustzijn	72
3.3.3	Symbolen	74
3.4	Twijfel aan Nederland	76
3.4.1	Elite en massa	76
3.4.2	Een wereld zonder scheidslijnen?	77
3.4.3	Nationale identiteit en migratie	79
3.5	Conclusie	80
4	IDENTIFICATIE MET DE NATIE: OPLOSSING EN PROBLEEM TEGELIJKERTIJD	83
4.1	Inleiding	83
4.2	Nationale identiteit en de nationale gemeenschap	85
4.2.1	De discussie in de polder	85
4.2.2	Het beleid in de polder	88
4.3	Identiteitspolitiek over de grens	95
4.3.1	Integratiedebatten worden identiteitsdebatten	96
4.3.2	Moslims en de verlichting	97
4.3.3	Identiteitspolitiek tussen verleden en toekomst	99
4.4	Conclusie	101
5	FUNCTIONELE IDENTIFICATIE: VAN AFKOMST NAAR OVEREENKOMST	105
5.1	Inleiding	105
5.2	Functionele identificatie nader verkend	106
5.2.1	Functionele identificatie als er veel afstand is	107
5.2.2	Functionele identificatie als er weinig afstand is	108
5.3	Samen werken: de arbeidsmarkt als locatie voor functionele identificatie	108
5.3.1	‘Harde achterstand’ en ‘harde achterstelling’	110
5.3.2	‘Zachte achterstand’: belemmeringen en kansen	112
5.3.3	Werkgevers en werknemers boven het maaiveld	115
5.4	Samen leren: de school als ontmoetingsplaats	117
5.4.1	Segregatie	117
5.4.2	Functionele identificatie mogelijk maken: laveren tussen grondwet en private initiatieven	118
5.4.3	Schooluitval	121
5.5	Stad en buurt als functioneel identificatiekader	123
5.5.1	De buurt als kader voor identificatie	124
5.5.2	Disidentificatie en identificatie in multiculturele wijken	125
5.6	Samen chatten en samen dansen: functionele identificatie in de ‘vrije tijd’	129
5.6.1	Samen dansen	129
5.6.2	Samen chatten	131
5.7	Conclusie	133

6	NORMATIEVE IDENTIFICATIE: AANPASSEN VAN DE NORM	137
6.1	Inleiding	137
6.2	Aanpassen van de norm	138
6.2.1	Articulatiemacht in tijden van multiculturalisering, individualisering en globalisering	139
6.2.2	Politieke besluitvorming	141
6.2.3	Publiek debat en de media	143
6.2.4	De rol van de rechter	144
6.3	Religie en verlichting: strijd om normen	146
6.3.1	Aanpassing aan de norm	146
6.3.2	Aanpassing van de norm	148
6.4	Het seksuele mijnenveld	152
6.4.1	Nieuwe bandbreedte aan seksuele normen	153
6.4.2	Aanpassen aan de norm	156
6.4.3	Aanpassen van de norm	158
6.5	Conclusie	160
7	EMOTIONELE IDENTIFICATIE: HOUDEN VAN HOLLAND	165
7.1	Inleiding	165
7.2	Emotiecultuur	166
7.3	Liefde voor Nederland: kwesties van politiek en van context	168
7.3.1	Het emotionele voordeel van de thuisploeg	169
7.3.2	Concurrenten van ‘vaderlandsliefde’	171
7.4	Nederlanders en hun Nederlanderschap	172
7.4.1	Trots op Nederland	172
7.4.2	Gesloten vaderlandsliefde	173
7.5	Emotionele identificaties van ‘nieuwkomers’	175
7.5.1	Hoe zie ik mezelf?	175
7.5.2	Prioritering	177
7.6	Nationaliteit en loyaliteit: dubbele nationaliteit als casus	180
7.7	Verschillende wegen	186
7.8	Conclusie	189
8	IDENTIFICATIE MET NEDERLAND	193
8.1	Inleiding	193
8.2	Nationale identiteit	195
8.3	Van nationale identiteit naar processen van identificatie	198
8.4	Functionele, normatieve en emotionele identificatie	201
8.4.1	Functionele identificatie	202
8.4.2	Normatieve identificatie	204
8.4.3	Emotionele identificatie	206
8.5	Identificatie met Nederland	208

LITERATUUR	211

BIJLAGE	229

SAMENVATTING

In Nederland staat de nationale identiteit sinds enige jaren weer prominent op de publieke, politieke en wetenschappelijke agenda. Recentelijk is bijvoorbeeld een canoncommissie in het leven geroepen om de Nederlandse identiteit te helpen definiëren. De vraag naar wat Nederland is en wie ‘wij’ zijn wordt ingegeven door een aantal maatschappelijke ontwikkelingen zoals globalisering, europeanisering, individualisering en multiculturalisering. Met name de multiculturele samenleving is in Nederland het kristallisatiepunt geworden van de zoektocht naar de Nederlandse identiteit.

Het debat rond nationale identiteit kent een historische constante. De laatste twee eeuwen lokten interne of externe ontwikkelingen op gezette tijden een herdefiniëring van de nationale identiteit uit. Dit streven naar eenheid leidde soms tot conflicten of uitsluiting van bepaalde groepen. Dit advies laat zien dat het beleidsmatig inzetten van nationale identiteit, zeker in de context van de bovenstaande maatschappelijke ontwikkelingen, ook nu, contraproductief kan werken. Het is te verkiezen om met het gezicht naar de toekomst te staan en een meer dynamische en meervoudige benadering te hanteren. In plaats van een blauwdruk te geven van de nationale identiteit pleit de raad voor het onderhouden en bevorderen van meerdere routes voor identificatie met Nederland. Het gaat daarbij om drie processen die vaak tegelijkertijd spelen: functionele, normatieve en emotionele identificatie. Een dergelijke benadering biedt meer aanknopingspunten – wetenschappelijk en beleidsmatig – om huidige en toekomstige spanningen in de samenleving te lijf te gaan.

Samenlevingsprobleem

In Nederland, maar ook in de omliggende landen, is de politieke aandacht van nationale identiteit ontstaan door een aantal ontwikkelingen. Door globalisering en in het bijzonder toenemende migratie en mondialisering van de media ontstaan niet alleen nieuwe lokale identiteiten, maar ook transnationale identificaties. Een grotere pluriformiteit in leefstijlen, smaken, opvattingen, normen en waarden, ook wel als individualisering betiteld, zou tot gevolg hebben dat mensen zich minder met elkaar verbonden voelen. Het Europese project is lange tijd gezien als een middel om Nederland economisch, sociaal en cultureel verder te helpen, en daar hoorde Europees burgerschap bij. Nu blijkt echter dat een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking en een deel van de politiek Europa juist ziet als een bedreiging voor de Nederlandse cultuur en identiteit. Toch wordt de aandacht voor nationale identiteit vooral beschouwd als een recept tegen onwenselijke ontwikkelingen binnen de multiculturele samenleving. Nationale identiteit is dan een vehikel voor nationale samenhang en voorbeeld en streefbeeld voor migranten die zich in Nederland hebben gevestigd. Veel meer dan de jaren ervoor is het *integratie*vraagstuk een *identiteits*vraagstuk geworden. Integratie heeft bovendien meer dan vroeger te maken met loyaliteit en kiezen voor Nederland. In steeds bredere

politieke en maatschappelijke kring wordt integratie voorgesteld als een *zero-sum game*: migranten moeten kiezen voor Nederland en afstand doen van het land van herkomst of andere loyaliteiten.

Dit rapport laat echter zien dat identiteit geen kwestie is van kiezen maar van delen, en dat niet zozeer sprake is van een integratieprobleem maar van een samenlevingsprobleem, een probleem dat onder invloed staat van alle bovenstaande maatschappelijke ontwikkelingen. Zowel migranten en hun kinderen als ook sommige 'autochtonen' voelen zich niet altijd meer thuis in Nederland. Er is soms sprake van terugtrekgedrag en radicalisering – zowel islamitisch als extreemrechts – en er is minder onderling contact. Bovendien ontstaan meer spanningen tussen verschillende etnische groepen. En hoewel op lange termijn culturele diversiteit een bron is voor welvaart en innovatie kan een (snelle) toename ervan leiden tot een afname van het onderlinge vertrouwen tussen groepen en het vertrouwen in de samenleving als geheel.

Van identiteit naar identificatie

De raad pleit ervoor om uit te gaan van verschillende processen van identificatie om uitsluiting, terugtrekking en wederzijds wantrouwen tegen te gaan. Deze benadering draagt een meer open en inclusief karakter en is beter toegesneden op processen van individualisering, multiculturalisering en globalisering dan het concept van nationale identiteit. De nadruk op identificatieprocessen heeft in wetenschappelijke zin betere papieren en kan beter uit de voeten met de huidige situatie dan een benadering die 'de' nationale identiteit als vastomlijnd gegeven en statisch streefbeeld voor anderen probeert vast te leggen. Ook lijkt de hier bepleite benadering meer geschikt als basis voor een toekomstgerichte beleidsstrategie.

Identificatie is in onze opvatting te beschouwen als een dynamisch proces van het leggen, onderhouden en verbreken van verbindingen. Onder condities van globalisering is meervoudigheid een permanent kenmerk van de Nederlandse samenleving geworden. Mensen voelen zich met verschillende groepen verbonden en de intensiteit van die verbinding kan variëren met de tijd. Er zijn drie dimensies te onderscheiden in identificatieprocessen: functioneel, normatief en emotioneel. Investeren in deze processen kan voorkomen dat verschillende mensen zich niet langer met elkaar identificeren.

Functionele identificatie

Functionele identificatie komt tot stand op het moment dat mensen niet primair als lid van een etnische groep worden gezien, maar als individu met uiteenlopende functionele verbindingen. Functionele identificatie betekent dat mensen primair worden gezien als lid van een sportvereniging, beroepsgroep, werknemer bij een bepaald bedrijf, lid van een politieke partij of student aan een bepaalde school, en niet meer worden gezien als allochtoon of autochtoon, blanke Nederlander of Iraakees. Functionele identificatie ontstaat als mensen een gemeenschappelijk belang hebben en waar sprake is van wederzijdse afhankelijkheid. De groepsgrenzen

worden dan anders gelegd. Je kunt én het ene, én het andere zijn. Dat heeft als consequentie dat mensen elkaar anders zien: het voorkomt stereotypering en vergroot wederzijdse insluiting. Ontmoeten om het ontmoeten, investeren in meer dialoog tussen groepen klinkt misschien aantrekkelijk, maar is geen voldoende voorwaarde voor functionele identificatie. Belangrijke plekken waar wel functionele identificatie tot stand kan komen zijn als vanouds werk, wijk en school. Maar ook nieuwe ontmoetingsplekken zoals internet en uitgaansgelegenheden kunnen van belang zijn.

Functionele identificatie biedt – wellicht meer dan andere vormen van identificatie – aanknopingspunten voor beleid. Ontmoeten op functionele gronden gaat echter niet vanzelf, integendeel: soort zoekt soort. Er is sprake van zeer subtiele processen van (zelf)uitsluiting: insluiting vindt pas plaats nadat de vaak impliciete culturele codes van de gevestigden zijn overgenomen of gekraakt. Functionele identificatie vraagt daarom om een actieve en doelgerichte inzet van verschillende partijen in verschillende sferen zoals werk, school en buurt. Dat onderstreept niet alleen de noodzaak voor veilige buurten, maar ook een arbeidsmarkt waarin meer wordt samengewerkt. Het tegengaan van discriminatie en het verstevigen van *soft skills* van werknemers – de culturele codes van de moderne arbeidsmarkt – zijn daar voorbeelden van. Daarbij dient aangetekend te worden dat met name mensen met *soft skills* die verschillende gemeenschappen overbruggen meer op waarde moeten worden geschat. Denk aan de Antilliaanse politieagent die zowel de politie als de Antilliaanse codes kent, of de ondernemer die de weg kent in Turkije en Nederland. Investeren in functionele identificatie betekent ook dat kinderen uit verschillende etnische groepen vaker samen naar school zouden moeten gaan. Omdat te bewerkstelligen stelt de raad voor om naast de vrijheid van onderwijs ook ‘verbinding’ als een belangrijk normatief kader te hanteren. Als zo’n verbindingsopdracht ook een wettelijke basis heeft, ontstaat er ruimte voor school- en gemeentebesturen om met behoud van het beginsel van vrije schoolkeuze op het lokale niveau te experimenteren zonder meteen het verwijt te krijgen dat aan de uitgangspunten van de wet wordt getornd.

Normatieve identificatie

Normatieve identificatie heeft betrekking op de mogelijkheden die er zijn om de eigen normen en opvattingen te kunnen volgen en in te brengen in het publieke en politieke domein. Het aanpassen *aan* de norm gaat in de meeste gevallen vanzelf. Als er conflicten over aanpassing ontstaan wordt strijd gevoerd over aanpassing *van* de norm. Het veranderen *van* normen is echter veel lastiger. Niet iedereen heeft evenveel inbreng in dit proces. Dat hebben we geduid in termen van articulatiemacht: het vermogen om in betekenisvolle arena’s, zoals de politiek en de media, normen te kunnen benoemen, bepleiten en verdedigen. Het is van belang dat ook minderheidsgroepen en individuen normen kunnen inbrengen, omdat de eenzijdige focus in het beleid en het maatschappelijk debat op het aanpassen *aan* de norm contraproductieve gevolgen kan hebben. Als er geen open debat mogelijk is, kunnen mensen zich in hun eigen wereld terugtrekken, bijvoorbeeld door niet te stemmen of op een onwenselijke, zelfs geweldadige, manier in opstand te komen.

politieke en maatschappelijke kring wordt integratie voorgesteld als een *zero-sum game*: migranten moeten kiezen voor Nederland en afstand doen van het land van herkomst of andere loyaliteiten.

Dit rapport laat echter zien dat identiteit geen kwestie is van kiezen maar van delen, en dat niet zozeer sprake is van een integratieprobleem maar van een samenlevingsprobleem, een probleem dat onder invloed staat van alle bovenstaande maatschappelijke ontwikkelingen. Zowel migranten en hun kinderen als ook sommige 'autochtonen' voelen zich niet altijd meer thuis in Nederland. Er is soms sprake van terugtrekgedrag en radicalisering – zowel islamitisch als extreemrechts – en er is minder onderling contact. Bovendien ontstaan meer spanningen tussen verschillende etnische groepen. En hoewel op lange termijn culturele diversiteit een bron is voor welvaart en innovatie kan een (snelle) toename ervan leiden tot een afname van het onderlinge vertrouwen tussen groepen en het vertrouwen in de samenleving als geheel.

Van identiteit naar identificatie

De raad pleit ervoor om uit te gaan van verschillende processen van identificatie om uitsluiting, terugtrekking en wederzijds wantrouwen tegen te gaan. Deze benadering draagt een meer open en inclusief karakter en is beter toegesneden op processen van individualisering, multiculturalisering en globalisering dan het concept van nationale identiteit. De nadruk op identificatieprocessen heeft in wetenschappelijke zin betere papieren en kan beter uit de voeten met de huidige situatie dan een benadering die 'de' nationale identiteit als vastomlijnd gegeven en statisch streefbeeld voor anderen probeert vast te leggen. Ook lijkt de hier bepleite benadering meer geschikt als basis voor een toekomstgerichte beleidsstrategie.

Identificatie is in onze opvatting te beschouwen als een dynamisch proces van het leggen, onderhouden en verbreken van verbindingen. Onder condities van globalisering is meervoudigheid een permanent kenmerk van de Nederlandse samenleving geworden. Mensen voelen zich met verschillende groepen verbonden en de intensiteit van die verbinding kan variëren met de tijd. Er zijn drie dimensies te onderscheiden in identificatieprocessen: functioneel, normatief en emotioneel. Investeren in deze processen kan voorkomen dat verschillende mensen zich niet langer met elkaar identificeren.

Functionele identificatie

Functionele identificatie komt tot stand op het moment dat mensen niet primair als lid van een etnische groep worden gezien, maar als individu met uiteenlopende functionele verbindingen. Functionele identificatie betekent dat mensen primair worden gezien als lid van een sportvereniging, beroepsgroep, werknemer bij een bepaald bedrijf, lid van een politieke partij of student aan een bepaalde school, en niet meer worden gezien als allochtoon of autochtoon, blanke Nederlander of Iraakees. Functionele identificatie ontstaat als mensen een gemeenschappelijk belang hebben en waar sprake is van wederzijdse afhankelijkheid. De groepsgrenzen

worden dan anders gelegd. Je kunt én het ene, én het andere zijn. Dat heeft als consequentie dat mensen elkaar anders zien: het voorkomt stereotypering en vergroot wederzijdse insluiting. Ontmoeten om het ontmoeten, investeren in meer dialoog tussen groepen klinkt misschien aantrekkelijk, maar is geen voldoende voorwaarde voor functionele identificatie. Belangrijke plekken waar wel functionele identificatie tot stand kan komen zijn als vanouds werk, wijk en school. Maar ook nieuwe ontmoetingsplekken zoals internet en uitgaansgelegenheden kunnen van belang zijn.

Functionele identificatie biedt – wellicht meer dan andere vormen van identificatie – aanknopingspunten voor beleid. Ontmoeten op functionele gronden gaat echter niet vanzelf, integendeel: soort zoekt soort. Er is sprake van zeer subtiele processen van (zelf)uitsluiting: insluiting vindt pas plaats nadat de vaak impliciete culturele codes van de gevestigden zijn overgenomen of gekraakt. Functionele identificatie vraagt daarom om een actieve en doelgerichte inzet van verschillende partijen in verschillende sferen zoals werk, school en buurt. Dat onderstreept niet alleen de noodzaak voor veilige buurten, maar ook een arbeidsmarkt waarin meer wordt samengewerkt. Het tegengaan van discriminatie en het verstevigen van *soft skills* van werknemers – de culturele codes van de moderne arbeidsmarkt – zijn daar voorbeelden van. Daarbij dient aangetekend te worden dat met name mensen met *soft skills* die verschillende gemeenschappen overbruggen meer op waarde moeten worden geschat. Denk aan de Antilliaanse politieagent die zowel de politie als de Antilliaanse codes kent, of de ondernemer die de weg kent in Turkije en Nederland. Investeren in functionele identificatie betekent ook dat kinderen uit verschillende etnische groepen vaker samen naar school zouden moeten gaan. Omdat te bewerkstelligen stelt de raad voor om naast de vrijheid van onderwijs ook ‘verbinding’ als een belangrijk normatief kader te hanteren. Als zo’n verbindingsopdracht ook een wettelijke basis heeft, ontstaat er ruimte voor school- en gemeentebesturen om met behoud van het beginsel van vrije schoolkeuze op het lokale niveau te experimenteren zonder meteen het verwijt te krijgen dat aan de uitgangspunten van de wet wordt getornd.

Normatieve identificatie

Normatieve identificatie heeft betrekking op de mogelijkheden die er zijn om de eigen normen en opvattingen te kunnen volgen en in te brengen in het publieke en politieke domein. Het aanpassen *aan* de norm gaat in de meeste gevallen vanzelf. Als er conflicten over aanpassing ontstaan wordt strijd gevoerd over aanpassing *van* de norm. Het veranderen *van* normen is echter veel lastiger. Niet iedereen heeft evenveel inbreng in dit proces. Dat hebben we geduid in termen van articulatiemacht: het vermogen om in betekenisvolle arena’s, zoals de politiek en de media, normen te kunnen benoemen, bepleiten en verdedigen. Het is van belang dat ook minderheidsgroepen en individuen normen kunnen inbrengen, omdat de eenzijdige focus in het beleid en het maatschappelijk debat op het aanpassen *aan* de norm contraproductieve gevolgen kan hebben. Als er geen open debat mogelijk is, kunnen mensen zich in hun eigen wereld terugtrekken, bijvoorbeeld door niet te stemmen of op een onwenselijke, zelfs geweldadige, manier in opstand te komen.

In deze tijd van open grenzen, globalisering, individualisering en multiculturalisering zullen nieuwe conflicten over normen ontstaan. ‘De’ Nederlandse normen zijn minder vanzelfsprekend en komen onder druk te staan. Er worden nieuwe opvattingen en normen ingebracht die om voorrang strijden. Bovendien zijn kwesties veelal niet meer uitsluitend lokaal of nationaal. Globalisering en individualisering vereisen daarom juist meerstemmigheid en een veel opener debat waarbij posities en normen duidelijk gearticuleerd, onderbouwd en bediscussieerd moeten worden. Conflicten zullen in de toekomst eerder opspelen. Dit stelt hogere eisen aan de democratie dan daarvoor en heeft gevolgen voor de arena’s waarin normen worden bevochten en vastgesteld, zoals de media, het politieke debat en de rechtszaal.

Door globalisering is in de media enerzijds sprake van eenzijdigheid en vervlaking, anderzijds ontstaat er ruimte voor andere, deels uit het buitenland afkomstige, geluiden en interpretaties. Investeren in processen van normatieve identificatie betekent dat in de media alternatieve stemmen en vooral beelden ondersteund dienen te worden. Van de overheid en politiek mag verwacht worden dat ze toegang en representatie van verschillende individuen en groepen in het oog houden. De politieke arena is de gelegitimeerde plaats waar over uiteenlopende opvattingen en standpunten gestreden moet worden. Dat kan alleen als die arena ook daadwerkelijk openstaat voor verschillende opvattingen en gezichtspunten, ook als het gaat om extreme posities. Nieuwe onderwerpen die vaak tot de private sfeer worden gerekend, zoals religie en seksuele normen, vragen soms om een publieke behandeling. Normatieve identificatie gaat over het vergemakkelijken van de toegang tot het politieke spel, waarbij er ruimte is voor eerder niet gehoorde meningen of opvattingen. Naast het borgen van meerstemmigheid is het van belang representatie in het oog te houden. Dat betekent bijvoorbeeld dat in het verleden opgerichte instituties waarvan de representatie niet meer aansluit bij de huidige diversiteit en meerzijdigheid, zoals het Landelijk Overleg Minderheden, vaak niet meer de juiste gesprekspartner zijn voor de overheid en politiek. Bij elk probleem moeten steeds weer opnieuw de juiste sprekers worden gezocht. De rechter, ten slotte, blijft een fundamenteel instituut om in te grijpen daar waar burgers er onderling niet uitkomen. Het is echter ook van belang te zoeken naar instrumenten die ‘onder’ het niveau van de rechter en de grondrechten liggen. Ook bij serieuze vraagstukken die raken aan de beginselen van de rechtsstaat hoeft niet automatisch naar juridische of politieke middelen gegrepen te worden. Een rechtstreekse confrontatie (zeggen wat je denkt) is niet de enige optie, ook samenwerken en tolereren behoren tot de mogelijkheden.

Emotionele identificatie

Emotionele identificatie gaat over gevoelens van verbondenheid met anderen en in meer abstracte zin met Nederland, over een *sense of belonging*. Dit rapport laat zien dat burgers in een veranderende samenleving zoals de Nederlandse meerdere loyaliteiten hebben zonder dat dit een probleem hoeft te zijn voor hun verbondenheid met Nederland. Van belang is dat deze hybride identificaties worden erkend en gewaardeerd en niet onmiddellijk ter discussie worden gesteld. Juist als dat laatste

wel gebeurt, wordt meer of minder expliciet een keuze geëist die in emotionele zin vaak niet gemaakt *kan* worden, en die naar ons oordeel ook niet verlangd *hoeft* te worden.

Het debat over nationaliteit staat ten onrechte in de sleutel van loyaliteit en emotionele identificatie, hetgeen vaak eerder uitsluitend dan insluitend werkt. Het hebben van een, twee of meer paspoorten zegt niets over iemands loyaliteit aan Nederland. De erkenning van de complementariteit van verschillende emotionele bindingen, bijvoorbeeld met het land van herkomst en het land van vestiging, kan de verbondenheid met Nederland juist versterken. Wie zijn *footprints* niet hoeft te verloo- chenen zal makkelijker nieuwe emotionele bindingen aan kunnen gaan en zich ook Nederlander voelen. Dit betekent dat een pleidooi wordt gehouden voor het formeel toestaan van dubbele nationaliteit door het laten vallen van de afstandseis. In een geglobaliseerde wereld is het hebben van twee paspoorten steeds vaker een gegeven. Dit pleidooi betreft niet alleen de ‘nieuwe Nederlanders’, maar ook de- genen die geëmigreerd zijn en die graag de nationaliteit van het land van vestiging willen hebben zonder het Nederlanderschap te verliezen. Naar het oordeel van de raad is het essentieel dat in deze kwestie burgers zelf hun nationaliteit(en) kunnen kiezen. Dat gezegd hebbende is er een aantal reële problemen die met het hebben van twee paspoorten gepaard gaan. Deze problemen moeten worden besproken aan de hand van zakelijke argumenten en niet op grond van emoties en onbewezen aannames over de relatie tussen loyaliteit en nationaliteit.

Festiviteiten, rituelen en symbolen kunnen emotionele identificatie ondersteunen. Naturalisatieceremonies zijn hiervan een voorbeeld. In het publieke domein is voldoende ruimte voor nieuwe plaatsen van herinnering waar Nederlanders hun geschiedenis en hun gezamenlijke toekomst kunnen vieren. Wil dit echter emotio- nele identificatie ondersteunen, dan dient er ruimte te zijn voor de inbreng van alle inwoners van Nederland, meerdere verhaallijnen, verschillende interpretaties van het verleden en bovenal een oriëntatie op de toekomst.

Emotionele identificatie is te veel op de voorgrond gekomen, terwijl het vaak een bijproduct is van normatieve en functionele identificatie. Als er onvoldoende voor- waarden zijn voor functionele identificatie, als er geen podium is voor debat over concurrerende normatieve posities en opvattingen en de macht eenzijdig belegd is bij een dominante coalitie, dan zal voor emotionele identificatie met Nederland minder ruimte zijn.

Allochtoon en autochtoon

Het verhaal over ‘de’ Nederlandse identiteit bevestigt en versterkt een ongewenst en te simplistisch onderscheid tussen gevestigden en buitenstaanders, tussen autochtonen en allochtonen. Allochtonen worden als een groep gezien en gedefini- eerd in termen van wat ze *niet* zijn: niet van hier. Tegelijkertijd wordt van ze geëist dat ze *volledig* Nederlander worden. Echter, als we blijven vasthouden aan een historische omschrijving van het Nederlanderschap, zullen zij daar nooit in slagen.

De keuze die in dit rapport is gemaakt voor meervoudigheid en voor processen van identificatie betekent dat ook in het taalgebruik en in het beleid die meervoudigheid tot z'n recht moet kunnen komen. Een grofmazig onderscheid zoals allochtoon-autochtoon is vaak contraproductief. Mensen worden niet aangesproken of beoordeeld op andere, meer functionele gronden. Het miskent de verschillen binnen deze twee groepen en onttrekt de aandacht aan de spanningen die zich juist voordoen op het interetnische vlak. In dit advies wordt gepleit voor zorgvuldig en precies taalgebruik – door de overheid, media en de wetenschap – dat functioneel en betekenisvol is in de context waarin het wordt gebruikt: op school leerling, op het werk werknemer, in sommige situaties moslim, soms Turkse Amsterdamer, soms lager of hoger opgeleid.

Investeren in de toekomst

De raad komt aldus tot een pleidooi om meerdere routes van identificatie te bevorderen en te onderhouden, en onderscheidt daarbij functionele, normatieve en emotionele identificatie. Deze benadering biedt meer mogelijkheden om in een wereld van open grenzen, culturele diversiteit en transnationale verhoudingen de spanningen tussen mensen in Nederland het hoofd te bieden.

VERANTWOORDING

Dit rapport is voorbereid door een interne projectgroep van de WRR. Voorzitter was prof. dr. Pauline Meurs, lid van de raad. Verder bestond deze projectgroep uit de volgende stafleden: drs. Dennis Broeders (tevens projectcoördinator), dr. mr. Fouzia Driouichi, dr. Monique Kremer, drs. Erik Schrijvers en Fleur Slegers.

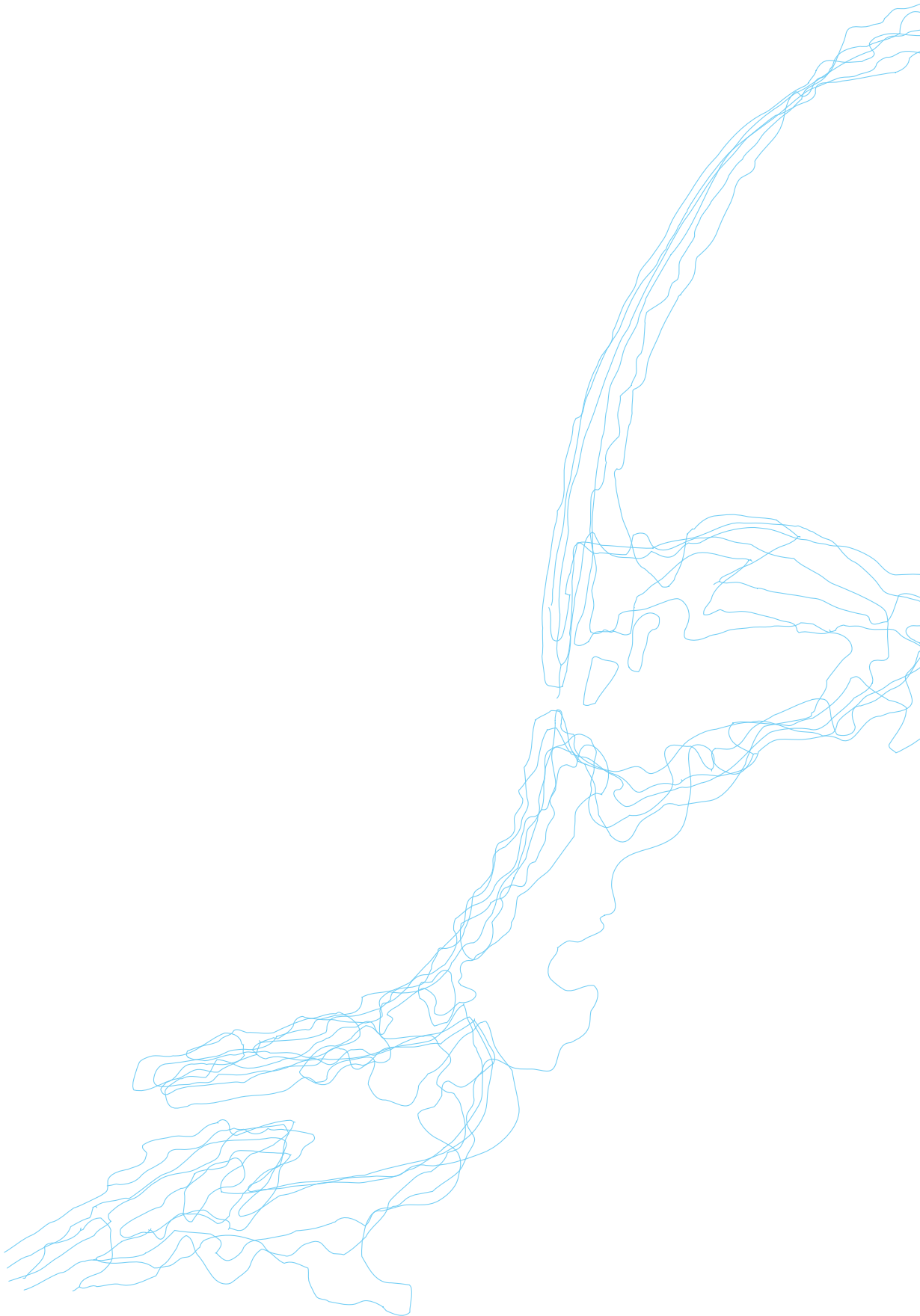
Bij dit rapport verschijnt een drietal studies die delen van de analyse van het rapport ondersteunen. Het betreft:

- M. Grever en K. Ribbens (2007) *Nationale identiteit en meervoudig verleden*. WRR-verkenning nr. 17, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- F. Driouichi (2007) *De casus inburgering en nationaliteitswetgeving: iconen van nationale identiteit*. WRR-webpublicatie nr. 33, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- F. Slegers (2007) *In debat over Nederland. Veranderingen in het discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit*. WRR-webpublicatie nr. 34, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Het Rapport aan de Regering valt onder de verantwoordelijkheid van de raad. Voor de verkenningen en de webpublicaties zijn de genoemde auteurs verantwoordelijk.

De thematiek van identiteit en identificatie leende zich in de ogen van de raad niet alleen voor het geschreven woord, maar bij uitstek ook voor verbeelding in de letterlijke zin. Om dit vorm te geven, is de raad een samenwerking aangegaan met het team van VPRO's Tegenlicht. Het resultaat, de documentaire *Onze Jongens*, is een onafhankelijke, journalistieke productie onder regie van Bregtje van der Haak, die in de voorbereidende fase in overleg met de auteurs van dit rapport tot stand is gekomen. *Onze jongens* werd uitgezonden op 24 september 2007 en is als DVD bij dit rapport gevoegd.

Gedurende de voorbereiding van dit rapport heeft de projectgroep met vele mensen gesproken en van gedachten gewisseld over identiteit en identificatieprocessen en over de aard en richting van het advies. Een aantal externe deskundigen heeft bovendien commentaar geleverd op conceptteksten in verschillende stadia van het schrijfproces. In de bijlage zijn hun namen opgenomen. De raad en de projectgroep zijn hun allen zeer erkentelijk voor de bijdrage die ze hebben geleverd – al geldt ook nu dat voor de inhoud van het rapport alleen de raad verantwoordelijk is.

1 AANLEIDING EN PROBLEEMSTELLING

1.1 INLEIDING

In Nederland staat de nationale identiteit sinds enige jaren weer prominent op de publieke, politieke en wetenschappelijke agenda. Er woeden stevige debatten over 'de' Nederlandse nationale identiteit, over wat daarvan de essentiële kenmerken zijn en over de waarde en betekenis van deze identiteit voor de samenhang van de Nederlandse samenleving. De vraag naar wat Nederland is en wie 'wij' zijn wordt aangewakkerd door een aantal maatschappelijke ontwikkelingen zoals globalisering, europeanisering, individualisering en migratie en 'multiculturalisering', die soms alternatieve bronnen van identificatie bieden of de nationale identiteit op andere manieren ter discussie stellen. Ook in internationale wetenschappelijke literatuur is veel aandacht voor en debat over de relatie tussen nationale identiteit en deze brede (internationale) maatschappelijke ontwikkelingen (zie onder meer Sassen 1999, 2006; Joppke 1999; Etzioni 2001; Beck 2002; Cornelius et al. 2004; Bruter 2005; Schmidt 2006; Calhoun 2007; Putnam 2007). De Nederlandse politieke elite heeft deze ontwikkelingen lange tijd actief gestimuleerd en de identiteitscomponent daarvan omarmd: Nederlanders moesten ook vooral wereldburgers, Europeanen en individuen zijn. Dat was van belang voor de toekomst. De politieke consensus over de wijze waarop Nederland en de Nederlanders zich (zouden moeten) verhouden tot deze ontwikkelingen staat nu echter onder druk. Europa is na het 'nee' niet meer vanzelfsprekend, globalisering betekent ook dat Nederlandse bedrijven opgaan in buitenlandse conglomeraten in plaats van omgekeerd, individualisering vervalt soms in maatschappelijke verruwing en de multiculturele samenleving omvat meer dan een verrijking van de nationale eetcultuur en brengt ook hardnekkige sociale problemen met zich mee. De inmiddels ingeburgerde term 'multicultureel drama' is daar een treffende illustratie van.

In deze context wordt de nationale identiteit door sommigen neergezet als een ankerpunt, een concept dat (weer) als de kern van de Nederlandse gemeenschap kan fungeren. Dat is nodig omdat die gemeenschap nu te veel als los zand aan elkaar hangt en te weinig trots en samenbindend vermogen heeft. Daarbij speelt een ver-

langen naar de vermeende eenduidige kaders van vroeger. Anderen beklemtonen juist het belang en de noodzaak van het slechten van nationale grenzen. Hoe dan ook, nationale identiteit staat in Nederland en ook in de ons omringende landen in het brandpunt van de belangstelling. De maatschappelijke en politieke aandacht die deze vragen oproepen kan alleen begrepen worden tegen de achtergrond van de vier genoemde ontwikkelingen. Deze worden in de volgende paragraaf kort toegelicht.

1.2 AANLEIDING VOOR DE OPLEVING VAN DE (DISCUSSIE OVER) NATIONALE IDENTITEIT

Globalisering, europeanisering, individualisering en multiculturalisering zijn vier brede maatschappelijke ontwikkelingen die de nationale identiteit zowel uitdagen als centraal stellen. Het zijn echter de processen van migratie en multiculturalisering die de zoektocht naar nationale identiteit het meest op scherp hebben gezet en van een emotionele lading hebben voorzien.

1.2.1 GLOBALISERING

Globalisering wordt gezien als een bedreiging en als een kans voor de nationale staat. Succesvolle nationale staten zijn staten die weten te opereren in een internationale wereld en dat vereist internationaal georiënteerde burgers. Tegelijkertijd speelt al decennialang de vraag of globalisering de natiestaat al of niet ondermijnt. Globalisering zou de kaders van de nationale staat uithollen en nationale staten zouden geen grip meer hebben op mondiale economische processen, financiële markten, migratiestromen en culturele homogenisering (vgl. Sassen 1999, 2006; Bauman 2002). Volgens de Duitse socioloog Ulrich Beck (2002: 46) is de natiestaat in dit tijdperk van globalisering zelfs een ‘zombie-categorie’: “it still looks alive, but it is dead.”

De vraag wat globalisering voor de toekomst van de nationale identiteit betekent, is in de afgelopen decennia op verschillende manieren beantwoord. In het verlengde van de jaren zeventig werd globalisering lange tijd positief tegemoet getreden met ideeën over kosmopolitisme en wereldburgerschap. Vooruitlopend op een mondiale toekomst werd het nationale als achterhaald afgedaan. Internationale oriëntaties en wereldburgerschap hadden lange tijd een positieve klank in Nederland. Inmiddels is duidelijk dat het antwoord op globalisering niet kan zijn dat wij nu allemaal kosmopolieten zijn. Ondanks pleidooien van wetenschappers als Appiah (2006a) voor het kosmopolitisme lijken steeds meer Europeanen zich eerder naar binnen dan naar buiten te richten. Een kosmopolitische identiteit is toch eerder een zaak en een voorrecht van een internationale elite (vgl. Bauman 1998) of zoals Peter Sloterdijk het met enig venijn omschrijft: “het kosmopolitisme is het provincialisme der verworden” (geciteerd in Schoo 2006). Een groot deel van de bevolking zoekt zijn zingevende kaders en houvast op een lager geografisch niveau: dat van de staat, de regio of zelfs de stad.

Immigratie, vanuit de natiestaat gezien een ‘interne’ vorm van globalisering, speelt een bijzondere rol in relatie tot nationale identiteit. Enerzijds zorgt de toegenomen culturele pluraliteit als gevolg van migratie voor vragen over nationale identiteit. De vraag wat de nationale gemeenschap is, vereist tegenwoordig een ander antwoord dan bijvoorbeeld in de jaren zestig mogelijk was. Anderzijds zorgen andere dimensies van de globalisering ervoor dat het proces van migratie en vestiging van karakter is veranderd. De snel gedaalde kosten van transport en moderne communicatiemiddelen hebben ervoor gezorgd dat het voor migranten veel eenvoudiger geworden is om blijvend contact te onderhouden met het land van herkomst of met landgenoten in andere landen. Deze ‘nieuwe transnationale’ migranten hebben wellicht een andere identiteitsontwikkeling dan eerdere groepen migranten die uiteindelijk in de ontvangende samenleving opgingen. De vrees van veel landen van vestiging is dat deze migranten zogenaamde ‘transnationale identiteiten’ ontwikkelen, waarmee wordt bedoeld dat “... migranten hun identiteit mede ontwikkelen op basis van hun identificaties met groepen in het herkomstland of in de wijdere diaspora” (Engbersen et al. 2003: 1) en zich dus niet primair op het land van vestiging richten. Transnationale identificaties zijn voor de toekomst van het denken over nationale identiteit een gegeven om rekening mee te houden. Meer- of minder eenvoudig in termen van culturen en bindingen van inwoners en de dynamiek die dat met zich meeneemt zal een blijvend kenmerk van Nederland zijn en de wereld zal in termen van mobiliteit en communicatie alleen maar kleiner worden. Er moet dus nagedacht worden over de vraag hoe transnationale identificaties en nationale identiteit en gemeenschap zich tot elkaar verhouden.

1.2.2 EUROPEANISERING

Europeanisering is een tweede ontwikkeling die van invloed is op de hernieuwde belangstelling voor het thema nationale identiteit. Nederland was lange tijd kampioen van de Europese zaak. Daarover bestond consensus binnen de politieke elite, maar ook het draagvlak onder de bevolking voor die opstelling was groot, zij het dat die vaak werd gekenmerkt als lijdzaam (Lindberg & Scheingold 1970). De steun voor Europa was een mengvorm van trots en welbegrepen eigenbelang: Europa was goed voor Nederland en zou het land verder helpen. Gaandeweg is het juist de Europese politieke elite geweest die de noodzaak zag om een Europese identiteit te bevorderen onder de burgers van de lidstaten van de EU. In 1992 maakte ze daarbij gebruik van de meest klassieke instrumenten en symbolen van de natievorming. De Europese Unie kreeg een vlag en een volkslied (*Alle Menschen werden Brüder*) en alle burgers van de lidstaten kregen een formeel Europees burgerschap. Het Europees burgerschap en de andere pogingen om Europese identificatie te bewerkstelligen zijn relatief licht. EU-onderzoeker Vink (2004) spreekt van de “unbearable lightness of European citizenship”. Dat blijkt ook uit de cijfers van de Eurobarometer over nationale en Europese identificatie die in het WRR-rapport over Europa (2007) worden gepresenteerd. In 2005 identificeerde 55 procent van de Europeanen zich met zowel hun natie als met Europa, slechts 2 procent voelde zich uitsluitend Europeaan en zo’n 40 procent identificeerde zich uitsluitend met de eigen nati-

onaliteit. De gegevens van de European Value Studies wijzen er op dat voor alle lidstaten geldt dat de natie nog steeds voor de unie gaat.

“But for Europeans, nation comes first, then Europe. Europe has only been accepted in an instrumental and utilitarian way; no emotional or affective attachment exists towards the Union. Europeans perceive themselves first and foremost as French, Italian or Polish. They cherish their language, their habits and national culture” (Halman et al. 2005: 15).

In plaats van de positieve aanvullende identificatie die de Europese politieke elite voor zich zag, heeft zich bij veel Nederlandse burgers de laatste jaren juist een negatieve identificatie met Europa vastgezet. Aan de afwijzing van het Grondwettelijke Verdrag lag een waaier aan redenen ten grondslag, waarvan een aantal waarschijnlijk niet eens echt met ‘Europa’ te maken had. Opvallend is wel dat de nationale identiteitscomponent bij het Nederlandse ‘nee’ een veel grotere rol heeft gespeeld dan bijvoorbeeld bij het Franse ‘nee’ (Taggart 2006). Aarts en Van der Kolk (2005) constateren dat de EU door veel Nederlandse kiezers eerder als een bedreiging voor de welvaart, de sociale zekerheid en voor de nationale identiteit, dan als een wenkend perspectief wordt gezien. Maar liefst 40 procent van de Nederlandse bevolking ziet de EU als een bedreiging van de Nederlandse cultuur en identiteit. Een belangrijk deel van de bevolking keert zich in emotionele zin van Europa af. De politieke elite heeft de sleutel om deze groep voor Europa te winnen nog niet gevonden.

1.2.3 INDIVIDUALISERING

Ten derde is er sprake van een toename van verschillen in leefstijlen, smaken, opvattingen, normen, waarden en gedragingen. In Nederland hebben verschillen tussen groepen en leefstijlen altijd bestaan. Maar de verzuiling bood verschillende groepen in de samenleving zowel identificatie met de eigen groep als met de Nederlandse samenleving als geheel. Met de ontzuiling deed de individualisering van de Nederlandse bevolking zijn intrede, en vice versa. Over de mate, de aard en de effecten van individualisering zijn de nodige boekenkasten volgeschreven. In hoeverre daadwerkelijk sprake is van een zeer diverse bevolking is nog maar de vraag. Duyvendak (2004) wijst er bijvoorbeeld op dat ‘de’ individualisering, waarvan de betekenis dus omstreden is, in Nederland in ieder geval samenging met een steeds groter wordende culturele homogenisering over zaken als echtscheiding, gelijkheid van mannen en vrouwen, scheiding van kerk en staat, homoseksualiteit en ongehuwd moederschap: zaken waarover de meningen in veel andere landen veel dieper zijn verdeeld. Volgens hem is het juist deze consensus die het debat in Nederland kleurt: “het assimilatiedenken lijkt in Nederland dominant te worden door de relatieve en groeiende eensgezindheid van de autochtone bevolking” (ibid.: 12). De historicus Kennedy maakt een vergelijkbaar punt en wijst op een relatief recent ontstane meerderheidscultuur die kan worden gekenmerkt als seculier, blank en liberaal (Top 2005). In hoeverre individualisering leidt tot autonome burgers die

(volledig) losstaan van lichte of zware gemeenschappen en of zij gebruik maken van hun individuele (keuze)vrijheid is, allesbehalve een uitgemaakte zaak (Duyvendak en Hurenkamp 2004; Hurenkamp en Kremer 2005).

Individualisme in de zin van het vrije, autonome individu is in de meeste West-Europese landen echter wel centraal komen te staan in hun naoorlogse burgerschapsopvatting. Ook in Nederland is het individu sinds de ontzuiling een kenmerk van burgerschap en van de nationale identiteit geworden. Individualisme in positieve 'vorm' wordt geassocieerd met autonome, vrije burgers die los van knellende groepsbanden hun eigen keuzes maken en verantwoordelijkheden nemen. Deze positieve betekenis is lang onderdeel geweest van een brede politieke consensus. De laatste jaren wordt echter steeds vaker gewezen op de negatieve 'uitwerkingen' van het individualisme. Waarmee en met wie kan het individu zich identificeren en op welke gemeenschappelijke deler is die identificatie gebaseerd? Pels (2005: 65) wijst erop dat "Idealen als vrijheid, zelfontplooiing, autonomie, individualisme en non-conformisme in hun historische uitwerking veel onbeheersbaarder en dubbelzinniger zijn gebleken...". Er zijn inmiddels vele stemmen die juist wijzen op het gebrek aan gemeenschap en de nadelen daarvan. Individualisering is lange tijd als iets nastrevenswaardigs gezien – ook in termen van beleidsdoelstellingen – en als een kenmerk van (de burgers van) de westerse/Nederlandse samenleving, maar wordt tegenwoordig steeds vaker als een probleem bestempeld. Individualisering zou in het extreme geval leiden tot 'atomisering' van de samenleving. Vanuit dit perspectief is individualisering een remmende en complicerende factor voor het stimuleren van identificatie met een nationale gemeenschap.

1.2.4 MULTICULTURALISERING

Een vierde en laatste ontwikkeling is die van immigratie en het ontstaan van een multiculturele samenleving. In de 'multiculturalisering' manifesteert een aantal van de andere ontwikkelingen zich in een specifieke vorm. Migratie en diversiteit zijn een vorm van interne globalisering: de wereld dient zich – met al zijn rijkdom en al zijn problemen – aan binnen de grenzen van de Nederlandse natiestaat. De migratie van sommige groepen staat bovendien in een ongemakkelijke verhouding tot de consensus in Nederland over een aantal waarden en verworvenheden als scheiding van kerk en staat, omgangsvormen tussen man en vrouw en het belang van de individuele vrijheid. Sommige migrantengroepen richten zich sterk op de eigen groep en diens normen, stellen hun religie boven de staat en hanteren andere sociale normen waar het gaat om man-vrouwverhoudingen en bijvoorbeeld de opvoeding van kinderen. 'De' modernisering van Nederland blijkt zo minder lineair dan gedacht. De multiculturele samenleving laat zich echter veel moeilijker dan globalisering en europeanisering wegdenken uit het dagelijkse leven. Europa en de wereld zijn desgewenst nog voor te stellen als ver weg; de veranderingen als gevolg van migratie zijn een onderdeel geworden van de Nederlandse samenleving zelf, en wie niet direct *in* de multiculturele samenleving woont, leeft in ieder geval via de media in het multiculturele Nederland.

Die directe aanwezigheid, de zichtbaarheid en de onontkoombaarheid van de ‘multiculturalisering’ maakt dat deze in het brandpunt van de huidige discussie over nationale identiteit staat. Niets zet de vraag ‘wie wij zijn’ immers zo sterk op scherp als de duurzame nabijheid van afwijkende anderen. Twee relatief recente ontwikkelingen in het denken over de Nederlandse multiculturele samenleving hebben van het integratievraagstuk een identiteitsvraagstuk gemaakt. De eerste is het ontstaan van een soort van politieke consensus over het idee dat de integratie ‘mislukt’ is en dat dit te wijten is aan een gebrek aan aandacht voor de culturele factor van integratie en integratiebeleid. In dit kader is de integratie van Nederlandse moslims bovendien een grote publieke en politieke zorg geworden. Daarbij zijn de verschillen tussen moslimgroepen overigens groot, maar dat is een gegeven dat het publieke debat niet altijd bereikt. De tweede ontwikkeling is het gegeven dat ‘de’ Nederlandse identiteit in stelling wordt gebracht als middel om meer maatschappelijke samenhang te krijgen. De Nederlandse identiteit wordt steeds vaker gezien als een instrument om de mislukte integratie van minderheden op de rails te krijgen. Daarmee is integratie veel meer dan voorheen een kwestie van identiteit en loyaliteit geworden.

‘Mislukte’ integratie en de ‘culturele’ oorzaak daarvan

De politieke ontvangst van het rapport van de parlementaire commissie-Blok in 2004 maakte veel duidelijk. Over bijna de gehele breedte van het politieke spectrum werd in uiteenlopende bewoordingen gesteld dat ‘de’ integratie ‘mislukt’ was. Dit ondanks het feit dat het rapport zelf iets heel anders concludeerde, namelijk dat de integratie van de meeste migranten geslaagd was, maar dan meestal ondanks het gevoerde beleid. Sinds ongeveer 2000 is er veel veranderd in het politieke, publieke en wetenschappelijke denken over de multiculturele samenleving. Verscheidene auteurs hebben geconstateerd dat de richting en de toon van het debat over de integratie van migranten de laatste jaren sterk is verschoven. Het is veel dwingender geworden en het beleid richt zich veel meer dan de jaren ervoor op de sociaal-culturele integratie van migranten (vgl. Entzinger 2002; Snel 2003; Duyvendak 2004; Pels 2005; Spijkerboer 2007). Anders gezegd, het *integratievraagstuk* is steeds meer een *identiteitsvraagstuk* geworden. Integratie heeft – zo lijkt het – veel meer dan vroeger te maken met identiteit, loyaliteit en kiezen voor Nederland. Integratie wordt in een steeds bredere politieke kring voorgesteld als een *zero-sum game*: migranten moeten kiezen voor Nederland en voor een aantal partijen betekent dat ook dat ze afstand moeten doen van het land van herkomst of andere loyaliteiten.

Gaandeweg is er twijfel ontstaan over het impliciete idee dat ‘de ander’ uiteindelijk wel ‘zo zou worden als wij’, of dat in ieder geval wel zou willen. Hoewel assimilatie nooit onderdeel van het Nederlandse publieke discours is geweest, was de gedachte toch dat migranten die zich blijvend in Nederland vestigden zich aan het Nederlandse zouden (willen) aanpassen. Het ‘onvermogen’ of, in de ogen van velen nog veel erger, de ‘onwil’ van (sommige) groepen om dat te doen, heeft de vraag ‘wie wij zijn’ tot een centraal thema gemaakt. Over en weer zijn er grote gevoeligheden als het gaat om het benadrukken en afwijzen van de waarden en gebruiken van de

ander. Immigranten voelen zich op tal van manieren buitengesloten en gediscrimineerd en concluderen in sommige gevallen dat zij er kennelijk niet echt bijhoren. Omgekeerd reageren bepaalde groepen Nederlanders gekrenkt als migrantengroepen zich op sommige punten expliciet niet aan Nederlandse gebruiken en waarden willen aanpassen. Deze culturele gevoeligheden belasten de mogelijkheden voor wederzijdse identificatie.

In Nederland is sprake van terugtrekking van zowel sommige autochtone als sommige migrantengroepen. Onder een groeiende groep Nederlanders bestaat veel onvrede over de multiculturele samenleving. De overwinning van de LPF in 2002 en de verkiezingswinst van de Partij voor de Vrijheid (Wilders) in 2006 kan zo geïnterpreteerd worden. Naast het hanteren van het rode potlood stemt een betrekkelijk omvangrijke groep Nederlanders ook met de benen: ze verlaat de binnenstad en vertrekt naar randgemeenten waar meer ruimte is en waar de reële en de vermeende problemen van het samenleven in een grootstedelijke en multiculturele omgeving minder spelen. Deze 'witte vlucht' wordt inmiddels ook al gevolgd door 'zwarte vlucht' waarbij allochtonen uit de middenklasse dezelfde route volgen. Ook aan allochtone zijde is terugtrekgedrag waarneembaar. Groepen trekken zich terug uit de samenleving of claimen juist de publieke ruimte voor zichzelf. Soms ontstaan er *no-go areas*, waar jongeren de straat overnemen of de buurt terroriseren, en er is angst dat dat er meer worden. Sommige groepen trekken zich in culturele zin terug in de eigen groep en zonderen zich af in een eigen wereld met eigen waarden, normen en regels. Veel van de onvrede is gericht op de islam. Die zou de Nederlandse identiteit bedreigen en bovendien een hinderpaal zijn voor de modernisering. Dat is verergerd door de terroristische aanslagen in buiten- en binnenland, maar ook vóór 2001 stond al driekwart van de Nederlanders argwanend ten opzichte van moslims (Hagendoorn en Sniderman 2004). Veel problemen worden aan 'de' islam toegeschreven en tegelijkertijd manifesteren zich groepen en personen in het publieke domein die zich op 'de' islam beroepen om bepaalde handelingen te rechtvaardigen.

Nationale identiteit als oplossing

De oplossing voor het culturele integratievraagstuk wordt de afgelopen jaren steeds vaker gezocht in het expliciteren van de eigen nationale identiteit: als vehikel voor nationale samenhang en als voorbeeld en streefbeeld voor migranten die zich in Nederland hebben gevestigd. Een van de aanleidingen voor de verknoping van integratie en identiteit was het roemruchte artikel 'Het multiculturele drama' van Paul Scheffer in 2000. Zijn idee was dat de Nederlandse identiteit niet sterk genoeg was gedefinieerd, waardoor migranten niet konden weten in wat voor soort samenleving zij zouden moeten integreren. Nederland zou bovendien te lang vastgehouden hebben aan de mythe van 'integratie met behoud van eigen identiteit'. Door de Nederlandse tradities en geschiedenis helder te communiceren, zou een eind komen aan de vrijblijvendheid. Nederlanders en migranten hadden daarin beiden een taak, maar wel een andersoortige. Nederland moest zichzelf beschrijven en vastleggen, migranten moesten deze kennis niet alleen aannemen, maar ook invoelen en

ernaar handelen. Inmiddels is deze gedachte in het publieke debat en in kringen van politiek en beleid gemeengoed. Dat heeft in voorgaande kabinetsperioden tot een aantal concrete beleidswijzigingen geleid. De subsidie om les te krijgen in eigen taal en cultuur is bijvoorbeeld al geruime tijd geleden afgeschaft en inburgering in Nederland is sinds 1998 verplicht gesteld. Daarnaast staat voortdurend ter discussie of mensen een dubbele nationaliteit mogen hebben en staat sinds een aantal jaren het thema 'waarden en normen' – oftewel hoe horen Nederlandse burgers zich te gedragen – weer op de publieke agenda. Meer recentelijk is een canoncommissie in het leven geroepen om de Nederlandse identiteit te helpen definiëren, hoewel deze commissie zelf afstand heeft genomen van het idee dat de Nederlandse identiteit eenduidig vastgelegd kan worden.

De vraag is of/in hoeverre nationale identiteit een antwoord kan zijn om het huidige multiculturele ongenoegen te verzachten. De meeste problemen – slechte woonomstandigheden, criminaliteit, werkloosheid – zijn immers niet direct aan identiteit toe te schrijven. Bovendien is het multiculturele ongenoegen een tweezijdig (of beter nog: meerzijdig) probleem. Daarom wordt in dit rapport niet alleen zorg uitgesproken over de falende sociaal-economische en sociaal-culturele integratie van bepaalde groepen nieuwkomers, ook de soms afhoudende, in zichzelf gekeerde houding van sommige Nederlandse groepen maakt deel uit van het ervaren gebrek aan maatschappelijke samenhang. Al in een eerder advies over de toekomst van de Nederlandse verzorgingsstaat heeft de WRR (2006) gewaarschuwd voor scheurtjes in de verbinding tussen verschillende Nederlanders. Daarin staat de raad niet alleen. De RMO (2005) roept bijvoorbeeld ook op om 'niet langer met de ruggen naar elkaar te staan' en het SCP heeft verschillende rapporten gepubliceerd met daarin cijfers over het afnemende interetnische contact (Dagevos 2005; Dagevos en Gijsberts 2005; Gijsberts en Dagevos 2005). Nederlanders maken zich eveneens zorgen over de toenemende spanningen, een zorg die door mensen met verschillende achtergronden wordt gedeeld. De laatste jaren hebben duidelijk gemaakt dat het juist de confrontatie met 'de ander' op het 'eigen grondgebied' is, die het vraagstuk van nationale identiteit het meest op scherp heeft gezet.

In dit rapport richten we ons primair op de vraag wat nationale identiteit betekent in het kader van een samenleving die in etnische en culturele zin pluriformer wordt. Een breed gevoeld onbehagen vindt zijn kristallisatiepunt in allerlei kwesties die te maken hebben met de integratie van nieuwkomers in de Nederlandse samenleving. Wij plaatsen dit onbehagen in een bredere context. Het is niet een opzichzelfstaand en te isoleren verschijnsel, maar onderdeel van een meeromvattende verandering van moderne samenlevingen (Giddens 1991).

1.3 DIVERSITEIT EN GEMEENSCHAP: TUSSEN DYNAMIEK EN DESINTEGRATIE

Culturele diversiteit stelt een land als Nederland voor nieuwe vragen rondom de nationale gemeenschap en de nationale identiteit. Daarbij geldt enerzijds dat een ‘teveel’ aan diversiteit – iets wat overigens niet objectief vast te stellen is – voor problemen zorgt op het gebied van maatschappelijke samenhang en vertrouwen. Kwaliteit en kwantiteit zijn bij dergelijke vragen uiteraard met elkaar verweven: diversiteit is in kwalitatieve zin soms niet en soms wel problematisch en het is duidelijk dat absorptie in het laatste geval een grotere opgave is voor samenlevingen. De Amerikaanse socioloog Putnam wijst er op basis van nog niet gepubliceerd grootschalig veldonderzoek in de Verenigde Staten op dat immigratie op de lange termijn weliswaar per saldo een gunstige uitwerking heeft op staten, maar dat er op de korte termijn wel degelijk serieuze ‘culturele’ problemen kunnen ontstaan. Een (snelle) toename van culturele diversiteit leidt ertoe dat het onderlinge vertrouwen tussen individuen en groepen en het vertrouwen in de samenleving als geheel afneemt (zie ook WRR 2005). Onder die condities gedragen mensen zich als schildpadden: zij trekken zich terug en nemen afstand van anderen. Dit stelt immigratielanden voor een belangrijke opgave: “Thus, the central challenge for modern, diversifying societies is to create a new, broader sense of ‘we’” (Putnam 2007: 139). Anderzijds kan een moderne samenleving niet zonder culturele dynamiek en maatschappelijke innovatie, en immigratie is daar sinds eeuwen een vitale bron van. Verschillende auteurs onderbouwen die noodzaak door te wijzen op de opkomst en ondergang van succesvolle staten en beschavingen. Succesvolle en dynamische landen hebben meestal een positieve houding ten opzichte van immigratie en maken grif gebruik van de bijdrage van migranten. Volgens auteurs als McNeill (1999) en Attali (2006) zette het verval van grote beschavingen zich steevast in op het moment dat samenlevingen in zichzelf gekeerd raakten, zich afsloten voor de wereld en de interne dynamiek en diversiteit schuwden. In Nederland hebben migratiehistorici bijvoorbeeld overtuigend aangetoond dat de Nederlandse Gouden Eeuw voor een groot deel gebouwd is op een fundament van immigratie en op snelgroeiende en multiculturele steden. Dat wil overigens niet zeggen dat de Gouden Eeuw niet ook haar eigen culturele spanningen kende, dat is een prijs die immers altijd aan diversiteit hangt. In het huidige tijdperk van globalisering en van verschuivende economische en politieke zwaartepunten op wereldschaal is het zeer de vraag of Nederland – traditioneel een naar buiten gericht handelsland – het zich kan veroorloven om een naar binnen gekeerd land te worden waar weinig ruimte voor diversiteit is. Ook is het de vraag of oude mechanismen en instrumenten om samenhang in de samenleving te bevorderen, zoals die gaandeweg het proces van natievorming zijn ontstaan, nog wel voldoende houvast bieden in de omgang met diversiteit en verdergaande europeanisering en globalisering.

De discussie over nationale identiteit en de politieke wens om een vorm van gemeenschap te vinden waarin culturele diversiteit geen ontwrichtende rol speelt, moet in de visie van de WRR tussen de bovenstaande posities heen laveren. Hoe kan

identificatie een juiste balans vinden tussen het gevaar van ontwrichtende diversiteit enerzijds en het gevaar van een evenzeer ontwrichtende ‘in zichzelf gekeerdheid’ anderzijds?

De herverbeelding van Nederland: werk in uitvoering

In dit rapport wordt de vraag gesteld hoe, op welke wijze en onder welke condities nationale identiteit een antwoord kan zijn op de verbingsproblemen in onze samenleving. Het gaat daarbij om een nieuwe Nederlandse gemeenschap die niet alleen insluitend is, maar ook past bij een moderne, multiculturele samenleving die Nederland in de globaliserende wereld is en zal blijven. Naties zijn echter een bijzonder soort gemeenschappen: de omvang van de natie maakt direct contact tussen alle leden vrijwel onmogelijk, maar haar politieke karakter veronderstelt desondanks een zekere mate van verbondenheid tussen de leden. Benedict Anderson (1995) definieert de natie als een verbeelde gemeenschap: zij bestaat uiteindelijk slechts bij gratie van een gedeeld geloof in haar aanwezigheid. Verbeelde gemeenschappen zijn uiteraard niet statisch, aangezien de natie zich moet verhouden tot veranderende lokale, nationale en internationale omstandigheden. Voortdurend treden er wijzigingen op in de definitie van de nationale gemeenschap en gevoelens van nationale identiteit. Die wijzigingen zijn doorgaans weinig problematisch. Van tijd tot tijd ligt echter de vraag hoe de verbeelding van de nationale gemeenschap vorm moet krijgen expliciet op tafel.

Dat is ook nu het geval: de vanzelfsprekendheid van de eigen identiteit als natie staat zeer ter discussie. Er wordt gezocht naar nieuwe demarcatielijnen. In sommige gevallen wordt getracht oude en wellicht vergeten demarcatielijnen in ere te herstellen. Vragen over wie men is, wie daar op welke gronden bij hoort en met wie men zich verbonden voelt, komen in het middelpunt van de aandacht te staan. Om dit proces van herdefiniëren te duiden hanteert de Britse onderzoeker Bleich (1999: 62) het concept van een ‘*re-imagination*’ van de gemeenschap. Hij beschrijft dat als volgt: “If an imagined community encompasses all members within a given set of boundaries, then a re-imagined community is a shift in the sociological boundaries of belonging to include a new group of members.” Overigens moet worden opgemerkt dat Bleich slechts één kant van het ‘proces van *re-imagination*’ belicht, namelijk de kant van de inclusie. Een (nationale) gemeenschap is echter altijd een omschrijving van de ‘leden’, waarmee ook duidelijk wordt wie de buitenstaanders zijn. Een ‘*re-imagination*’ van die gemeenschap stelt nieuwe grenzen vast die in principe zowel een grotere als een kleinere groep dan voorheen kunnen omvatten.

In de huidige roep om vergaande culturele aanpassing ligt een risico besloten dat het mengvormen of meervoudige culturele identiteiten bedoeld of onbedoeld in de beklagdenbank plaatst. Volgens Eriksen (2002: 137, 167) is het niet inherent problematisch om te leven in twee werelden of tussen twee culturen: dat wordt het pas zodra anderen van je verwachten dat je een duidelijk afgebakende identiteit bezit. Met andere woorden, de nadruk op de Nederlandse nationale identiteit en de schijnbare ‘on-onderhandelbaarheid’ daarvan, kan tot gevolg hebben dat mensen zich zodanig voor het blok gezet voelen dat de mogelijkheden voor identificatie

eerder af- dan toenemen. Het ontkennen van de identiteit van een ander – zo blijkt uit de sociale psychologie – kan leiden tot gevoelens van krenking, depressie en passiviteit (Stets 2006). Dat zou uiteraard een zeer contraproductieve en ongewenste uitwerking zijn van een beleid dat juist als doel heeft een grotere eenheid te bewerkstelligen. Zoals gezegd is het bovendien de vraag of het in de nieuwe globaliserende, multiculturele wereld opportuun is om mensen in het culturele harnas te dringen van het land waar ze wonen. Amin Maalouf (1996), Libanees, Parijzenaar, christen enzovoorts, houdt een vurig pleidooi om af te zien van het oude, tribale concept van identiteit dat zo veel conflicten heeft veroorzaakt in de geschiedenis. Volgens hem kunnen mensen met meerdere identiteiten de bruggenbouwers zijn in een steeds complexere, multiculturele wereld. Maalouf krijgt in Nederland steun van de vice-voorzitter van de Raad van State, Tjeenk Willink (2006) die het onlangs als volgt formuleerde.

“Het lijkt soms dat met het kosmopolitisch worden van de eigen nationale samenleving het kosmopolitisch burgerschap afneemt. (...) Daarvoor is nodig de erkenning dat elke burger meerdere identiteiten heeft. Daarom heb ik ook altijd twijfel gehouden over de strijd tegen de dubbele nationaliteit. Die strijd gaat langs de kernvraag heen. En die kernvraag luidt: hoe kun je Nederlander zijn en toch je Marokkaanse achtergrond niet verloochenen?”

1.4 VAN IDENTITEIT NAAR IDENTIFICATIE

Om het vraagstuk van etnische diversiteit en nationale gemeenschap productiever te kunnen benaderen, stelt de WRR een benadering voor die de verschillende identificatiemogelijkheden met Nederland centraal stelt in plaats van een focus op de versterking van de nationale identiteit en een precieze omschrijving van wat zij is of zou moeten zijn. Die benadering is in zekere zin pragmatisch: in plaats van het beschrijven en dichterbij halen van een van tevoren omschreven nationale identiteit staat in onze benadering het proces van identificatie centraal. Het vertrekpunt is niet het geheel – een voorstelling van een ideale samenleving of verbeelde gemeenschap – maar de aard, vorm en intensiteit van de relaties tussen de delen. Een samenhangend geheel is dan een denkbeeldig eindpunt. We sluiten aan bij het pleidooi van Ferry en Manent (2006) voor een open benadering. “Le principe de l’identité Européenne consiste dans la disposition à s’ouvrir à d’autres identités. C’est savoir faire de son identité une ressource plutôt qu’une limite. Une ressource c’est un principe d’ouverture plutôt que de fermeture” (Ferry en Manent 2006: 146). Dit uitgangspunt geldt naar het oordeel van de raad niet alleen voor de Europese identiteit, maar is in bredere zin van toepassing.

1.4.1 IDENTIFICATIEPROCESSEN

Identificatie is in onze opvatting te beschouwen als een proces van het leggen, onderhouden en verbreken van verbindingen. In sociaal-psychologische zin gaat het om de verbinding met jezelf binnen verschillende sociale contexten; in sociologische zin om de verbinding met anderen zowel in concrete zin (verbonden zijn met familie of club) als in meer abstracte zin (verbonden zijn met een gemeenschap, religie of een land). Het spreekt vanzelf dat het hier gaat om een dynamisch proces. Mensen hebben meerdere deelidentiteiten, voelen zich met verschillende groepen verbonden en de intensiteit van die verbinding kan variëren met de tijd. Onder condities van globalisering is meervoudigheid een permanent kenmerk van de Nederlandse samenleving geworden en de vraag is hoe de Nederlandse samenleving en overheid met dat gegeven om moeten gaan.

De WRR pleit in dit rapport voor een benadering die uitgaat van processen van identificatie, en van een identiteitsbegrip dat een meer open en inclusief karakter draagt. Een dergelijke benadering heeft in wetenschappelijke zin betere papieren en is beter toegesneden op de huidige situatie dan een benadering die 'de' nationale identiteit als vastomlijnd gegeven en statisch streefbeeld voor anderen probeert vast te leggen. Ook lijkt een dergelijke benadering geschikter als basis voor een toekomstgerichte beleidsstrategie.

Met het centraal stellen van processen van identificatie kiezen we voor een dynamische en contextuele opvatting van identiteit. Mensen vormen groepen en verbindingen en die bepalen wie zij zijn, waar zij bij horen en met wie zij zich verbonden voelen. Nationale identiteit is dan één van de verbindingen die 'identiteitsbepalend' kunnen zijn. Een persoonlijke identiteit is echter altijd meervoudig. Die meervoudigheid betekent dat deelidentiteiten elkaar niet hoeven uit te sluiten maar elkaar kunnen versterken en/of afhankelijk van de omstandigheden meer op de voorgrond of op de achtergrond kunnen raken. Soms zijn er spanningen of zelfs conflicten tussen deelidentiteiten, in andere gevallen is het weinig problematisch om te schakelen tussen verschillende sferen waarbinnen identiteit zich manifesteert. Identificatie met een groep of gemeenschap kan op verschillende manieren tot stand komen. Wij onderscheiden drie vormen van identificatie: functionele, normatieve en emotionele identificatie.

Bij *functionele identificatie* gaat het om het lidmaatschap van een groep of gemeenschap waarbij het realiseren van bepaalde doelen centraal staat. Het lidmaatschap vervult bepaalde functies in het dagelijkse leven van mensen. Mensen zijn werknemer, stads- en buurtbewoner, verenigingslid enzovoorts. Bij *normatieve identificatie* gaat het om een referentiekader en normen die ordening en houvast geven. Daarbij kan het gaan om zeer expliciete normen (zoals wetten en regelgeving), maar ook om allerlei verzonken tradities en codes die bepalen of je erbij hoort of niet. Normatieve identificatie komt niet alleen tot stand als bepaalde normen worden geïnternaliseerd, maar vooral ook als er mogelijkheden zijn om bestaande normen ter discussie te stellen. *Emotionele identificatie* heeft betrekking op de

mate waarin de leden zich ook in emotionele zin met een groep of gemeenschap verbonden voelen. Het gaat om gevoelens van verbondenheid, loyaliteit en trots. Een benadering die identificatieprocessen centraal stelt, werkt niet met een *a priori* vastgestelde uitkomst. Het proces van de verschillende identificaties leidt uiteraard tot een resultaat, maar dat resultaat wordt veel meer bepaald door het denken over de juiste spelregels dan door het denken over 'de' juiste uitkomst. In dit rapport wordt dus geen blauwdruk van 'de' Nederlandse identiteit uiteengezet, maar gekeken naar de manier waarop processen van functionele, normatieve en emotionele identificatie bijdragen aan de sociale samenhang in Nederland. Waar en in welke context komen identificatieprocessen tot stand, waardoor worden ze gehinderd en op welke manier kunnen overheid en andere actoren een rol spelen om positieve identificatieprocessen te stimuleren en barrières op te ruimen?

Deze onderscheiden identificatieprocessen hebben uiteraard niet alleen een positief verloop en een positieve uitkomst. Identificaties die niet of onvoldoende tot stand komen kunnen leiden tot terugtrekken, actief verzet en soms zelfs tot geweld. Als deze vormen van disidentificatie de overhand krijgen, dan bestaat het risico dat verbindingen die noodzakelijk zijn in een samenleving worden ondermijnd. Tussen de uitersten van volledige vereenzelviging met een bepaalde groep of gemeenschap en volledige afwijzing moet gezocht worden naar positieve vormen van identificatie. Leden van een gemeenschap moeten én zichzelf kunnen zijn én lid van een grotere gemeenschap. Gezien de permanente meervoudigheid van Nederland valt te verwachten dat dit proces met spanningen en conflicten gepaard zal gaan. Om die spanningen om te zetten in een vitale gemeenschap, en niet in een gemeenschap waarin groepen elkaar wantrouwen, moet gezocht worden naar manieren om spanningen en identificatieprocessen in goede banen te leiden.

1.5 PROBLEEMSTELLING EN OPBOUW VAN HET RAPPORT

Met dit rapport willen we bijdragen aan het proces van 're-*imagination*' van de nationale gemeenschap. We plaatsen deze zoektocht tegen de achtergrond van het steeds meervoudiger worden van de Nederlandse samenleving, en meer in het bijzonder van de toenemende culturele diversiteit van de samenleving. Hiermee is niet gezegd dat individualisering, europeanisering en globalisering minder van belang zijn. Het vraagstuk van de toegenomen culturele diversiteit en de gevolgen daarvan voor Nederland als gemeenschap zien wij echter als een belangrijk kristallisatiepunt van de andere ontwikkelingen.

Tegelijkertijd uiten we met dit rapport onze zorg over de wijze waarop de definitie van Nederland plaatsgrijpt. De toon van het publieke debat is de laatste jaren gewijzigd en een (steeds) groter deel van het politieke spectrum kiest positie voor een uitgesproken Nederlandse identiteit waaraan anderen zich moeten aanpassen (zie voor een uitgebreide analyse hoofdstuk 4). Het proces van demarcatie – wie horen er wel en niet bij – wordt overwegend in culturele termen gedefinieerd waarbij zo-

iets als dé Nederlandse identiteit wordt verondersteld, nagestreefd en bekrachtigd. In plaats van een proces van *inpassen* van nieuwe leden (zoals in de omschrijving van Bleich) lijkt het erop dat het in het huidige discours primair gaat om het *aanpassen* aan een bestaande nationale identiteit. Een sterke nadruk op (te) hoge eisen voor de inclusie van groepen, kan echter resulteren in een sociale of zelfs juridische uitsluiting van groepen die feitelijk en in praktische zin al onderdeel uitmaken van de Nederlandse samenleving. Door (processen van) identificatie centraal te stellen, hoopt de WRR bij te dragen aan een meer open geformuleerde en toekomstgerichte opvatting van identiteit waarin het proces van *inpassen* centraal staat.

Een tweede kanttekening behelst de overwegende gerichtheid op het nationale. Door de zoektocht naar een nieuwe Nederlandse identiteit vrijwel uitsluitend te bezien vanuit (de verbinding) met het nationale gaat het zicht op veel van de feitelijke ontwikkelingen in de samenleving verloren. De verbinding van burgers met Nederland wordt hiermee impliciet als het belangrijkste constituerende element van de nationale identiteit beschouwd. De vele andere verbindingen tussen individuen en groepen en daarbij horende processen van identificatie die een gevoel van gemeenschap ondersteunen raken uit het zicht. Daarmee gaan belangrijke aangrijpingspunten voor het versterken van gezamenlijkheid verloren. Omgekeerd geldt dat mogelijk ondermijnende verbindingen en processen van identificatie onvoldoende aandacht krijgen. Concrete problemen van tweezijdige binding, bijvoorbeeld op de arbeidsmarkt, in de publieke ruimte of op scholen tussen groepen jongeren met verschillende culturele en of religieuze achtergronden, laten zich immers moeilijk verhelpen door op nationaal niveau de verbeelding van de gemeenschap ter discussie te stellen. Deze mismatch is wellicht een van de verklaringen voor de hierboven besproken roep om aanpassing.

Ten slotte. Zowel de huidige benadering, waarin het nationale centraal staat als de multiculturele benadering die nu zo onder vuur ligt, hanteren een weinig vruchtbaar perspectief. Multiculturalisten redeneren vanuit universele en gedeelde waarden die verschillen mogelijk en productief maken en ‘nationalisten’ redeneren vanuit een noodzakelijke en gewenste eenheid van de nationale staat die verschillen vermindert en/of hanteerbaar maakt. Terwijl het multiculturele discours de nadruk legt op verschil en het belang van variëteit voor het creëren van een vitale eenheid onderstreept, wordt in het huidige debat de nadruk gelegd op beleid, wetgeving, symbolen en praktijken die juist de eenheid van de natiestaat bevestigen en als voorbeeld stellen voor nieuwkomers. In dit rapport bezien we identiteit zoals gezegd vanuit een ander perspectief. In plaats van een nieuw ‘wenkend perspectief’ aan deze twee ideaaltypen toe te voegen, richten we ons op identiteitsvorming als het aangaan, onderhouden en weer verbreken van verbindingen. Dit perspectief biedt in de ogen van de raad meer mogelijkheden om de dynamiek van diversiteit een plaats te kunnen geven en processen van disidentificatie in de juiste context te kunnen adresseren. Veel kansen voor identificatie tussen mensen en tussen groepen liggen niet per se op het niveau van het nationale, maar kunnen daar wel degelijk aan bijdragen. Waar het in deze benadering om gaat, is het analyseren van

de mogelijkheden en de belemmeringen voor de identificatie met een groter geheel als ‘de Nederlandse samenleving’. Het gaat daarbij vooral om doorlaatbare groepsgrenzen en het organiseren van voldoende fysieke, virtuele en symbolische knooppunten. Kortom: in dit rapport wordt gezocht naar een insluitende, concrete, op de toekomst gerichte benadering van nationale identiteit.

Dit brengt ons tot de volgende probleemstelling.

Welke identificatieprocessen dragen bij aan de Nederlandse gemeenschap en welke ondermijnen haar, met name in de context van het cultureel diverser worden van de samenleving?

Voor de beantwoording van deze probleemstelling kiezen wij een theoretische, een historische en een empirische invalshoek. In het volgende hoofdstuk wordt gekeken naar theoretische perspectieven op identificatie (hoofdstuk 2). We gaan nader in op processen van functionele, normatieve en emotionele identificatie en benoemen een aantal theoretische inzichten die centraal staan in dit rapport. Belangrijk daarbij is het gegeven dat identificatie een tweesnijdend zwaard is: het gaat om insluiting en uitsluiting tegelijkertijd. Zowel verschillen als overeenkomsten zijn in het geding. Tevens komt aan de orde het gegeven dat identificatieprocessen ook door anderen worden vormgegeven. Er zijn zogenaamde ‘identificeerders’ die vanuit een bepaalde machtspositie een gewenste definitie van de situatie kunnen opleggen en aldus bepaalde vormen van insluiting of uitsluiting kunnen bevorderen.

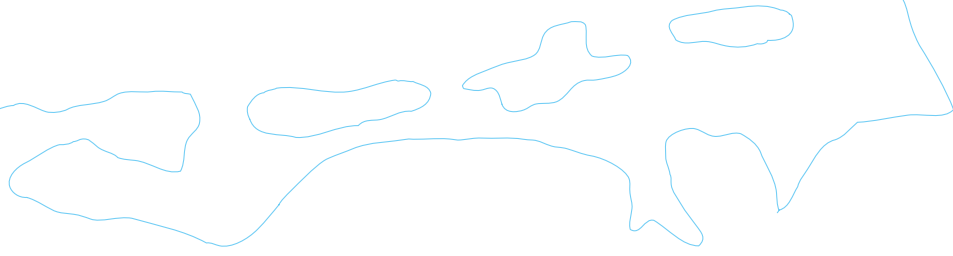
De hoofdstukken 3 en 4 analyseren en verklaren de huidige stand van zaken in het publieke en politieke debat over nationale identiteit. Hoofdstuk 3 doet dat vanuit een historische lijn en hoofdstuk 4 vanuit een analyse van het huidige en recente debat en het beleid in Nederland en drie Europese (buur)landen. De hoofdstukken vormen een noodzakelijk empirisch intermezzo in de door de WRR bepleitte omslag naar identificatie, die in de hoofdstukken 5 tot en met 8 volledig wordt uitgewerkt. De grote nadruk in het publieke en politieke debat op het nationale als kader voor verbinding en identificatie is aanleiding om in hoofdstuk 3 te kijken naar natievorming in historisch perspectief. Dit hoofdstuk laat zien dat ‘de’ Nederlandse identiteit, met name in tijden van verwarring, op de agenda heeft gestaan en opnieuw werd ‘uitgevonden’, deels met gebruik van bestaande elementen, maar ook met nieuwe elementen. Het laat bovendien zien dat natievorming in het verleden een door de elite gestuurd proces was (de natie wordt door de elite verbeeld) dat staat of valt bij de gratie van het volk dat zich met een dergelijke verbeelding moet (kunnen) identificeren. Hoofdstuk 4 gaat verder in op de vraag waarom in Nederland in de huidige tijd opnieuw een zoektocht plaatsvindt. Net als in ons omringende landen speelt de zoektocht zich af tegen de achtergrond van de multiculturele samenleving en zoeken overheden de oplossing in het versterken van ‘de’, sterk historisch geïnspireerde, nationale identiteit. Er lijkt een politieke consensus te ontstaan over het nut van de nationale identiteit als een categorie of zelfs instrument voor de inte-

gratie van nieuwkomers die zich echter niet uitstrekt tot de inhoudelijke invulling daarvan. Deze ‘frontale’ benadering van nationale identiteitsvorming laat echter andere mogelijkheden om identificatie met Nederland via meer indirecte methodes te bevorderen, onderbenut.

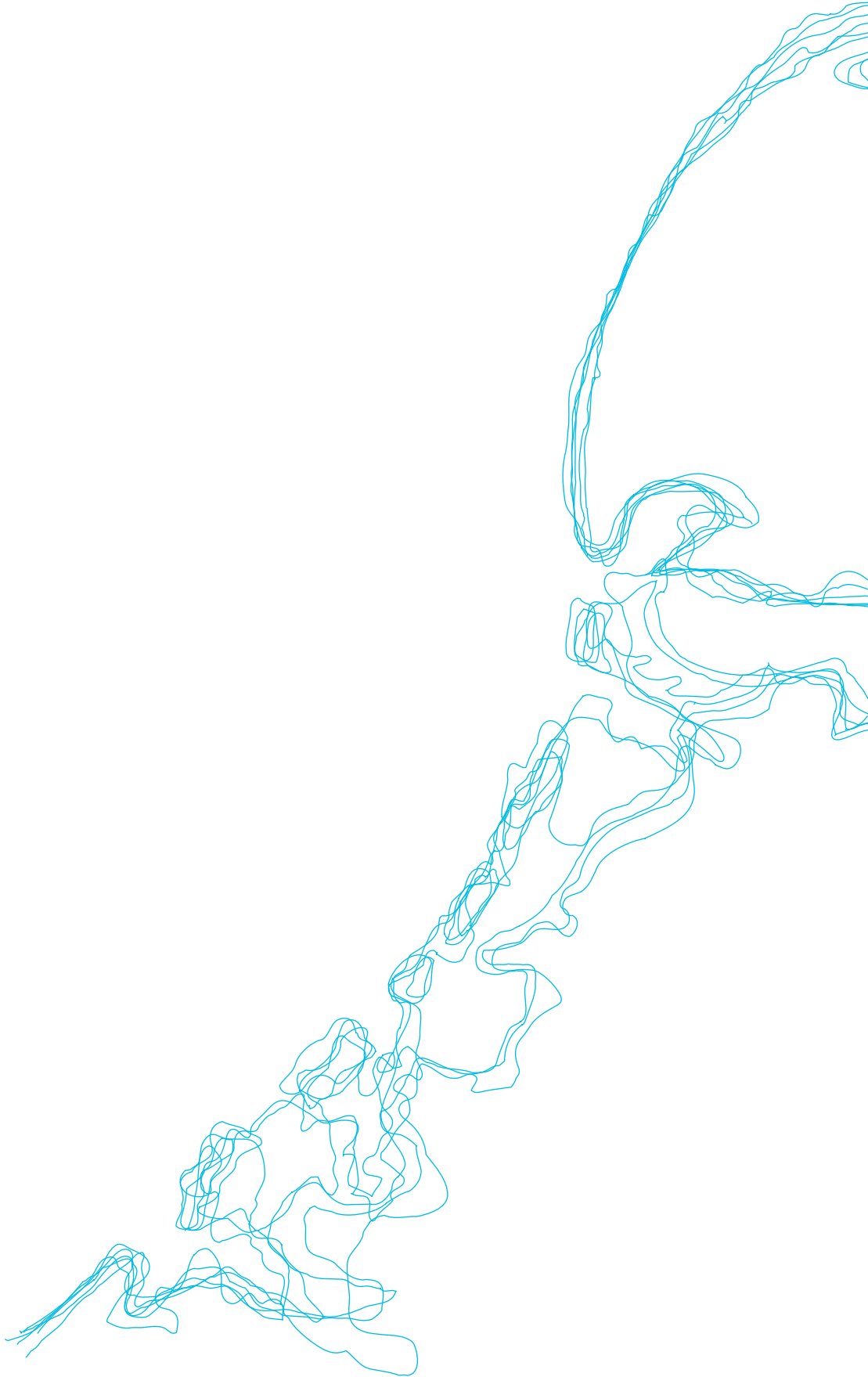
In de hoofdstukken 5, 6 en 7 wordt de benadering van de processen van identificatie empirisch uitgewerkt en gaan we dieper in op de concrete praktijk van processen van functionele, normatieve en emotionele identificatie. In elk van deze hoofdstukken is de leidende vraag hoe deze processen van identificatie vorm krijgen en waar de belangrijkste spanningen en belemmeringen liggen. Deze hoofdstukken bieden inzicht in de manier waarop identificatieprocessen in elk van deze ‘domeinen’ verlopen, wat de problemen en belemmeringen zijn en wat er nodig is om een bijdrage te kunnen leveren aan een meer overkoepelende identificatie met Nederland. Identificatie met Nederland is in de terminologie van dit rapport eigenlijk altijd opgebouwd uit – of berust op – een veelvoud van functionele, normatieve en emotionele identificaties.

In het slothoofdstuk formuleren we de wisseling van perspectief die de WRR voorstaat. Deze laat zich hier kort samenvatten: van identiteit naar identificatie.

We stellen vast dat we in moderne samenlevingen te maken hebben met meer-
voudige identificatiekaders. Veelal zijn deze complementair, soms is er sprake van concurrentie, soms van wederzijdse uitsluiting. We gaan aan de hand van de uitkomsten uit de vorige hoofdstukken in op de voorwaarden die nodig zijn voor het kunnen omgaan met verschillen en voor de bevordering van productieve vormen van identificatie.

2 NATIONALE IDENTITEIT EN IDENTIFICATIEPROCESSEN: EEN THEORETISCHE VERKENNING

2.1 EEN EERSTE PLAATSBEPALING

In hoofdstuk 1 zijn wij nog wat ‘losjes’ omgegaan met de begrippen identiteit, identificatie, verbondenheid en gemeenschapsvorming. In dit hoofdstuk kiezen we een theoretisch perspectief om de concepten identiteit en identificatie te onttrafelen en bruikbaar te maken voor de analyse die in de volgende hoofdstukken wordt gepresenteerd.

Identiteit is per definitie een dynamisch en sociaal concept. Er kan nooit sprake zijn van een eindpunt of een afgeronde identiteit, je identiteit is nooit ‘klaar’. Identiteit komt tot stand in een sociale ruimte: in interactie en in contrast met anderen. De betekenis van een identiteit is altijd onderhevig aan mechanismen en wetten van het sociale verkeer. Identiteiten worden als het ware aangeleverd en geboetseerd in een sociale ruimte (Jenkins 2004). Identiteiten zijn dus altijd sociale identiteiten.

Identiteit is ook een paradoxaal begrip: het refereert *tegelijktijd* aan wat bindt en wat scheidt. Het gaat zowel om het unieke, datgene wat onderscheidend is van anderen, als om het gemeenschappelijke, dat wat je met anderen deelt. “L’identité c’est la différence et l’appartenance commune”, schrijft Dubar (2000: 3). Het benadrukken van (nationale) identiteit markeert dus niet alleen wie erbij horen, maar ook wie er niet bij horen. Het gaat bij identiteit gelijktijdig om insluiting en uitsluiting en de grens daartussen. Spreken over een ‘wij’ veronderstelt een ‘zij’ en omgekeerd. Overigens betekent het maken van een onderscheid niet per definitie dat er sprake is van een tegenstelling. Wij *en* zij denken is iets anders dan wij *of* zij denken (Verkuyten 2006a: 158). In het eerste geval wordt niet uitgesloten dat er ook gemeenschappelijke kenmerken en betekenisvolle overeenkomsten zijn.

Identiteit is een begrip dat in zeer uiteenlopende contexten wordt gebruikt en een kernthema van verschillende wetenschapsgebieden vormt, zoals van de psychologie, antropologie, sociologie en politicologie. Bovendien is identiteit momenteel ook een populair begrip. Deze populariteit wordt door vele auteurs (o.a. Hall en du

Gay 1996; Brubaker en Cooper 2000; Dubar 2000; Jenkins 2004; Taylor en Spencer 2004) in verband gebracht met wat zij een ‘identiteitscrisis’ noemen. Deze crisis manifesteert zich zowel op het niveau van de samenleving als geheel als op het niveau van bepaalde groepen of individuen. Oude identiteiten die lange tijd hebben gezorgd voor stabiliteit en continuïteit zijn op hun retour en hebben niet meer de bindende kracht van weleer. Daarvoor in de plaats hebben we te maken met nieuwe en/of met verschillende (deel)identiteiten die de samenleving (en zelfs het individu) fragmenteren en die processen van gemeenschapsvorming bemoeilijken.

Identiteit wordt zo gezien ook in normatieve zin gebruikt. Het vervult een functie in de appreciatie van maatschappelijke ontwikkelingen. Het woord ‘crisis’ is immers allesbehalve neutraal. Brubaker en Cooper (2000) stellen dat het gevaarlijk kan zijn het dagelijkse gebruik van het identiteitsbegrip zonder meer te gebruiken als eenheid van analyse, omdat de normatieve lading dan als het ware onderdeel wordt van de definitie. Bovendien kan het tot een vorm van reïficatie leiden: de impliciete veronderstelling is namelijk dat identiteiten zonder meer ‘bestaan’ en dat mensen altijd een identiteit ‘hebben’. Voor een goed analytisch gebruik is het volgens hen van belang de *processen en mechanismen* waarlangs identiteiten ontstaan, gevormd, bekrachtigd of ontkend worden, te onderzoeken en in een (historische) context te plaatsen. Dat gebeurt ook in dit rapport.

Deze eerste plaatsbepaling levert op dat het bij identiteit zowel gaat om insluiting als uitsluiting, om het onderscheidende en het gemeenschappelijke. Het zijn twee kanten van dezelfde medaille en het is afhankelijk van het perspectief welke kant centraal wordt gesteld. Identiteiten worden voortdurend en afhankelijk van de omstandigheden opnieuw ingevuld, geïnterpreteerd en aangepast. Dat wil echter niet zeggen dat er geen constante kan zijn of dat alles even gemakkelijk en snel verandert. Er is ook ruimte voor continuïteit en stabiliteit. De aandacht voor het situationele en het veranderlijke mag niet ten koste gaan van het permanente en kenmerkende. Wij leggen in dit rapport de nadruk op identiteit als sociale identiteit en op processen van identiteitsontwikkeling en identificatie.

2.2 VAN NATIONALE IDENTITEIT NAAR IDENTIFICATIEPROCESSEN

In Nederland worden verschillende processen en initiatieven in gang gezet om met name de nationale identiteit opnieuw te markeren. Door middel van wet- en regelgeving drukt de overheid een belangrijk stempel op wat het lidmaatschap van de natie aan rechten en plichten met zich meebrengt. De discussie over de canon en het nationaal historisch museum verwijzen naar de wens om de nationale identiteit te versterken via de band van de nationale geschiedenis. Maar onduidelijk is wat we onder nationale identiteit moeten verstaan.

2.2.1 DEFINITIES VAN NATIONALE IDENTITEIT

Hoewel verschillende auteurs proberen om een nadere omschrijving van nationale identiteit te geven, stellen zij tegelijkertijd zonder uitzondering dat een eenduidige definitie niet tot de mogelijkheden behoort (Smith 1991; Giddens 1991; Canovan 1998; Day en Thompson 2004; Pels 2005). Dat probleem begint eigenlijk al bij een goede omschrijving van wat de natie is. Zo komt Hugh Seton-Watson (in Anderson 1991: 3) in zijn magnum opus tot de verzuchting: “Thus I am driven to the conclusion that no ‘scientific definition’ of the nation can be devised; yet the phenomenon has existed and it exists.” Toch zijn er vele pogingen gedaan. Wat daarbij steeds naar voren komt is dat nationale identiteit een multidimensioneel verschijnsel is dat niet gereduceerd kan worden tot één dimensie. Wij volgen het overzicht van Canovan (1998) en Smith (1991) en onderscheiden zes verschillende opvattingen van nationale identiteit.

Allereerst gaat het om een *territoriale en ruimtelijke* opvatting van nationale identiteit. In deze territoriale conceptie horen de inwoners en het land bij elkaar. Het is het ‘thuisland’, de bakermat. Het is dus meer dan grond alleen, het is ook de plek waar voorbije generaties geleefd hebben, waar tradities, verhalen en helden zijn ontstaan. Het land is dus gevuld met betekenissen en symbolen. “God schiep de wereld maar de Nederlanders maakten Nederland” (De Rooy 2002: 10) is een goede illustratie van de rol van het menselijk handelen daarbij. Het land bestaat immers niet alleen uit woeste natuurgebieden, maar ook uit waterwerken, wegen en stadsgezichten. Een ander bekend voorbeeld is de mythe van de Amerikaanse *frontier*, waarin de verovering en ontginning van het land als een belangrijk identiteitsvormend element wordt aangemerkt. In alledaagsere vorm is deze benadering terug te vinden in de vele toeristische folders en reisgidsen die de iconografie van een land beschrijven.

Ten tweede is er een *etnische* opvatting van nationale identiteit. Hier ligt de nadruk op de oorspronkelijke gemeenschap, de oorspronkelijke cultuur. Nationale identiteit is dan vooral te beschouwen als een gedeelde oorsprong die los van het territoir altijd erkend blijft. De natie wordt in deze conceptie gezien als een ‘superfamilie’ (Smith 1991) waarvan de voorvaderen getraceerd kunnen worden. De leden zijn in overdrachtelijke zin altijd familie van elkaar en uit de familie stappen – ook al woont men niet meer in elkaars nabijheid – is niet aan de orde. Nationale identiteit is onvervreemdbaar. De wijze waarop in Marokko bijvoorbeeld nationale identiteit wordt beschouwd is vooral geënt op deze conceptie van etnische identiteit en maakt duidelijk waarom Marokkanen die elders geboren en getogen zijn lid van de ‘superfamilie’ blijven. Ook Duitsland had zeer lang een hoofdzakelijk etnische opvatting over nationaliteit, die losstond van de staat.

“Als we niet opletten weet straks niemand meer hoe onze vlag er uit ziet. In Den Helder is het al zo ver, want op Koninginnedag heeft daar op een van de kerktorens de hele dag de Russische vlag gewapperd, in plaats van de Nederlandse. Dit voorval is tekenend voor de armzalige staat waarin de Nederlandse cultuur momenteel verkeert. De taal verloedert, kennis van de vaderlandse geschiedenis is bij velen bedroevend slecht en het Wilhelmus wordt vaak slechts meegemompeld” (Wilders 2007).

Er is ook *een culturele* opvatting van nationale identiteit. Deze variant klinkt sterk door in het bovenstaande citaat van de politicus Wilders. De nadruk ligt hier op nationale identiteit als een culturele gemeenschap, een set van gedeelde waarden, opvattingen, gebruiken en aspiraties over ‘wie wij zijn en waar we voor staan’. Margalit (1997) spreekt in dat verband over ‘national forms of life’. Meinecke (1965) en Kohn (1965) contrasteren deze culturele opvatting van de natie, die volgens hen organisch van onderop ontstaat, met een politieke, die van bovenaf is opgelegd. In beide gevallen echter ligt de taak om een gedeelde cultuur in stand te houden en te herbevestigen in veel landen vaak in handen van het onderwijs en de media. Gemeenschappelijke historische herinneringen, symbolen, tradities, mythen en verhalen worden daar bevestigd en overgedragen. En zelfs daar waar immigrantengemeenschappen zijn toegelaten tot een land heeft het vele generaties geduurd voordat zij zijn opgenomen als onderdeel van de natiestaat en voordat hun verhalen een plaats hebben gekregen in de collectieve herinnering.

“Toen mijn familie hier in 1688 kwam, bediende ze zich van een aantal talen: Portugees, Hebreeuws, Spaans en Nederlands. Het invoegen in de Nederlandse samenleving was echter afhankelijk van de acceptatie door anderen. De burgerlijke gelijkstelling kwam in 1796 tot stand. Het effectueren van deze formele gelijkberechtiging heeft lang geduurd. De houding ten opzichte van joden werd ingegeven door onbekendheid en achterdocht, zoals bijvoorbeeld de angst voor internationale familieverbanden. In het gelijkberechtigingsdebat werd gezegd dat daarom joden geen goede militairen zouden zijn, omdat neven en nichten niet op hun neven en nichten uit andere landen zouden schieten. Van de maatschappelijke uitsluiting was het een lange weg naar acceptatie en gelijkwaardige behandeling. De invoeging van joden in Nederland heeft ook iets toegevoegd aan de Nederlandse nationaliteit” (Belinfante 2000: 29).

Een vierde opvatting is de *statelijke* benadering van nationale identiteit. Bovenvermeld citaat verwijst behalve naar de culturele aspecten ook naar de formeel-juridische aspecten van nationale identiteit. Het betreft hier het geheel van wetten, normen, rechtsstatelijke beginselen en instituties dat van een natie ook een politieke gemeenschap maakt; de rechten en plichten van burgers, de instituties die rechten en plichten reguleren en handhaven. In Nederland gaat het om de verschillende onderdelen van de democratische rechtsstaat. Iemand die een statelijk paspoort heeft, bezit volgens deze opvatting als vanzelf ook een nationaliteit. Vanuit het perspectief van migratie gaat het met name om de status van vreemdelingen en de mogelijkheden om te naturaliseren.

Een vijfde opvatting van nationale identiteit is een *modernistische* opvatting van nationale identiteit, die sterk samenhangt met de opkomst van de industriële samenleving. Smith (1991) heeft het over een gemeenschappelijke economie waar burgers rechten en plichten aan ontleen (bijvoorbeeld het systeem van sociale zekerheid). Gellner (1983) en Hobsbawm (1990) zijn van deze opvatting de belangrijkste vertegenwoordigers: zij beschouwen natievorming als de resultante van een proces van modernisering. Natievorming is allereerst van belang voor de functionele behoeften van de economie. Daarvoor was namelijk algemene scholing nodig in een officiële taal. Omdat oudere sociale verbanden door het moderniseringsproces hun betekenis verliezen, richten ontwortelde burgers zich op de natiestaat als nieuw houvast. Politici maken van die nieuwe gevoelens vervolgens gebruik om een gevolg te mobiliseren voor het verkrijgen van macht over het staatsapparaat. Op die wijze ontstaat een samenhangende nationale gemeenschap.

Vaak wordt nationale identiteit echter gezien als iets dat te maken heeft met gevoelens en beelden, en een door mensen geconstrueerde identiteit – de zesde interpretatie van nationale identiteit. Benedict Andersons idee van naties als ‘imagined communities’ (1995) past in deze lijn, maar ook eerdere opvattingen van bijvoorbeeld Renan (1882) die wijst op de subjectieve gevoelens als voorwaarde voor nationale identiteit. Anderson stelt de *subjectieve verbeelding* centraal. In zijn opvatting van nationale identiteit kan een natie alleen bestaan als een gemeenschap als de leden daarin geloven. Een natie wordt gevormd door een aanmerkelijke hoeveelheid mensen die zichzelf ziet als onderdeel van de natie, en handelt alsof er een nationale gemeenschap is. “Above all nations exist in the mind” (Canovan 1998: 54).

Deze kleine verkenning maakt duidelijk dat nationale identiteit verscheidene lagen kent en niet tot één van deze aspecten gereduceerd kan worden. Nationale identiteit is een complex en dynamisch begrip dat meerdere identiteiten, loyaliteiten en tradities omvat (Van Sas 2004: 523).

2.2.2 IDENTIFICATIEPROCESSEN

In de huidige discussie zien we desondanks bij de interpretaties van nationale identiteit een sterke versmalling optreden. Verwacht wordt dat de verschillende opvattingen van nationale identiteit samenvallen. Behalve de theorie laat ook de praktijk echter zien dat er allerlei combinaties mogelijk zijn, waarbij vanzelfsprekend ook verschillende elementen op de voorgrond treden. Veel migranten willen Nederlander zijn in de formeel-juridische en politieke zin van het woord, maken deel uit van de economische gemeenschap (bijvoorbeeld als werknemer), maar voelen zich minder verbonden met de Nederlandse identiteit in culturele zin. Tegelijkertijd zijn er Nederlanders die zich aan politiek niets gelegen laten liggen, en het statelijke voor lief nemen. Nederland bestaat voor hen primair uit het dorp of de streek waar ze wonen. Deze gelaagdheid en subjectiviteit maakt het lastig om te analyseren wat politici precies bedoelen en wat mensen wensen als ze zeggen dat ze de nationale identiteit willen behouden of versterken. Wat betekent het als mensen zich Neder-

lander, Amsterdammer, Limburger, Nederlandse Angolees of Roma voelen? Maar ook: wat houdt het in als mensen zich geen Nederlander (meer) voelen? Over welke dimensie spreken zij?

Nationale identiteit is net als andere identificaties niet alleen te vinden in de verbeelding, zoals Anderson benadrukt, maar is ook geworteld in lokale, dagelijkse, noodzakelijke handelingen, die persoonlijke en groepsbetekenis verwerven. Nationale identiteit werkt of faalt via andere vormen van identificatie, schrijft Johnson (1993: 168). Anders gezegd: de identiteit van een nationale gemeenschap ligt in een concrete groep mensen die in wisselwerking met hun zelfbeeld en het beeld dat anderen van hen creëren, concrete regels formuleren van in- en uitsluiting en die in de praktijk ook hanteren (Frijhoff 1992: 625).

Niet nationale identiteit als zodanig, maar verschillende vormen van concrete identificaties – die ook nationaal kunnen zijn – zijn daarom onderwerp van dit rapport. Bijkomend voordeel is dat met het concept identificatie al direct de procesmatige en dynamische kenmerken van identiteit centraal worden gesteld, evenals het relationele karakter ervan. Identificatie zien wij als een leidraad voor het handelen, denken en voelen van individuen. Identificatie met anderen – of het nu de familie is, het bedrijf waar men werkt, of het land waar men woont – is richtinggevend voor het handelen, voor de normen en opvattingen die mensen erop na houden en ook voor hun emotionele verbondenheid met anderen. De mate waarin sprake is van identificatie met relevante anderen en/of met de samenleving als geheel is afhankelijk van vele factoren en kan variëren in tijd en plaats.

In de volgende paragrafen gaan we daarom nader in op een aantal vragen: waarom, wanneer en met wie willen mensen zich graag identificeren, en met wie liever niet? Welke dimensies van identificatie zijn van belang? En wanneer is er sprake van te veel of te weinig identificatie, of ontstaan er problemen? Maar allereerst verkennen we het thema meervoudige identificaties, een prominente kwestie in de huidige maatschappelijke discussie.

2.3 MEERVOUDIGE IDENTIFICATIES

Mensen beschikken over verschillende identificatiemogelijkheden. Het belang en de invloed ervan kan variëren naar tijd, plaats en context. Wat de tijd betreft speelt de levensfase waarin iemand zich bevindt een belangrijke rol. Daarnaast kan de culturele context een rol spelen. In onze samenleving bijvoorbeeld waar individualiteit een belangrijke waarde is, worden meer identificatiemogelijkheden aangeboden en ingevuld dan in traditionelere samenlevingen, waar minder verschillende identificatiemogelijkheden zijn. Hannerz (1992) spreekt daarom over een 'creolisering van stijlen'.

2.3.1 MENGELMENSEN

In een wereld waarin migratie steeds gewoner wordt en contact en communicatie met de diaspora eenvoudig is, wordt aangenomen dat steeds meer mensen een hybride identiteit zullen hebben – door de Zuid-Afrikaanse schrijver Breyten Breytenbach mengelmensen genoemd (in Schuyt 2006). Door globalisering zouden meer transnationale identiteiten ontstaan: identiteiten die twee of meerdere culturele settings beslaan. Hierdoor staat de positie van de natiestaat als hofleverancier van identiteit onder druk. Bovendien, zo stelt Castells (1997), worden met het ontstaan van nieuwe globale identiteiten ook lokale identiteiten versterkt. Maar hoe je het ook wendt of keert: meervoudige, gelaagde identificaties zijn een empirisch feit in de moderne tijd.

De vraag is dus niet zozeer of er sprake kan zijn van meervoudigheid, maar hoe met die meervoudigheid op een productieve manier kan worden omgegaan. Enerzijds wordt hybridisering gezien als een persoonlijk en maatschappelijk voordeel. Uit de sociale psychologie komt bijvoorbeeld naar voren dat het hebben van meerdere identiteiten de psychische stabiliteit kan versterken. Wanneer waardering ontbreekt voor de ene identiteit kan iemand altijd ‘terugvallen’ op een andere. Een moeder met puberende kinderen kan zich beter handhaven als ze op haar werk op handen wordt gedragen. Op collectief niveau is meervoudigheid historisch gezien ook altijd van belang geweest: economische vooruitgang, culturele diversiteit en dynamiek gaan hand in hand (McNeill 1999; Attali 2006).

Ook kunnen mensen met meerdere identificaties unieke brugfuncties vervullen tussen culturen. Mengelmensen kunnen het vertrouwen tussen groepen vergroten, wat uiteindelijk tot vreedzaam samenleven kan leiden. Maalouf (1996) wijst er bijvoorbeeld op dat etnische burgeroorlogen niet zozeer het gevolg zijn van meervoudige identiteiten, maar van een ingedikte enkelvoudige ‘tribale’ identiteit. Bovendien zijn mensen die terugvallen op een enkele identiteit vaak negatiever ten aanzien van mensen die andere identiteiten uitdragen. Meervoudigheid kan tolerantie scheppen. Uit een onderzoek naar etnische vooroordelen onder Nederlanders bijvoorbeeld blijkt dat wanneer men zich uitsluitend of vooral als Nederlander ziet, deze omschrijving leidraad is bij het negatief beoordelen van anderen, die niet aan hun beeld van Nederlander voldoen. Naarmate Nederlandse jongeren zichzelf meer als een typische Nederlander beschouwen, trekken zij een grens tussen zichzelf en niet-Nederlanders en hebben zij een negatievere houding tegenover etnische minderheden (Verkuyten en Hagendoorn 1998; Verkuyten 1999).

Anderzijds is het hebben van meervoudige identificaties voor individuen soms lastig. Niet alle identiteiten zijn even verzoenbaar. Een vrije seksuele moraal en een streng gereformeerde identiteit lijken lastig te combineren. Toch is in de literatuur weinig bekend over in hoeverre en op welke manier identificaties kunnen botsen, laat staan over de gevolgen van interne botsingen. We weten alleen dat identificaties met meerdere landen tenminste heimwee tot gevolg heeft. Over de zoektocht naar de voorwaarden waaronder meervoudige identificaties kunnen gedijen gaat dit rapport.

2.3.2 PRIMAIRE EN SECUNDAIRE IDENTIFICATIE

De vergrote mogelijkheid en noodzaak tot ‘knutselen’ met identiteiten betekent niet dat identificaties altijd een keuze zijn. Mensen kunnen maar in beperkte mate hun identifikatiekaders zelf creëren. Jenkins (2004) maakt onderscheid tussen primaire en secundaire identiteiten en identificaties. Primaire identificaties komen in het vroege leven van individuen tot stand. Als voorbeeld van primaire identiteiten noemt hij sekse. Etniciteit en verwantschap kunnen soms ook tot een primaire identiteit behoren, maar de mate waarin dat zo is, is afhankelijk van de omstandigheden. Primaire identiteiten zouden robuuster zijn en meer weerstand tegen verandering bieden dan andere identiteiten. Dus hoewel verandering en aanpassing van identiteiten fundamenteel zijn voor het proces van identiteitsvorming, zijn sommige identiteiten gemakkelijker te veranderen dan andere.

Secundaire identificatie is de internalisering van verschillende institutionele ordes waar men al of niet deel van uitmaakt. Te denken valt aan beroepsidentiteit, de keuze voor een bepaald bedrijf, maar ook de stad of het land waar men verkiest (of gedwongen wordt) te gaan wonen. Letterlijk gaat het om processen van identiteitsontwikkeling en identificatie die *na* de primaire socialisatie plaatsvinden. Anders dan bij primaire socialisatie is hier in principe wel sprake van een exit-optie en van keuzemogelijkheden. Je kunt zelf beslissen om lid te worden van een bepaalde groep en om er weer uit te stappen: je kunt tot op zekere hoogte zelf bepalen welke rol je vervult.

Primaire identiteit en identificatie kunnen in de letterlijke zin begrepen worden: *dat wat er het eerste is*. Het zijn de *footprints* die bepalend zijn voor het verdere proces van identiteitsvorming. In feite is er geen keuze of exit-optie. Je kunt als het ware je primaire identiteit niet niet zijn. Bij de hiervoor genoemde *etnische* en *territoriale* concepties van de natie wordt de nationale identiteit als een primaire identiteit gezien. Mensen kunnen hun *footprints* niet uitwissen, er bestaat een zekere padafhankelijkheid die niet vergeten of verloochend mag worden. Die *footprints* zijn niet alleen iets wat door de persoon zelf in stand wordt gehouden, maar ook door de anderen wordt bevestigd en gereproduceerd.

“Volgens Hamid, een Marokkaanse jongen, wordt de identiteit van jonge Marokkanen vooral gevormd door het feit dat ze moslim zijn. Hamid: ‘Je wordt als moslim geboren, ongeacht of je veel met religie bezig bent of niet. Daar is geen discussie over mogelijk’.

Bij jonge Turken is religie ook belangrijk maar het is ook iets waarvoor je kiest. Voor Turken is Turks zijn net zo belangrijk of zelfs belangrijker voor hun identiteit dan moslim zijn. Bülent zegt hierover: “Turks zijn zit wel diep. Dat komt omdat de meeste jongeren (en dat geldt voor bijna iedereen) door de ouders, of vanuit de Turkse gemeenschap, van jongs af aan worden ingepeperd met het eergevoel van Turk zijn.” (Nabben et al. 2006: 66)

“We hebben nooit de Zuid-Afrikaanse nationaliteit aanvaard. Zolang dat niet noodzakelijk is, blijf ik Nederlander. Het is toch het land waar je bent geboren en getogen. Ik wil hier nooit meer weg, Zuid-Afrika is een prachtig land. Maar ik blijf Nederlander.” (Wim, al bijna 50 jaar in Zuid-Afrika, in *NRC Next* Thema Nederlanders in het Buitenland 2007: 9)

Bovendien hebben *footprints* de neiging sterker te worden en in belang te groeien op het moment dat ze geen deel meer uit maken van de dagelijkse context of miskend worden. Dit geldt bij uitstek voor migranten, die in het land van aankomst een minderheid zijn met een minderheidscultuur en bovendien vaak te maken krijgen met een sterke eis tot aanpassing. Op het moment dat mensen gevraagd worden hun *footprints* uit te wissen, schrijft Malouf (2000), bestaat de neiging er aan vast te willen houden. Daarom zeggen Turken vaak dat ze in Nederland meer Turks zijn gebleven dan de Turken in Turkije. Daarom schreef de naar Amerika geëmigreerde dichter Leo Vroman (in *NRC Handelsblad* 2007: 3) het volgende.

*Binnen mij, onderhand,
Ontplooit een vaderland
Dat jaren terug verging;
En hoe langer ik het mis
Hoe heerlijker het is
In mijn herinnering*

De idee van de *footprints* en padafhankelijkheid vinden we overigens ook terug op institutioneel niveau. Stinchcombe (1965, 1990) stelt in zijn onderzoek naar het functioneren van bedrijven dat organisaties een ‘historisch insigne’ dragen: een stempel van de tijd van hun oprichting. Elk bedrijf heeft zijn eigen wordingsgeschiedenis en die is medebepalend voor het huidige functioneren van die organisaties en voor het feit dat in verschillende sectoren uiteenlopende vormen van bedrijfsorganisatie bestaan. Dit historische insigne is op nationaal niveau ook aan de orde en wordt nader verkend in hoofdstuk 3, waarin we ingaan op de ‘constructie’ van Nederland als natiestaat. Het gaat daarbij om het scheppen van collectieve herinneringen en verhalen.

In het kader van de zoektocht naar nationale identiteit is het dus van belang te beseffen dat secundaire identificatie altijd volgt op een proces van primaire identificatie dat zich reeds voltrokken heeft. Je begint nooit met een schone lei. Het Nederlandse beleid is er steeds meer op gericht om de primaire identificatie van migranten naar de achtergrond te duwen. Onder andere door de institutionalisering van initiatierites en het strenger en explicieter maken van de eisen aan het Nederlanderschap. De vraag is of dit een realistische en op iedereen toepasbare benadering is. Veel hangt af van het gewicht dat aan die primaire identificatie wordt gehecht en de mate waarin die ook bepalend is voor de eigen identiteit. Naarmate dat meer het geval is, is het lastiger om van bovenaf nieuwe identificatiekaders op te leggen. Bovendien kunnen mensen juist gaan vasthouden aan hun primaire identiteit als secundaire identificatie opgedrongen wordt.

Over dergelijke processen van identificatie en disidentificatie gaan de volgende paragrafen. Waarom willen mensen zich graag identificeren met een groep, wanneer wordt dat sterker, wat zijn de voor- en nadelen van groepsidentificaties?

2.4 ERBIJ HOREN: WAAROM EN WANNEER MENSEN ZICH WILLEN IDENTIFICEREN

2.4.1 WAAROM: DE MEERWAARDE VAN GROEPSGEDRAG

Mensen willen zich graag identificeren met anderen. Identificatie biedt *oriëntatiepunten* die helpen om het denken en voelen van anderen en van jezelf te begrijpen en richting te geven. Het verhaal over wie wij zijn en waar wij vandaan komen geeft een verklaring van de eigen positie in tijd en ruimte. Sociale identiteiten geven ook houvast in het dagelijks leven, omdat ze aangeven wat er van mensen verwacht wordt en wat ze van anderen kunnen verwachten. Opvattingen, waarden en verwachtingen van de eigen groep vormen de leidraad op het moment dat mensen zichzelf in termen van die groepering definiëren. Andersom werkt sociale identiteit ook als een manier om anderen in termen van groepskenmerken te duiden en kunnen de aan die groep toegeschreven kenmerken als verklaring voor de hele groep gelden. Dus niet alleen is sociale identiteit belangrijk om het eigen gedrag te plaatsen en te begrijpen, maar ook om dat van anderen te begrijpen en te voorspellen (Verkuyten 1999).

Een tweede aspect is het streven naar *sociale erkenning en zelfvertrouwen*: de behoefte om sociaal mee te tellen, om gewaardeerd te worden om wie en wat men is. In het algemeen willen mensen aan het lidmaatschap van de groep een gevoel van positieve zelfwaardering ontlenu (Taylor en Spencer 2004). Mensen streven naar positieve sociale identificatie. Een prestatie van een van de groepsleden voelt als een 'eigen' prestatie en een bedreiging van de groep kan ook ervaren worden als een persoonlijke bedreiging of aanval. Het zal duidelijk zijn dat, als dit gevoel van erkenning en waardering zich vertaalt in beter zijn dan de ander, een bron van conflicten is ontstaan. Dit aspect van sociale erkenning is dus ook in negatieve zin aan de orde. Bepaalde groepskenmerken kunnen gaan fungeren als miskenning voor de groep als geheel en dus ook voor elke persoon afzonderlijk. Een boek met als titel *Marokkanendrama* van Fleur Jurgens (2007) is hiervan een goed voorbeeld. Er gaat een generaliserende werking vanuit en alle Marokkaanse Nederlanders worden tot spelers in een door de auteur bedacht 'drama' gemaakt. Hetzelfde geldt voor 'Lonsdalers'. Iedereen met een voorliefde voor dit kledingmerk wordt verdacht van neonazisympathieën. (*Lonsdale* – een merk bokskleding, opgericht in 1920 door Lord Lonsdale, werd in de jaren tachtig vooral populair bij punkers en later pas bij gabbers – is inmiddels een imagocampagne begonnen: 'Lonsdale loves all colours'.)

Een derde motivatie van identificatie is dat mensen *emotionele bindingen* met anderen zoeken. Sociale identiteit betekent ook dat mensen zich verbonden voelen met anderen: ik ben een van hen, ik voel mij bij hen thuis. Sociale identiteiten geven

dus een gevoel van verbondenheid en saamhorigheid. Het lidmaatschap kan ook een 'sense of belonging' bieden en het kan helpen om onzekerheid te reduceren. Mensen voelen zich erkend en bevestigd als lid van de groep. Dit kan het gevoel van eigenwaarde ondersteunen en versterken en het biedt bovendien mogelijkheden voor persoonlijke ontwikkeling. In een veilige omgeving zal een individu zich vrijer voelen om zich te ontplooiën dan in een omgeving waarvan hij niet het gevoel heeft dat hij erbij hoort. Een goede thuisbasis kan ook een goede uitvalsbasis zijn. Identificatie met anderen brengt emoties met zich mee zoals gevoelens van verbondenheid, zelfwaardering, trots en de eerdergenoemde 'sense of belonging'. Volgens Anderson (1995) kan er sprake zijn van krenking, verdriet of agressie als deze gevoelens van verbondenheid niet beantwoord worden door de andere leden van de groep, of wanneer de groep als geheel iets wordt aangedaan. Het is vooral dit emotionele aspect dat bepalend is voor de kracht en intensiteit waarmee processen van identificatie gepaard gaan.

De eigen groepering kan dan ook aanspraak maken op interne loyaliteit. Hierbij is natuurlijk sprake van een lastige balans waar we later op terugkomen. Emotionele bindingen kunnen immers allesomvattend en knellend zijn en de relatie met anderen in sterke mate bepalen, met name als sociale erkenning en waardering door anderen uitblijft. In het extreme geval kan dit leiden tot het zich volledig terugtrekken en/of een uitsluitende verbinding met één groep en afwijzing van anderen. Processen van radicalisering zijn hiervan een voorbeeld.

2.4.2 WANNEER: IN TIJDEN VAN CRISIS EN DYNAMIEK

Een samenleving is ondenkbaar zonder dat er manieren zijn om te weten wie de ander is en zonder een zekere mate van voorspelbaarheid over hoe de ander zich gedraagt, denkt en voelt. De informatie waarop wij ons baseren zijn zichtbare kenmerken zoals kleding, gedrag, geslacht, leeftijd, manieren van spreken en omgang. Bij identificatie van anderen wordt ook gebruik gemaakt van informatie van anderen. Dat kunnen bekenden zijn, maar ook kan het de chef, de krant, de televisie, de politiek of de overheid zijn. Identificatie van anderen in de zin van categoriseren geeft voorspelbaarheid in het sociale verkeer en daarmee samenhangend een zekere mate van sociaal vertrouwen. Op het moment dat we te maken krijgen met vreemden – met mensen die wij niet kennen – of dat wijzelf in een situatie terechtkomen waar wij de vreemde zijn of de uitzondering, begint een proces van identificeren en van gepuzzel over wie de ander is. Identificatie van anderen is aldus een manier om orde en voorspelbaarheid te organiseren. Naarmate men meer met elkaar te maken heeft, naar dezelfde school gaat of in dezelfde buurt woont of samenwerkt, is het mogelijk om de identificatie van de ander te preciseren of bij te stellen. Dat laatste gebeurt overigens niet altijd, omdat in sommige gevallen eenmaal ingenomen definities van wie de ander is, niet gemakkelijk zijn bij te stellen.

Zo bezien hoeft het geen bevreemding te wekken dat mensen zich in bepaalde situaties onzeker, onprettig of zelfs bedreigd voelen als zij te maken krijgen met men-

sen die zij niet goed kunnen identificeren. Dat hoeven overigens helemaal geen buitenlanders of vreemdelingen te zijn, het kan net zo goed over jongeren gaan, of over nieuwe groepen en gedragingen die als gevolg van sociale veranderingen zijn ontstaan. Deze gevoelens van onzekerheid en onveiligheid kunnen zo ver gaan dat mensen zich hier niet meer thuis voelen. In de multiculturele samenleving geldt dat evengoed voor Nederlanders die hier geboren en getogen zijn als voor Nederlanders die als ‘allochtoon’ geïdentificeerd worden.

Groepsgedrag wordt met name versterkt wanneer bedreigingen gevoeld worden. Die bedreigingen hebben vaak te maken met het gevoel dat de bestaande orde wordt aangetast, en de eigen plek in de samenleving (deels) moet worden afgestaan aan anderen:

- economisch: “onze banen worden ingepikt” of “we komen er niet tussen”;
- politiek: “straks hebben we niets meer in te brengen” of “we hebben niet genoeg te zeggen”;
- cultureel: “onze Nederlandse cultuur wordt bedreigd” of “we mogen onze eigen identiteit niet uiten”;
- sociaal: “door de komst van anderen hebben we minder sociale cohesie” of “ze willen ons niet toelaten in hun netwerken”;
- fysiek: “de straat of het plein is niet meer van ons” of “we mogen niet gezien worden” (vrij naar Sniderman en Hagendoorn 2007).

Europeanisering, globalisering, multiculturalisering en individualisering, zoals beschreven in het vorige hoofdstuk, roepen de bovenstaande gevoelens van bedreiging op. Veel mensen voelen dat ze niet langer meer zeggenschap hebben en missen de voorspelbaarheid die vroeger wel bestaan zou hebben. Dergelijke gevoelde bedreigingen gelden voor veel verschillende mensen, en vormen van bedreiging lopen door elkaar.

“Een inwoner van het Rotterdamse Hillesluis over de toekomst: ‘Nou ik geloof dat ehh..ja hoe gaat dat er uit zien? Dat wij echt dadelijk helemaal niks te vertellen hebben hier. Dat hun, ja, hoe moet dat er uit gaan zien? De macht (die) (...) zij over je krijgen (...) dat jij dadelijk niks meer eigenlijk te vertellen hebt’. Gevraagd wat zij thans te vertellen had dat dreigde te worden afgenomen antwoordde ze: ‘ja maar ja, vroeger had ik ook niets te vertellen, maar ja, de cultuur was heel anders, hè, er was gewoon zeg maar eigenlijk één’” (Blokland 2005: 177-178).

Groepsgedrag kent ook vele positieve kanten, het is onder andere een bekend middel om te integreren. De Nederlandse geschiedenis laat zien dat groepsvorming een belangrijke voorwaarde was voor het ontstaan van een samenhangende nationale gemeenschap. Pas via de zuilen konden grote delen van de bevolking bij het proces van natievorming betrokken raken. De vele groepen die in de loop van de eeuwen deel zijn gaan uitmaken van de Nederlandse samenleving, hebben dat vaak gedaan door eerst krachtige eigen organisaties op te zetten, bastions om de samenleving vanuit daar te veroveren (Penninx en Schrover 2001). Hoewel zowel bij leden van

de ontvangende samenleving als bij migranten gevoelens van onzekerheid en bedreiging zeker een rol speelden, fungeerde groepsvorming ook gewoon als middel om bepaalde zaken geregeld te krijgen of in stand te houden. Het sluiten van de gelederen kan behalve defensief ook offensief gemotiveerd zijn: massa is macht.

Conflicten tussen groepen worden groter naarmate de minder machtigen steeds meer in de buurt komen van de machtigen – fysiek of wat betreft status. Het verkleinen van machtsverschillen leidt dus niet tot minder maar tot meer conflicten. Daar wezen Elias en Scotson (1985) al op in hun klassieker *De gevestigden en de buitenstaanders*. In een Engels stadje met het pseudoniem Winston Parva sluiten de gevestigden de rijen op het moment dat ze hun veronderstelde onaantastbare positie zien wankelen. Groepsgrenzen hoeven niet getrokken te worden als er sprake is van een kleine minderheid die het wat betreft status en macht aflegt tegen een riant meerderheid. De getalsmatige groei van allochtonen in Nederland, het verbeterde opleidingsniveau van tweede generatie jongeren, de toenemende politieke participatie en de zelfbewustheid van sommige groepen op de grootstedelijke pleinen zullen tot meer conflicten leiden. Op zich hoeft dat geen probleem te zijn: meer conflict is immers een teken van minder ongelijkheid. De vraag is vooral hoe conflicten te hanteren en welke scheidslijnen tussen wij en zij gerechtvaardigd zijn.

2.5 ER NIET BIJ HOREN: PROCESSEN VAN (ZELF)UITSLUITING

“One of the first things that we do on meeting a stranger is attempt to identify them, to locate them on our mindscapes” (Zerubavel 1997 in Jenkins 2004: 6).

2.5.1 UITSLUITING EN TERUGTREKKEN

Groepsgedrag is sociologisch en psychologisch logisch gedrag. Maar het kan wel leiden tot vormen van uitsluiting die onwenselijk zijn. Hoe werken dergelijke processen van disidentificatie? Elias en Scotson (1985) laten in hun antropologische studie zien dat in het proces van disidentificatie verschillen in plaats van overeenkomsten tussen leden van verschillende groepen sterk benadrukt worden. Welke groepen daarbij betrokken zijn doet er nauwelijks toe. De ander lijkt nooit op jezelf, er zijn alleen maar verschillen. De leden van een andere groep hebben kenmerken die minder goed zijn dan die van de eigen groep. De gevestigden in Winston Parva ontwikkelden een ‘groepsfantasie’ over zichzelf door voortdurend te wijzen op de mooie eigenschappen van de groepsleden en kwaad te spreken over de ander (en dat terwijl de objectieve verschillen juist kleiner waren geworden). Het vergroot immers de eigenwaarde en zekerheid als je jezelf tot een groep rekent die beter is dan een andere groep. Dergelijke stereotypering betekent dat mensen niet als individu worden gezien en verschillen vaak uitsluitend als ‘cultureel’ worden geduid, waarbij eigenschappen als onveranderlijk worden gezien. De ander wordt als het ware ‘vastgezet’ in zijn minderwaardige culturele ‘anders zijn’ (Tajfel en Turner 1986; Verkuyten 1999).

Welke verschillen benadrukt worden is niet altijd op voorhand te zeggen. In sommige situaties is klasse de scheidslijn, in andere leeftijd of etniciteit. In het onderzoek van Blokland (2005) in de Rotterdamse wijk Hillesluis was in het midden van de jaren negentig onder de ‘Hollandse bewoners’ etniciteit nog nauwelijks een bron van identificatie. Klasse was dat wel, terwijl er objectief gesproken weinig klassenverschillen leken te zijn. Etniciteit is inmiddels wel een belangrijke onderscheidende categorie geworden, en ook de categorisering moslim en niet-moslim wordt steeds meer gezien als een belangrijk ‘wij/zij-verschil’ (Verkuyten 2006a).

Uitsluiting is een subtiel proces. In Winston Parva is roddel het centrale mechanisme. De buitenstaanders worden niet met harde woorden geweerd – er is geen sprake van beredeneerde hardhandige uitsluiting. Ze trekken uiteindelijk zichzelf terug en vermijden contact met de anderen. Ze gaan de kroegen niet meer in en zoeken de strijd niet meer op om de goedbetaalde banen te krijgen. Buitenstaanders krijgen immers het gevoel dat ze minderwaardig zijn en hebben vaak niet voldoende saamhorigheid om een spreekwoordelijke vuist te kunnen maken. Bovendien komt het ook voor dat buitenstaanders met dezelfde blik naar zichzelf gaan kijken als de gevestigden. Ze beschouwen zichzelf dan als minderwaardig. Zo ontstaat zelfuitsluiting.

Daarbij is het heel goed mogelijk dat mensen zichzelf wel zien als lid van een groep, maar dat een ander daar anders over kan denken. Er is een onderscheid tussen interne en externe identificatie. Uit het citaat hieronder blijkt dat mensen er last van kunnen hebben hoe zij door een ander geïdentificeerd worden. Hoewel zij zichzelf zien als geïntegreerd of ‘Hollands’, denken anderen daar anders over. Het proces van interne en externe identificatie speelt overigens ook in andere kringen. Mensen die hun ongenoegen uiten over ‘buitenlanders’ werden snel voor racist uitgemaakt, terwijl veel van de mensen die hun buurtproblemen aan de kaak wilden stellen zichzelf niet zo wensten te zien.

“Je hoort alleen maar dat het zo slecht gaat met de Marokkanen maar op de vu zitten meer Marokkanen dan Nederlanders, dus zo slecht gaat het echt niet. Goede dingen hoor je nooit. Ik probeer mij er zo min mogelijk van aan te trekken. Als iemand over dat soort zaken begint verander ik van onderwerp.

Je zegt ‘Marokkaan’, maar je bent toch in Amsterdam geboren?

Als je me dit op mijn vijftiende had gevraagd had ik gezegd dat ik Nederlander ben. Maar ondertussen zeg ik dat ik Marokkaan ben. Ik ben hier geboren, ik heb een Nederlands paspoort. Ik studeer hier, maar toch. (...) Als ik ergens zeg dat ik Nederlander ben dan volgt direct de vraag: ‘Waar ben je geboren?’ Als ik dan zeg ‘Amsterdam’, vragen zij direct: ‘Waar komen je ouders vandaan’. Ze zoeken net zo lang tot ze je in een hokje kunnen duwen. Dan weten ze weer wat ze wel en niet met je kunnen bespreken. Als je gewoon meteen zegt dat je Marokkaan bent, ben je in één keer van dat hele gesprekje af. Dat scheelt mij een hoop ergernis. Je bent

voortdurend bezig je los te maken van andermans vooroordelen. Dan moet je weer laten zien wie de echte Maryam is. Ik heb geen zin in iedere keer dat gevecht. Sommige Marokkanen laten zich geheel leiden door de vooroordelen die er over hen zijn. Dan pas je je daar aan aan. Dat heb ik als puber ook gedaan” (Interview met Maryam Hassouni, in *Volkskrant Magazine* 2.12.2006).

2.5.2 ARTICULATIEMACHT

De subtiele processen van identificatie en disidentificatie hebben veel te maken met macht – zoals Elias en Scotson lieten zien. In dit rapport stellen we daarom het begrip ‘articulatiemacht’ centraal. Articulatiemacht is het vermogen van een groep of institutie om een bepaalde definitie op te leggen die verstrekkende gevolgen kan hebben voor de mate waarin iemand erbij hoort of niet (in- en uitsluiting). In termen van Bourdieu (1990) gaat het hier om de macht om te benoemen, categoriseren, identificeren en de macht om te bepalen wat wat is en wie wie is. Het gaat daarbij om de identificatie van burgers in relatie tot godsdienst, *gender*, etniciteit, geletterdheid, criminaliteit, toerekeningsvatbaarheid enzovoorts.

De overheid is in deze zin een van de meest belangrijke ‘agenten’ van identificatie en categorisering. De overheid is een belangrijke ‘identificeerder’, omdat zij de beschikking heeft over materiële en symbolische middelen om bepaalde categorieën en classificatieschema’s op te leggen. De overheid kan een vorm van collectieve identiteit definiëren. Zij heeft de mogelijkheid (de macht) om te bepalen wie er in formele zin wel en niet bij horen. De nationaliteitswetgeving, de inburgering en de canon zijn goede illustraties van de rol van de overheid als ‘identificeerder’ en ‘classificeerder’. Als classificeerder en grensbewaker verschijnt de overheid ook in een andere hoedanigheid en wel als een juridische entiteit die normen vastlegt, afbakt en grenzen afdwingt. Denk bijvoorbeeld aan de asielwetgeving en de discussie over wie wel en niet onder het generaal pardon zullen vallen (Regeerakkoord 2007).

Box 2.1 Allochtoon: ontstaan en werking van een beleidscategorie

In de jaren zeventig en tachtig was ‘etnische minderheden’ het gangbare concept in het politieke, ambtelijke en wetenschappelijke taalgebruik wanneer er over de integratie van migranten gesproken werd. De term allochtoon wordt voor het eerst door het ministerie van CRM gebruikt, maar komt pas echt in zwang na de publicatie van het WRR-rapport *Allochtonenbeleid* uit 1989. Gaandeweg raakte de term allochtoon ingeburgerd in de beleidsstukken van de overheid en het CBS – identificeerder bij uitstek – legde de definitie eind jaren negentig vast als ‘een persoon waarvan tenminste één van de ouders in het buitenland is geboren’. ‘Allochtoon’ werd als een duidelijke en eenvoudige aanduiding geïntroduceerd, omdat die was gebaseerd op objectieve demografische criteria (geboorteland en geboorteland van de ouders). De geboorte van de allochtoon ging ook gepaard met de geboorte van de autochtoon, een term die daarvoor nooit werd gebruikt.

Naarmate de term meer in het beleid werd gebruikt, begonnen de objectieve demografische parameters te wringen. Er vielen te veel migranten – EU-burgers, Amerikanen, in het buitenland geboren Nederlanders – onder de definitie die de beleidsmakers niet op het oog hadden. Om dit probleem op te lossen, creëerde het CBS een nader onderscheid: de categorie ‘niet-westerse allochtonen’. De categorie westerse allochtonen bestond uit allochtonen uit Europa (exclusief Turkije), Noord-Amerika, Oceanië, Indonesië of Japan, de rest van de wereld vult de categorie ‘niet-westers’. Met de driedeling ‘autochtoon – westerse allochtoon – niet westerse allochtoon’ verdween de demografische objectiviteit uit de definitie ten gunste van een beleidslogica.

Groenendijk (2007: 103 e.v.) wijst op een aantal gevolgen van het gebruik van de term allochtoon. Hij wijst erop dat bij onderzoek naar niet-westerse allochtonen de uitkomst al in het onderzoek ingebakken zit: deze categorie is immers gecreëerd op basis van de aanname dat er een achterstand is. Een ander belangrijk gevolg is dat het onderscheid autochtoon-allochtoon het karakter heeft gekregen van een etnisch onderscheid. Dat wordt het meest helder in de CBS-definitie van autochtonen: “personen waarvan beide ouders in Nederland zijn geboren, ondanks het geboorteland van de persoon zelf”. De herkomst van de ouders is dus beslissend. De term werkt bovendien uitsluitend: zeer veel allochtonen zijn immers (genaturaliseerde) Nederlandse staatsburgers, maar blijven desondanks allochtoon. Het veelvuldige gebruik van de term in beleidsstukken betekent dat de overheid de voorkeur geeft aan een etnische aanduiding van een grote groep staatsburgers boven een juridische. Dat laatste gaat zwaarder tellen naarmate de overheid de term allochtoon niet alleen gebruikt in registraties, statistieken en beleidsstukken, maar ook als criterium in wet- en regelgeving hanteert, zoals in de Wet Inburgering Nieuwkomers waarbij de overheid verplichtingen oplegt op basis van ‘allochtoon zijn’.

Bron: tekst grotendeels gebaseerd op Groenendijk (2007).

Er zijn ook andere instituties, zoals het gezin en de kerk, die over articulatiemacht beschikken en kunnen bepalen wie er wel en niet bij horen en waarom. Er is ook sprake van een abstractere vorm van articulatiemacht: de mening, opvatting van de meerderheid, zoals deze wordt weerspiegeld in verschillende fora. In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het huidige ‘discours’ over integratie en identiteit. Die analyse laat zien dat bepaalde opvattingen momenteel zeer breed gedragen worden en dat alternatieve zienswijzen weinig aandacht krijgen. De nadruk in het huidige debat ligt sterk op het ‘inzetten’ van die identiteit als een instrument van integratie.

De media – televisie, geschreven pers, internet – zijn eveneens een belangrijke articulatiemacht, niet in de laatste plaats door het grote bereik. De media zijn in zekere zin het moderne kanaal om groepsclassificaties te verspreiden. Sommige meningen, visies, interpretaties en beelden dringen daarbij makkelijker door dan andere. Dat komt omdat sommige groepen makkelijker toegang hebben tot media dan

andere, maar dat niet alleen. Er bestaat ook een medialogica (RMO 2003), die inhoudt dat de presentatie van gebeurtenissen in woord en beeld een bepaalde mal krijgt opgelegd, waardoor een zekere vervorming van de boodschap optreedt. Vooral achtergrondinformatie, details en nuanceringsen zijn daarbij extreem moeilijk over te brengen. De beschikbaarheid van beeldmateriaal is bijvoorbeeld sterk sturend voor de aandacht die televisie aan bepaalde onderwerpen geeft en de wijze waarop ze dat geeft. Er bestaat overigens een belangrijk verschil tussen een medium als tv en internet. Internet heeft als voordeel dat iedereen een spreekbuis kan openen, en een zeer groot (internationaal) bereik kan hebben.

Box 2.2 Hoe nieuws, nieuws wordt: ervaringen van een journalist met impliciete en expliciete codes

De oud-journalist Joris Luyendijk tekende zijn ervaringen als Midden-Oostencorrespondent voor *de Volkskrant*, *NRC Handelsblad*, Radio 1 en het NOS journaal op in het boek *Het zijn net mensen* (2006). Het is een inzichtelijke kijk in de keuken van de internationale journalistiek. Luyendijk laat zien hoe moeilijk het is objectieve informatie te vergaren in deze regio (dictaturen publiceren immers geen betrouwbare statistieken) en hoe groot de afhankelijkheid van correspondenten is van de grote internationale persbureaus als Reuters, Agence France Press en Associated Press. Vaak wordt het onderwerp op basis van deze bronnen door de redactie in Nederland uitgezocht en aan de correspondent ter plaatste opgedragen.

Ook de codes van de journalistiek worden door de oud-journalist op soms pijnlijke manier blootgelegd. Enerzijds blijkt het vaak bijna onmogelijk om traditionele journalistieke codes (meerdere bronnen, hoor en wederhoor) recht te doen, vanwege tijdgebrek, het ontbreken van informatie of vanwege het feit dat de correspondent bijvoorbeeld vanuit Egypte commentaar moet leveren op een gebeurtenis in Syrië. ‘Ter plaatse’ is soms een relatief begrip. Maar er zijn ook andere codes in de journalistiek die bepalen of iets wel of niet het journaal of de krantenkolommen haalt. Het verhaal moet in zo veel woorden of minuten passen en

sommige verhalen lenen zich daar niet voor. Sommige conflicten krijgen altijd aandacht, andere conflicten zelden, ondanks het feit dat er zich wellicht grotere tragedies afspelen. De toon is ook veelzeggend: niet alle partijen in een conflict komen op dezelfde manier aan bod. Wie bepaalt welk leger een bevrijdingsleger is en welk leger een groep terroristen? Dat laatste heeft weer veel te maken met de PR-machine van bepaalde landen en legers (denk aan het ‘embedded journalism’ in het Amerikaanse leger ten tijde van de inval in Irak). Zeker op televisie geldt bovendien dat nieuws alleen nieuws is als er beeld bij geleverd kan worden. Dit alles betekende in de ogen van Luyendijk dat het lang niet altijd het belangrijkste verhaal was dat de krant of het journaal haalde.

Het boek van Luyendijk kreeg in de journalistiek zelf een gemengde ontvangst. Het werd als een hard, maar ook herkenbaar beeld ervaren en heeft de nodige discussie in de beroepsgroep opgeleverd.

De verdeling van articulatiemacht is van invloed op de wijze waarop processen van identificatie verlopen. De vraag is telkens wie in de positie verkeert en de mogelijkheid heeft om de regels van het (wij/zij-)spel te bepalen. Dominante coalities kunnen bepalen wie wel en niet tot de arena worden toegelaten en welke alternatieve posities en opvattingen wel en niet worden toegelaten. Opvattingen die te zeer afwijken of bedreigend zijn voor de gevestigde orde worden dan bijvoorbeeld niet toegelaten, of letterlijk zo veel mogelijk buiten beeld gehouden. Bij articulatiemacht gaat het dus zowel om het vermogen om normen te kunnen stellen als om te kunnen bepalen wie toegang krijgen tot de arena waar normen worden gevormd en gewijzigd (zie ook hoofdstuk 6).

Het is niet altijd even duidelijk wie aangesproken kan worden op de definiëring van 'wij' en 'zij'. De regels van het spel – 'zo doen wij dat hier' – worden niet altijd vastgelegd in duidelijke, voor iedereen leesbare regels en procedures. Veelal is er sprake van impliciete codes, tradities en manieren van doen. De werking van codes is indringend beschreven door Bourdieu (1979), die zich daarbij richtte op de wijze waarop mensen uit hogere klassen door opvoeding en opleiding bepaalde 'gewoonten' en voorkeuren ontwikkelden, die ze onderscheidden van mensen uit lagere klassen. Wanneer bepaalde groepen desondanks een culturele voorkeur van hogere klassen overnemen, omarmen die hogere klassen iets nieuws om de exclusiviteit van hun identiteit in stand te houden. Bewust of onbewust zetten groepen zich dus tegen elkaar af. Wie van buiten komt beschikt niet over dat repertoire aan codes en tradities, met als gevolg dat de toegang tot de arena extra moeilijk wordt. Anders gezegd: articulatiemacht betreft niet alleen het vermogen om te spreken, gehoord te worden en invloed uit te oefenen: het gaat ook om de mogelijkheden om de impliciete regels van het spel te doorgronden en te hanteren.

We zullen in de empirische hoofdstukken laten zien dat de verdeling van de articulatiemacht van invloed is op de mogelijkheden van verschillende groepen om een eigen verhaal te vertellen en invloed uit te oefenen op het bestaande discours.

2.6 FUNCTIONELE, NORMATIEVE EN EMOTIONELE IDENTIFICATIE

Identificatie met een groep of gemeenschap kan op verschillende manieren tot stand komen en worden bestendig. Verschillende auteurs (o.m. Goffman 1969; Giddens 1991; Ruano-Borbalan 2004) onderscheiden verschillende dimensies die bepalend zijn voor de aard en mate van identificatie met een groep of gemeenschap. Hiermee geven zij als het ware een meer kwalitatieve invulling aan het proces van identificatie dan uitsluitend te verwijzen naar een temporeel argument (wat eerst was). Gebruik makend van de inzichten van deze auteurs onderscheiden wij drie vormen van identificatie, die een oplopende mate van bindingsintensiteit veronderstellen, maar niet noodzakelijk op elkaar volgen. Het betreft hier in de eerste plaats een analytisch onderscheid; in de praktijk komen ze in allerlei samenstellingen voor, en wordt al naar gelang de context aan de een meer belang, waarde of gevoel gehecht dan aan de ander.

Functionele identificatie

Hier gaat het vooral om het lidmaatschap van een groep of gemeenschap zelf, zoals dat tot uitdrukking komt in allerlei institutionele regels en procedures, maar ook gewoon in praktische omstandigheden die te maken hebben met de onvermijdelijkheden van het dagelijkse leven. Mensen zijn werknemer van een bedrijf of inwoner van een stad. De identificatie is functioneel omdat deze bepaalde functies vervult in het leven van mensen: ze is functioneel voor het realiseren van bepaalde doelen. Functionele identificatie komt vooral tot stand als mensen elkaar ontmoeten en een gemeenschappelijk belang of doel nastreven. Dat betekent dat bij functionele identificatie sprake is van een zekere mate van wederzijdse afhankelijkheid en reciprociteit. Mensen hebben elkaar nodig om iets voor elkaar te krijgen.

Functionele identificatie is een proces waarbij eerst decategorisering plaatsvindt: bestaande groepsgrenzen worden afgezwakt of opgeheven ten gunste van een ruimer wij, dat meerdere groepen kan omvatten. Van kinderen met een verschillende culturele, etnische of sociaal-economische achtergrond worden bijvoorbeeld scholieren gemaakt die met elkaar leren, sporten en tijd met elkaar doorbrengen. Decategorisering is een vorm van individualisering waarbij vooroordelen zijn verminderd. Daarna vindt een voorzichtige hercategorisering plaats, waarbij de ander ingesloten wordt en de groepsgrenzen anders worden gelegd (Pettigrew 1998; Hughes 2007). Functionele identificatie kan ook leiden tot het verminderen van vooroordelen en stereotypen, tot meer inlevingsvermogen en tot tolerantie.

Normatieve identificatie

Hier gaat het om de juridische, sociale en morele normen die richtinggevend zijn voor het gedrag van de leden van de groep (WRR 2003). Normatieve identificatie biedt een oriëntatiesysteem en een referentiekader die ordening en houvast geven. Het gaat bij normatieve identificatie daarnaast ook om de gedeelde gebruiken en tradities en meer of minder verborgen codes die in de groep worden nageleefd en als het ware de expressie zijn van de normatieve uitgangspunten. Normatieve identificatie is aan de orde daar waar normen gedeeld, onderhouden en herbevestigd worden. We kunnen spreken van verschillende gradaties van normatieve identificatie. Sommige normen wegen in moreel opzicht zwaarder dan andere, en juist daar waar ze van meer principiële aard zijn kunnen spanningen en conflicten ontstaan. De opvattingen en normen over seksualiteit bijvoorbeeld, kunnen bij Antilliaanse meisjes anders liggen dan bij Nederlandse meisjes en weer anders dan bij Marokkaanse meisjes.

Emotionele identificatie

Dit is de mate waarin leden zich ook in emotionele zin met de groep verbonden voelen. Bij emotionele identificatie gaat het om een 'sense of belonging', loyaliteit aan en emotionele verbondenheid met de leden van de groep of gemeenschap. Veelal gaat emotionele identificatie ook gepaard met gevoelens van trots op de groep en gemeenschap waartoe men behoort, bijvoorbeeld trots op Nederland. Bij emotionele identificatie is er bekommernis om de ander en kunnen mensen emoti-

oneel betrokken raken bij het wel en wee van degene met wie zij zich identificeren. Ook hier kunnen we spreken van verschillende gradaties van emotionele identificatie. Trots en emotionele verbondenheid met het Nederlands elftal is van een andere orde dan een algemeen gevoel van verbondenheid met het vaderland en nog weer anders dan emotionele verbondenheid met familie.

Dit zijn verschillende dimensies in identificatieprocessen. De vraag is hoe deze dimensies zich tot elkaar verhouden. Vaak wordt gedacht dat emotionele identificatie volgt op functionele en normatieve identificatie. Op het moment dat er sprake is van samen naar school gaan of samen werken zullen mensen ook warmere gevoelens voor elkaar krijgen. Functionele identificatie is een noodzakelijke voorwaarde voor emotionele identificatie met het land waar men woont en vooral als je er niet geboren bent. Andersom hoeft dat niet het geval te zijn. Mensen kunnen Nederlander zijn in formele en normatieve zin, zonder dat er sprake is van een 'sense of belonging'. Onderzoek (Verkuyten en Nekuee 1999) onder Iraanse jongeren bevestigt dit. Daarnaast kunnen mensen gevoelens hebben voor hun land, terwijl ze in normatief opzicht zeer verschillen met de inwoners van het land. Veel politieke vluchtelingen hebben bijvoorbeeld vurige heimwee naar hun land van herkomst.

Deze dimensies van identificatie spelen ook een rol in de literatuur over nationale identiteit. Wat kwam eerst: de emotionele binding met een land, zodat functionele verbindingen binnen de natie konden ontstaan, of ontstonden warme gevoelens na het ontstaan van de natiestaat? Smith (1991) is van mening dat etnisch sentiment en verbindingen rond populaire etnische tradities de culturele bron waren voor de latere vorming van de natiestaat. Staatsvorming is een collectieve wilsdaad en om gezamenlijk iets te willen is enige mate van verbondenheid nodig. Volgens Gellner (1983) moet het ontstaan van de natie en gevoelens van nationale verbondenheid daarentegen gezocht worden in processen als de industrialisatie, het kapitalisme, de opkomst van de moderne staat en een grote politieke omwenteling als de Franse Revolutie. Gevoelens van verbondenheid ontstonden volgens hem pas nadat aan de voorwaarden was voldaan waaronder de natie als een horizontale gemeenschap kon worden opgevat, namelijk als een gemeenschap van mensen die dezelfde mogelijkheden en hetzelfde lot delen (Gellner 1983: 125). In deze opvatting gaan mensen pas houden van 'hun' nationale cultuur op het moment dat ze hun welbevinden en functioneren aan de staat relateren. Economische bestaanszekerheid is daarbij een belangrijke factor (Day en Thompson 2004: 47).

Anders gezegd: volgens Smith zijn emotionele verbindingen nodig om over te gaan op functionele en normatieve bindingen, terwijl Gellner stelt dat emotionele identificatie pas ontstond nadat de functionele identificatie met de natiestaat tot stand gebracht werd. De discussie over de onderlinge verhouding tussen de drie dimensies zal in dit rapport voortdurend terugkomen, omdat zij telkens anders ligt, afhankelijk van tijd en context.

In hoeverre kan de overheid functionele, normatieve en emotionele identificatie bevorderen? Deze vraag lijkt sterk op de vraag die Van Gunsteren (2006: 112 e.v.) stelt in een recent boek over de mogelijkheden en onmogelijkheden om vertrouwen in de democratie te stimuleren. Volgens Van Gunsteren (2006: 112) moet eerder gesteld worden dat vertrouwen, zoals veel van de belangrijke dingen in het leven, alleen bij wijze van bijproduct tot stand komt: “John Elster gebruikt de term ‘essentially by-products’ om toestanden aan te duiden die we niet tot stand kunnen brengen door onze wil of intentie erop te richten, laat staan dat ze zich laten afdwingen. (...) We kunnen voorwaarden scheppen die het tot stand komen en behoud ervan bevorderen, maar direct op vertrouwen gerichte pogingen zijn contraproductief.” De analogie met identificatie is goed te maken omdat ook identificatie moeilijk rechtstreeks te bevorderen is; hooguit kunnen daarvoor zo ideaal mogelijke omstandigheden gecreëerd worden.

In hoofdstuk 4 komt naar voren dat identificatie in veel gevallen juist niet gezien wordt als een bijproduct, maar als het product zelf. Veel van de politieke aandacht gaat niet uit naar het scheppen van randvoorwaarden, maar naar pogingen om op een directe manier identificatie tussen groepen te bewerkstelligen of zelfs af te dwingen. In dit rapport zal echter de nadruk liggen op de mogelijkheden en onmogelijkheden om voorwaarden te scheppen waaronder functionele, normatieve en emotionele identificatie mogelijk worden.

2.7 DISIDENTIFICATIE: TERUGTREKKEN EN REBELLEREN

Botsingen in een samenleving zijn heftiger naarmate er niet alleen gebrek is aan functionele, maar ook aan normatieve en emotionele identificatie. Vanuit het perspectief van een individu is hiervan sprake als iemand geen enkele verbinding met anderen heeft, geen ankerpunten heeft en niet beschikt over referentiekaders voor het doen, denken en voelen. Op het niveau van de samenleving is van disidentificatie sprake als individuen en groepen in de samenleving geen enkele verbinding meer met elkaar hebben, als er sprake is van fragmentatie zonder overkoepelende of overlappende kaders die zorgen voor verbinding en investering in elkaar.

Merton (1968) maakt in dit verband een relevant onderscheid tussen *retreatism* (terugtrekken) en *rebellion* (verzet). In beide gevallen worden zowel de dominante waarden als de institutionele infrastructuur afgewezen. Mensen zijn wel *in* de samenleving, maar niet *van* de samenleving, zij maken er geen deel van uit. Het verschil tussen deze twee reactiepatronen is echter dat in het geval van *retreatism* wel sprake is geweest van een volledige internalisering van waarden en institutionele praktijken. Het conflict ontstaat op het moment dat – om allerlei redenen – niet kan worden voldaan aan de geïnternaliseerde waarden en normen.

Terugtrekken

Terugtrekgedrag kan fysiek en mentaal zijn. Mensen die het kunnen betalen – uit verschillende etnische groepen – ontvluchten de binnensteden of zelfs het land, zoals gebeurde na de Tweede Wereldoorlog en begin jaren tachtig. Daarnaast zijn er mensen die zich mentaal terugtrekken en bijvoorbeeld niet meer gaan stemmen. Ze geloven niet meer dat ‘de politiek’ nog iets voor hen kan doen. In Nederland wordt de groep teruggetrokkenenen uit de politiek geschat op 31 procent van de bevolking (WRR 2005: 153). Als een grote groep burgers zich zwijgend terugtrekt, ondergraaft dit de democratische, economische en sociale verhoudingen in een land.

Het is bovendien een sociaal probleem als steeds dezelfde mensen buitengesloten worden uit meerdere sociale sferen: ze doen niet mee aan de arbeidsmarkt, het gezinsleven, politieke besluitvorming, school en vrijwilligersorganisaties. In de vorige paragrafen stelden we dat er altijd wij/zij-classificaties zullen bestaan. Mensen voelen zich thuis en krijgen eigenwaarde door tot een groep te behoren. Maar als het wij/zij-onderscheid altijd langs dezelfde lijnen loopt, waarbij steeds dezelfde machtigen de dienst uit maken, ontstaan er ongezonde spanningen in een samenleving. Dat is problematisch voor het onderlinge vertrouwen en daarmee schaadt het de economie en de democratie.

Rebelleren

In het geval van *rebellion* is er behoefte aan de ontwikkeling van een alternatieve set van waarden en institutionele praktijken. De bestaande orde wordt afgewezen en wordt vervangen door een nieuwe. Merton (1968: 210) heeft het over een nieuwe mythe die als alternatief kan dienen en mensen een nieuw identiteitskader kan bieden. In de Amerikaanse literatuur (zie Zhou 1997) wordt gesproken over de revolutie van tweede generatie migranten, *the second generation revolt*. Van deze kinderen wordt veel verwacht, verwachtingen waar ze vaak niet aan kunnen voldoen. Hun opleidingsniveau is onvoldoende gestegen, de economie sputtert tegen, maar tegelijkertijd willen ze niet meer zo behandeld worden als hun ouders, en zeker niet tegen zulke lage lonen werken. Als gevolg daarvan komt de tweede generatie in opstand: ze wijst de route van opleiding af als ‘acting white’ en ontwikkelt een reactieve identiteit. Maar ook proactievare uitingen behoren natuurlijk tot de mogelijkheden, die meer gericht zijn op deelname aan de bestaande politieke, sociale of economische orde. Daarbij moeten nieuwe groepen zich vaak invecchten in de bolwerken van de samenleving om een plek en een stem te verwerven in de nationale gemeenschap. Nationalisme kan evengoed gezien worden als een vorm van rebelleren. Het huidige normenstelsel dat te veel als multicultureel te boek staat wordt afgewezen en nationale identiteit centraal gesteld.

Rebelleren is in principe een gezonde manier om een samenleving te veranderen. Het leidt ook tot vernieuwing in economisch, cultureel en spiritueel opzicht. Toch zijn sommige vormen van rebelleren te verkiezen boven andere. Radicale groeperingen sluiten zich af van anderen, wijzen de regels en wetten af en richten hun eigen leefwereld in. Het moge duidelijk zijn dat het hier gaat om extreme vormen

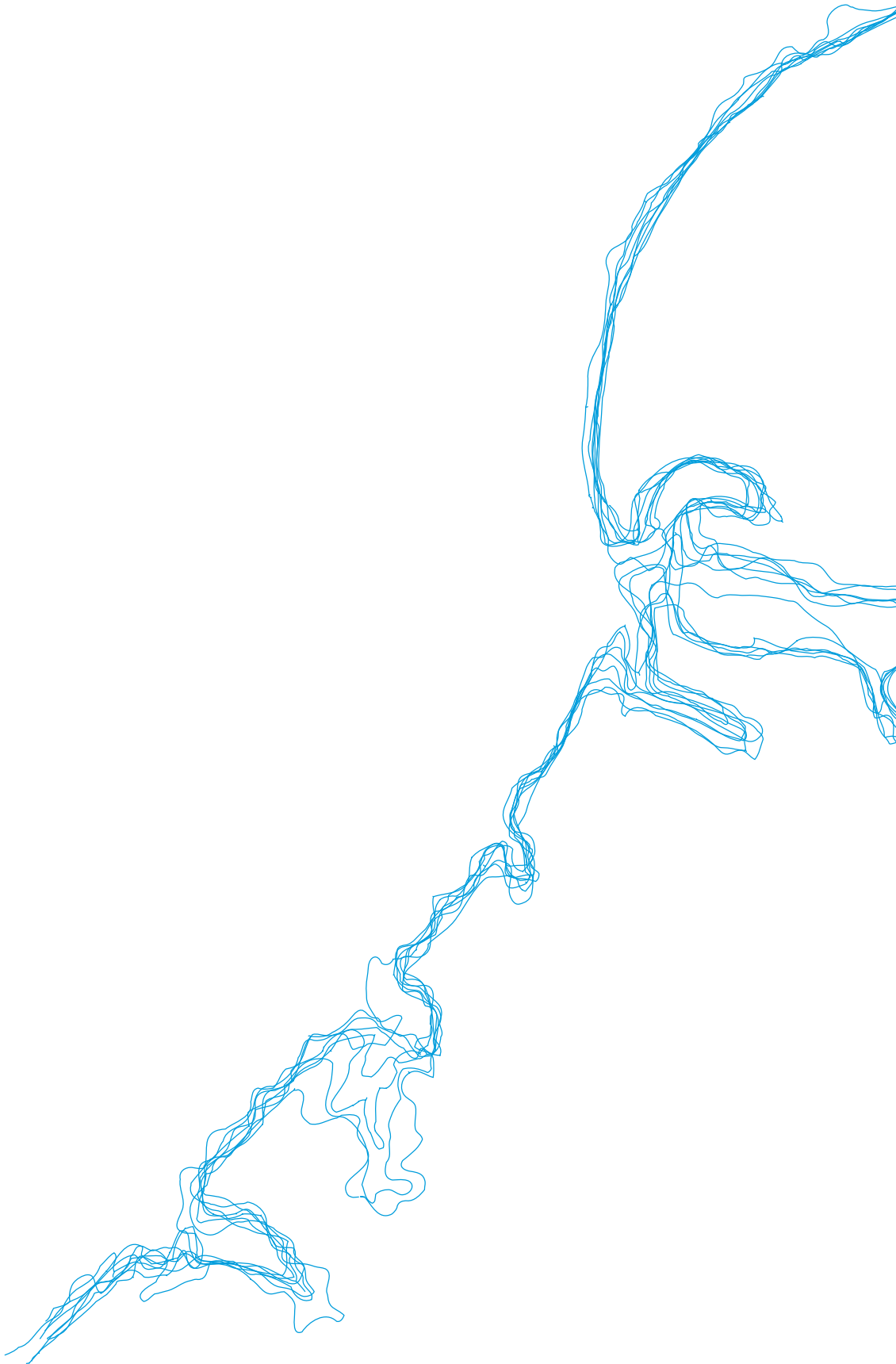
van identificatie met de eigen groep en disidentificatie met de samenleving als geheel. Als radicale groepen de democratische rechtsstaat willen ondermijnen, zoals het geval is bij terroristische bewegingen, is het gevaar evident. Minder gevaarlijk maar zorgwekkend zijn radicale groepen die hun nieuwe droom niet communiceren en wensen uit te leggen aan de rest van de samenleving. Kortom: rebelleren is een gezonde beweging op het moment dat zij zich vertaalt als politieke beweging. Hierover meer in hoofdstuk 6.

2.8 TOT SLOT

In deze theoretische verkenning kwam naar voren dat in plaats van te spreken over nationale identiteit het vruchtbaarder is te spreken over meerdere vormen van identificatie. Identificaties kunnen dynamisch, sociaal, alledaags, nationaal en ge-laagd zijn – denk bijvoorbeeld aan het onderscheid tussen functionele, normatieve en emotionele identificatie. Maar er is nog een reden om te willen spreken over identificatie (met Nederland) in plaats van over nationale identiteit. In het volgende hoofdstuk wordt een historische schets gegeven van de constructie van Nederland. Daarin worden de dynamiek en de constanten van Nederland toegelicht. Elke keer wanneer de Nederlandse cultuur en economie bedreigd leken te worden ontstond een heropleving van het idee van nationale identiteit. Volgens Couwenberg (2006: 10) vindt een voortdurende strijd plaats over de invulling van nationale identiteit.

“Als deelgenoten van verschillende identiteitsbepalende verbanden zijn we steeds dragers van een meervoudige identiteit. In een vrije samenleving is de invulling en ontwikkeling van nationaal identiteitsbesef uiteraard inzet van voortdurende rivaliteit tussen verschillende tradities.”

3 NATIONALE IDENTITEITEN VAN NEDERLAND

3.1 INLEIDING

Nationale identiteit is een terugkerend begrip in het debat over de Nederlandse samenleving. Het duidt op de verhouding tussen individuele burgers, de staat en de plek waar ze wonen. Die verhouding is problematisch. Mensen kiezen immers noch voor de plek waar ze geboren worden, noch voor de staat waarbinnen ze opgroeien en degenen met wie ze daarbinnen samenleven. Bij het voeren van een identiteitspolitiek wordt gekozen voor een enkele binding met de natie. Nationale identiteit is echter zeer moeilijk direct te bewerkstelligen, omdat samenhang in de samenleving meestal via allerlei andere wegen, indirect dus, ontstaat. Zoals hiervoor is aangegeven, kan de samenhang tussen die bindingen tot stand komen door functionele, normatieve en emotionele processen van identificatie. Van die processen komen in dit hoofdstuk diverse voorbeelden aan bod. De ontwikkeling van de nationale identiteit van Nederland wordt daarbij in historisch perspectief geplaatst. De rode draad is de ontwikkeling van een historische en staatkundige definitie van nationale identiteit, gedragen door een kleine elite, naar de meer alledaagse en culturele identificaties van burgers met de nationale gemeenschap.

Bij nationale identiteit hoort ook nationaal bewustzijn, het besef deel uit te maken van een nationale gemeenschap. Dat bewustzijn kwam niet vanzelf tot stand. Niet alleen was het nodig dat de leden van de nationale gemeenschap met elkaar in contact kwamen, ook moest dat contact nationale samenhang bewerkstelligen. Die twee zaken stonden permanent op gespannen voet met elkaar. Het streven naar eenheid leidde voortdurend tot het ontstaan van nieuwe scheidslijnen, binnen Nederland en ten opzichte van buurlanden. De houdingen ten opzichte van de nationale identiteit liepen daarbij sterk uiteen. Sterk nationalistische perioden werden afgewisseld door perioden van ernstige twijfel aan de eigen identiteit en kritiek op het karakter van de Nederlandse samenleving. Ook de aard van het nationale bewustzijn bepaalt dus de mate waarin de nationale identiteit betekenisvol kan zijn voor de samenhang van de nationale gemeenschap. Behalve voor de historische ontwikkeling van de nationale identiteit van Nederland zal er in dit hoofdstuk daarom ook veel aandacht zijn voor de wijze waarop tegen deze identiteit door de tijd heen is aangekeken.

Er zijn verschillende redenen om de nationale identiteit van Nederland in historisch perspectief te plaatsen. Identiteit en geschiedenis zijn allereerst nauw met elkaar verweven, omdat individuen en groepen zich vaak tot het verleden richten om te bepalen wie ze zijn (Grever en Ribbens 2007: 13). Ten tweede is wat de Nederlandse samenleving nu bij elkaar houdt, deels vroeger bedacht. Wanneer zoals nu de nationale identiteit opnieuw wordt opgevoerd als betekenisvolle categorie om de samenhang van de nationale gemeenschap te duiden, staat eigenlijk de wijze waarop in het verleden de onderlinge verhouding is geregeld tussen individuen en groepen binnen de Nederlandse samenleving op het spel. Ten derde biedt historisch onderzoek inzicht in de overeenkomstige omstandigheden waaronder de nationale identiteit in het verleden omstreden raakte en in het soort mechanismen dat in werking treedt bij de hernieuwde vaststelling daarvan.

De opzet van dit hoofdstuk is chronologisch. Daarbinnen zijn enkele thema's verder uitgewerkt, zoals de werking van symbolen, de rol van massacommunicatie en de naoorlogse migratie. In paragraaf 3.2 staat de vorming van het moderne Nederland centraal. In velerlei opzicht werden toen de voorwaarden gerealiseerd waaronder een bewustzijn kon ontstaan van een samenhangende nationale gemeenschap. Paragraaf 3.3 behandelt de periode van de verzuiling waarin verschillende groepen met elk eigen opvattingen over de nationale identiteit naast elkaar bestonden, en de noodzaak ontstond voor overkoepelende nationale symbolen. In paragraaf 3.4 gaat het over de periode vanaf 1960 toen ernstige twijfel rees over het nut van een nationale identiteit, en internationalisering en individualisering de voorkeur kregen als nieuwe vormen van samenhang. In slotparagraaf 3.5 komt de huidige heropleving van de aandacht voor de nationale identiteit van Nederland tegen de achtergrond te staan van de permanente rivaliteit over de nationale identiteit van Nederland.

3.2 VOORWAARDEN VOOR NATIONAAL BEWUSTZIJN

De staat vormt tot op heden het belangrijkste kader waarbinnen vragen gesteld worden over de eenheid of samenhang van de nationale gemeenschap. Of de staat de nationale gemeenschap voorafging of omgekeerd houdt veel historici, sociologen en politicologen nog altijd bezig. Belangrijker is de constatering dat staat en natie gaandeweg tot elkaar veroordeeld zijn geraakt. Staat- en natievorming waren parallelle en voortdurend in elkaar overlopende projecten (Van Sas 2004: 44). Het samenvallen van die projecten riep in politiek en sociaal opzicht belangrijke vragen op over de staat als 'identificeerder' van de nationale gemeenschap en de bereidheid van de bevolking om zichzelf als eenheid te zien (Calhoun 1999). Het begrip nationale identiteit vormt het voorlopige eindpunt van een lange reeks pogingen die vragen beantwoord te krijgen. Ook in de wetenschappelijke literatuur over staat- en natievorming heeft daarbij een omslag plaatsgevonden van identiteit naar processen van identificatie (zie hoofdstuk 2). Begrippen als habitus en volksaard, geestesmerk of volksziel, die lange tijd gangbaar waren in het denken over de Nederlandse nationale identiteit (Frijhoff 1992: 626), zijn verruild voor nationale iden-

titeit, waarbij men de perceptie van individuen en groepen centraal is gaan stellen (Brubaker 1996: 16; Van Sas 1993: 6). Daarmee is het idee verlaten dat nationale identiteit een relatief stabiele uitkomst is van ingrijpende sociale, economische, culturele of politieke ontwikkelingen. De vraag 'what is a nation' is vervangen door 'when is a nation' (Brubaker 1996: 19).

Mensen identificeren zich niet vanzelf met de natie, daarvoor zijn allerlei voorwaarden noodzakelijk. Ze moeten op een of andere manier met elkaar in contact staan of van elkaar weet hebben om zichzelf als leden van de nationale gemeenschap te kunnen begrijpen. Ze moeten ook een beeld hebben van het land waarin ze leven, van de geografische ligging en de fysieke grenzen van de natie. En natuurlijk moeten ze elkaar ook kunnen verstaan en begrijpen: ze moeten een taal delen en bepaalde gewoonten en gebruiken en verwante opvattingen hebben over hoe het er in het land aan toe dient te gaan, en welke waarden van belang zijn. Nationale gemeenschappen moeten dus zowel aan objectieve als aan subjectieve criteria voldoen (Ben-Israel in Van Sas 2004: 45). Niet alleen een subjectief zelfbewustzijn is nodig van een groep die zich als natie beschouwt, maar ook het bestaan van tal van onderscheidingen die zowel naar binnen als naar buiten toe de vorm en inhoud van de natie afbakenen. In deze paragraaf staat de constructie van die onderscheidingen centraal in het negentiende-eeuwse Nederland, en de spanningen die dat met zich meebracht tussen de nieuwe nationale identiteit en de vaak oudere identiteiten met concurrerende loyaliteiten. Daarbij zullen deels ook de verschillende benaderingen van nationale identiteit, besproken in het vorige hoofdstuk, aan bod komen.

3.2.1 VAN REGIONALE DIVERSITEIT NAAR NATIONALE EENHEID

Ook als het over Nederland gaat, kan de vraag worden gesteld wanneer daarvan de geschiedenis begon. Nederland geldt samen met Zwitserland als een van de weinige landen waar natievorming plaatsvond voorafgaand aan de introductie van de centrale eenheidsstaat, namelijk al in de zeventiende en achttiende eeuw. Ernst Renan (1882), de *godfather* van het nationalisme, beschouwde Nederland zelfs als een archetypische natie. Door de Opstand ontstond de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, waarbinnen een nieuw nationaal zelfbewustzijn groeide. Dat zelfbewustzijn moet overigens niet overschat worden: het betrof hoofdzakelijk de gevoelens van een elite van geleerden en geletterden. Bovendien was er sprake van sterke regionale identiteiten, gekoppeld aan de steden en de provinciën. Een echt nationale samenleving dateert van de laatste twee eeuwen. Vooral de periode van 1750 tot 1850 laat grote veranderingen zien met het nationalisme als belangrijkste drijvende kracht (Van Sas 2004: 554).

Na de Franse Bezetting van 1795 tot aan 1813 vond er in politiek opzicht een overgang plaats van een republikeinse veelheid naar een democratisch enkelvoud (De Rooy 2002: 21). Evenals in vele andere staten moest in Nederland begin negentiende eeuw een inclusieve natie nog worden gevormd (De Haan 2004). Nederland leek op een grote hoeveelheid losse puzzelstukken (De Rooy 2002: 43). Het samen-

voegen van die stukken, waar bovendien het huidige België toe behoorde dat tot dan toe aan Oostenrijk had behoord, was geen sinecure. Een nationaal parlement diende de inwoners van al deze gebieden te gaan vertegenwoordigen als leden van 'het geheele Nederlandsche volk'. Door middel van de door Napoleon geïntroduceerde centraal geleide bureaucratie moest het land vervolgens vanuit een centrale plek bestuurd gaan worden. De scheiding van kerk en staat, de afschaffing van de gilden en de invoering van algemene belastingen moest de totstandkoming van de eenheidsstaat bevorderen. Door de grote verschillen in land en volk was van een natiestaat echter nog geen sprake (De Rooy 2002: 22).

De nieuwe landsgrenzen moesten zowel naar binnen als naar buiten toe worden bevochten. Nederland wilde binnen het Europese politieke krachtenveld een land zijn om rekening mee te houden. Door nationale claims en verhalen over de grootsheid van de natie in historisch perspectief te plaatsen, probeerde men om de Nederlandse staat een plek naast de overige Europese mogendheden te geven, en tot aan de Belgische afscheiding lukte dat best aardig. Naar binnen toe waren er diverse grenzen die geslecht moesten worden, die deels samenvielen met bestuurlijke eenheden en geloofsgrenzen. Regionale bestuurlijke eenheden, de kerkelijke macht en standcollectieven moesten het ontgelden in het streven naar nationale eenheid. Het vormen van eenheid ging in de meeste Europese landen gepaard met het (systematisch) onderdrukken of afkopen van bepaalde vormen van diversiteit. De burgerlijke elite in Nederland verspreidde 'de beschaving' onder de lagere standen door middel van pamfletten waarin stond wat men diende te weten over cultuur, samenleving en gedrag. Hoewel er in Nederland mede daardoor een zeker gevoel van saamhorigheid heerste, was de werkelijkheid toch anders. Het centrum lag in Holland, en daarbinnen telden vooral Den Haag en Amsterdam. Hoe verder een gebied daar vandaan lag, hoe minder belangrijk het was.

De aanleg van wegen, spoorlijnen, kanalen en diverse communicatienetwerken versterkte deze hiërarchie, maar maakte tegelijkertijd de periferie die ontstond toegankelijker. De nieuwe infrastructuur zette een proces in werking dat leidde tot de vorming van wat begin twintigste eeuw de Randstad ging heten. De verbeterde ontsluiting van grote delen van Nederland leidde tot een toename van geografische kennis en bekendheid met het land (Van der Woud 2006: 135). Treinreizen op vastgestelde dagen moesten mensen tot meer mobiliteit bewegen, en leidden in combinatie met lokale en regionale gidsen en wandelkaarten tot een verkenning van stad en streek. Nieuw opgerichte verenigingen als de ANWB (1883) en de VVV (1885) lokten 'vreemdelingen' het land in om kennis te maken met de vele gezichten van Nederland, waarbij de heuvels van Limburg de grote attractie werden (Van der Woud 2006: 192). Deze nieuwe verbindingen maakten ook verregaande nationale en internationale standaardisering noodzakelijk, bijvoorbeeld als het om tarieven, meeteenheden, de tijd, en spoorbreedtes ging. De introductie van nationale eenheden en verbindingen versterkte dus de mogelijkheid om een nationaal bewustzijn te ontwikkelen. Billig (1995) spreekt in dat verband over 'banal nationalism', alledaags nationalisme dat bijvoorbeeld tot uitdrukking komt in verwijzingen naar

een gemeenschappelijk territorium (Nederland), de bevolking van een land ('wij'), of het gebruik van nationale munteenheden (de gulden).

3.2.2 WIE IS BURGER?

Ook was niet bij voorbaat duidelijk wie tot de natie behoorde. Volgens Cohen (1985) is de kern van nationale verbondenheid niet dat iedereen binnen een bepaalde gemeenschap identiek is, maar dat onder bepaalde omstandigheden en in bepaalde situaties mensen geloven in hun gezamenlijkheid en daaraan voorrang verlenen boven het verschil met anderen. Volgens Anderson (1995: 19) ontleent dat gegeven zijn werkzaamheid aan het feit dat "de natie, ongeacht de feitelijke ongelijkheid en uitbuiting die zich er kunnen voordoen, altijd wordt opgevat als een diepgaande, horizontale kameraadschap". Een belangrijke voorwaarde daartoe was de vervanging van verticale standsverbanden tussen groepen door de politieke verbondenheid van individuele burgers, eerst op basis van belangen en later van overtuigingen. In de praktijk was sprake van een schoksgewijs verloopend proces dat zijn voltooiing vond in de introductie van het algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht in 1917 en 1922.

De grenzen van de natie werden in de negentiende eeuw beurtelings afgebakend op basis van criteria als productiviteit, intellectuele vermogens of binding met de omgeving (Rosanvallon 1992). Die criteria bepaalden de toegang tot het publieke domein en de politieke arena. Feitelijk werden daarmee diverse groepen, zoals vrouwen, minder vermogende inwoners en laagopgeleiden, van politieke participatie uitgesloten: zij behoorden tot de natie, maar waren daarvan geen volwaardig lid. In de praktijk was censuskiesrecht bepalend voor de uitoefening van politieke rechten. Financieel en intellectueel vermogen werden min of meer aan elkaar gelijkgesteld, met de kanttekening dat vooral mannen dat laatste vermogen bezaten. 'Geld is macht' ging toen zeker op, niet in de laatste plaats omdat de combinatie van volksvertegenwoordiger en rentenier een gangbare was. Politiek was nog geen beroep (Weber 1918).

Religie vormde echter het grote struikelblok, vooral waar het gevoelens van loyaliteit betrof. De Belgische opstand in 1830 veroorzaakte in Nederland niet alleen een nationalistische stemming, maar toonde tevens het bestaan van conflicterende loyaliteiten aan. Dit uitte zich in een groot aantal deserteurs uit het leger (Kors 1996: 26), openlijke sympathie voor het Belgische staatsburgerschap, en de Limburgse wens tot aansluiting bij België. Na de afscheiding van België moest de ambitie een grote mogendheid te zijn door Nederland worden verlaten. Belgen gingen het nieuwe vijandbeeld bevolken, gevolgd door Duitsers die na de Duitse eenwording in 1871 als belangrijkste bedreiging voor Nederland werden gezien (Van Sas 2004: 558). Intern liep de scheidslijn daarna tussen het echte Nederland boven de rivieren en Brabant en Limburg onder de rivieren. Limburg en Brabant hadden nooit volwaardig deel uitgemaakt van de Republiek en hun bevolking verschilde in religieus en cultureel opzicht sterk van de noordelijke Nederlanden (Van Doorn 1998: 19).

Katholieken werden als ‘halfburgers’ of ‘bijwoners’ beschouwd. De loyaliteit van veel katholieken aan de katholieke kerk werd vaak gezien als verraad. Het leverde hen de beschuldiging van ‘ultramontanisme’ op, een ideologie waarin het katholicisme werd beschouwd als “een supranationale staat onder leiding van de paus die – ‘over de bergen’ (ultra montes) – in Rome zetelde” (Grever en Ribbens 2007: 43). Katholieken hadden omgekeerd grote moeite met de symbolen en verhalen waarmee de Nederlandse natievorming werd verbeeld en ondersteund. Het op een voetstuk plaatsen van de hoofdfiguren uit het begin van de Tachtigjarige Oorlog lag bij hen gevoelig. Vooral de geuzen, die op wrede wijze priesters hadden vermoord, moesten het bij hen ontgelden (Grever en Ribbens 2007: 44).

3.2.3 ONDERWIJS EN LEGER ALS NATIONALE LEERSCHOOL

Burgers worden ook gemaakt. Het onderwijs en het leger zijn twee belangrijke instituties om individuen tot volwaardige leden te vormen van de nationale gemeenschap. Allereerst door mensen afkomstig uit verschillende sociale groepen met elkaar in contact te brengen. Dat is nodig omdat ze later en op andere plekken met elkaar te maken krijgen. Te grote groepsverschillen zijn daarbij onwenselijk. Ten tweede speelt de overdracht van algemene vaardigheden een belangrijke rol. Bij het onderwijs gaat het om lezen en schrijven, rekenen en kennis van de wereld, de geschiedenis en het aanleren van normen om toegang te krijgen tot de nationale gemeenschap (De Swaan 1996: 63). Vooral de handel en de bureaucratie waren hier zeer bij gebaat (Gellner 1964). Bij het leger gaat het vooral over het aanleren van discipline, gehoorzaamheid en loyaliteit. In het geval van oorlog is de nationale gemeenschap de eisende partij – sterven voor het vaderland is de ultieme bijdrage van de burger.

Het Nederlands werd in 1814 tot officiële taal verklaard, mede om de band met het Belgische volk te versterken en de invloed van de Franse cultuur terug te dringen (Aerts 2004: 74). Belangrijker was het creëren van een gemeenschap die losstond van lokale talen en tradities en van subgroepen zoals dorpen of regionale gemeenschappen. De standaardisatie van taal en het staatsonderwijs was in heel Europa een belangrijke factor in het creëren van staatsburgers, of zoals Eugene Weber (1976) dat in het geval van Frankrijk formuleerde: de transitie van ‘peasants into Frenchmen’. In Nederland ging dat proces tamelijk probleemloos, omdat de taaldiversiteit niet zeer groot was, en ging de taal van de voorhoede, de bourgeoisie, als Algemeen Beschaafd Nederlands gelden (De Swaan 1996: 88). In Frankrijk koos men er lange tijd voor sterke nationale minderheidstalen als het Bretons en Corsicaans te onderdrukken en marginaliseren. Bij de introductie van lager onderwijs in Nederland speelde taal een ondergeschikte rol: de strijd vond plaats tussen kerken, de lokale elites en de staat over de opvoeding van de nieuwe leden van de nationale gemeenschap. De uitkomst van die strijd was uiteindelijk een pluralistisch onderwijsbestel waarvoor de overheid de financiering verzorgde. Ondanks de inhoudelijke verschillen verspreidde het leerplan van al deze scholen min of meer dezelfde nationale communicatiecode.

Dan het leger. De Franse Revolutie vormde het startschot voor de vorming van nationale legers van dienstplichtigen in heel Europa. Veel burgers associeerden die plicht met hun pas verworven politieke rechten. In Frankrijk en Groot-Brittannië werd hij geassocieerd met eer en loyaliteit: het was een uitdrukking van patriotisme. In een land als Pruisen, dat burgers geen politieke inspraak gunde, was nationalisme een belangrijk motief. De waarden van de burgerklasse werden op die wijze de voornaamste waarden van de oorlog (Eksteins 1990: 202). Dienstplicht mobiliseerde de gehele samenleving. Vanaf de opkomst van de natiestaat was oorlog geen koninklijke aangelegenheid meer met beroepslegers, maar een confrontatie tussen naties (Kors 1996: 15). In Nederland kwam de dienstplicht gefaseerd tot stand. Aanvankelijk was sprake van een klassendienstplicht, waarbij vermogende jongemannen een vervanger konden betalen die niet was ingeloot. Vanaf 1898 kende Nederland een persoonlijke maar geen algemene dienstplicht. Hoewel elke jongeman de plicht had om op te komen, nam slechts een op de drie kandidaten daadwerkelijk dienst in het leger. De rest werd afgekeurd, vrijgesteld of uitgeloot. Deze gang van zaken duurde voort tot de afschaffing van de dienstplicht in 1996. Het opkomstaantal bleef vanaf 1900 altijd schommelen tussen de 30 en 40 procent. Van een nationale leerschool was dus nooit sprake.

Ook was er vaak sprake van strijdige loyaliteiten. De dienstplicht op nationale schaal kon pas worden ingevoerd op het moment dat de natie zich met de staat vereenzelvigde, en dat was lang niet altijd het geval. Zo liepen de leden van lokale schutterijen vaak niet over van nationalistisch vuur en moest het reguliere leger soms worden ingezet om ze in te lijven. Ook bestonden er bij diverse groepen bezwaren tegen de normen van het leger. Zo wilden katholieken de jongens niet blootstellen aan de ruige omgangsvormen en de losse zeden die er zouden heersen. Een interessante illustratie is ook de dienstplicht tijdens de Tweede Wereldoorlog voor Nederlandse mannen die in Groot-Brittannië, Canada en de Verenigde Staten woonden (Kors 1996: 73). Velen van hen voelden zich niet meer met Nederland verbonden of gaven er de voorkeur aan te vechten voor het land waar ze op dat moment verbleven. De uitzending naar Indonesië in 1946 kon op weinig enthousiasme rekenen: vijftien procent van de dienstplichtigen kwam nooit opdagen. Tot slot bestaan er ook binnen het leger groepsgrenzen, naar rang, aanstelling of verblijfsduur van de dienstplichtigen, de zogenaamde 'bollen', 'fillers', en 'ouwe stompen' (Kors 1996: 100), die burgers opnieuw categoriseren.

Wat al deze ontwikkelingen laten zien, of het nu om het afbakenen van staatsgrenzen gaat, de definitie van burgerschap of onderwijs en de dienstplicht, is dat er voornamelijk door een elite gewerkt werd aan de voorwaarden om het voor een grotere groep mogelijk te maken zich met de nationale gemeenschap te identificeren. Van een werkelijk collectief nationaal zelfbewustzijn was nog geen sprake. Er is een eenheidsstaat maar nog geen natiestaat, het overgrote deel van de bevolking is geen volwaardig lid. Als we preciezer naar de voorwaarden kijken, dan blijkt bovendien dat de functionele vereisten nauwelijks omstreden zijn. Zo vond de invoering van lager onderwijs zonder veel moeite plaats. Op het moment dat de

articulatie van normen centraal kwam te staan, rezen vrijwel direct spanningen: tussen kerk en staat, tussen verschillende geloofsgemeenschappen, lokale en landelijke elites en nieuwe beroepen als ondernemers en ambtenaren. In het verlengde van deze spanningen waren herhaaldelijk twijfels te horen over de loyaliteit aan Nederland. Zeker als daarbij het eigen leven op het spel kwam te staan, verloor de nationale gemeenschap aan positieve betekenis. Nationaal bewustzijn bleek echter ook in belangrijke mate een bijproduct van de opkomende vrijetijdsbesteding en de vele technologische en infrastructurele vernieuwingen. Tot slot was de mate waarin nationale identiteit als een betekenisvolle categorie gold, sterk afhankelijk van externe ontwikkelingen, hier vooral de internationale betrekkingen die bij de vorming van het nieuwe Nederland een cruciale rol speelden (Te Velde 2004: 99).

3.3 NATIONALE IDENTITEIT IN MEERVOUD

Een volgende fase in het proces van staat- en natievorming loopt van de tweede helft van de negentiende eeuw tot aan 1960. In deze periode, die ruwweg samenvalt met de verzuiling, eisen verschillende nieuwe groepen, met elk eigen organisaties, een plek binnen de nationale gemeenschap op. Dit proces leidt zowel tot scherp afgebakende groeps grenzen als tot een meer inclusieve nationale gemeenschap. Als gevolg van de nieuwe scheidslijnen die ontstonden, rees tegelijkertijd de behoefte aan nieuwe verhalen over Nederland, en nieuwe symbolen om nationale eenheid uit te drukken. Deze behoefte ging gepaard met een sterke heropleving van nationale en/of nationalistische gevoelens. De nationale identiteit kreeg zowel een emanciperende als een verbindende functie.

3.3.1 IDENTITEIT IN EIGEN KRING

Vanaf 1750 tekende zich een scheiding af tussen staat en samenleving, en ontstond een vrije publieke sfeer (Habermas 1962; Eley 1992; Gellner 1994). Lang hield deze scheiding, die in Nederland rond 1850 een feit was, geen stand (De Rooy 2002). Rond een aantal omstreden kwesties ontstonden nieuwe politieke en sociale scheidslijnen die de gangbare visies op de nationale gemeenschap ter discussie stelden (De Haan 2004). Na de aanvankelijk constitutionele fase kwam de staat in inhoudelijker vaarwater terecht. De vormgeving van het onderwijs en de armenzorg leidde tot felle debatten. Nederland was kleiner geworden door verbeterde transport- en communicatiemiddelen en groter doordat naast de gegoede burgerij ook andere groepen zoals katholieken, protestanten en arbeiders een nationale rol gingen spelen (Te Velde 2004). De eenwording van de Nederlandse staat ging aldus gelijk op met de groeiende verdeeldheid van de natie. De publieke sfeer transformeerde zich tot het voornaamste domein waarbinnen verschillende groepen standpunten formuleerden en elkaar probeerden te overtuigen van het eigen gelijk (De Haan en Te Velde 1996).

De opkomst van nieuwe groepen binnen de natie leidde tot de ontwikkeling van een samenlevingsstructuur die enkele decennia later verzuild zou gaan heten. Er circuleren verschillende verklaringen voor de verzuiling, de bekendste is het streven van politieke elites om de groeiende sociale conflicten te pacificeren (Lijphart 1990). De introductie van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging en de gelijkberechtiging van het openbaar en bijzondere onderwijs in 1917 gelden daarbij als een cruciaal moment. Op deze verklaring is veel kritiek gekomen (zie Andeweg en Irwin 2002: 31-34). De kern van die kritiek ligt in het gegeven dat de verzuiling eveneens te begrijpen is als een doelbewuste strategie om grote volksdelen deel te laten uitmaken van de natie. Pacificatie aan de top, en verzuiling aan de basis, is een noodzakelijke stap op weg naar volledig lidmaatschap van de natie. Elites waren daarbij opvallend gelijkgestemd. Of zoals Loots (2004: 11) dat in verband met de evenredige vertegenwoordiging opmerkt, “aan de bereidheid iets evenredig te verdelen gaat iets vooraf, en wel de bereidheid iets met anderen te delen”. Deze combinatie van eenheid en verschil leidde in cultureel opzicht tot een elastisch en kameleontisch nationaliteitsbesef (Van Sas 2004: 590).

De verzuiling had tot gevolg dat zich verschillende ‘naties’ ontwikkelden met eigen leiders, ideologische en sociaal-culturele normen, en organisaties om de leden van de groep van de wieg tot het graf te verzorgen. Aanvankelijk was verzuiling een strategie om bepaalde rechten en belangen te verwerven, daarna werd het een keurslijf van gewoonten en overtuigingen (De Rooy 2002). De verzuiling leidde niet alleen tot grotendeels gescheiden werelden – alleen doorbroken door technische universiteiten, sommige beroepsorganisaties, grote bedrijven en multinationals of *De Telegraaf* – maar ook tot relatief ondoordringbare groeps grenzen. Andeweg en Irwin (2002: 21-23) beschrijven hoe het leven van een fictieve katholiek gedomineerd wordt door katholieke organisaties, van het ziekenhuis waar hij geboren wordt, tot de lagere school en de universiteit, de vakbond en de voetbalvereniging, tot het verpleeghuis en de begraafplaats. En niet verwonderlijk waren ook zijn ouders katholiek en trouwde hij zelf in de katholieke kerk met een katholieke vrouw. Katholieken waren de meest fervente zuilbouwers, zij hadden daar als achtergestelde minderheid het meest bij te winnen. Desondanks waren de zuilen geen homogene groepen. De leiders worstelden met interne verdeeldheid, herhaalden stelselmatig het belang van ideologische eenheid en hielden grote bijeenkomsten om die eenheid emotioneel te laten beleven.

Het ontstaan van nieuwe georganiseerde groepen bracht ook nieuwe gevoeligheden met zich mee, die zich vooral in de openbaarheid deden gelden. Radio, televisie en film waren om die reden onderhevig aan censuur. Een belangrijk aandachtspunt daarbij was te voorkomen dat religieuze groepen beledigd zouden raken (Van Vree 2006: 84-85). Lezingen over bijvoorbeeld Spinoza en Erasmus werden verboden omdat deze denkers te atheïstisch waren of gelovigen belachelijk maakten. De regels voor het medialandschap werden door de regering vastgesteld. Daarbinnen echter probeerde de verzuilde elite elke afwijkende uiting te onderdrukken, of dat nu in het onderwijs was, de sport, vrouwenverenigingen, tijdschriften of bij uitgevers.

Tegenover deze beperkingen stond de promotie van nieuwe culturele praktijken. De motieven daarvoor liepen uiteen: katholieken en protestanten deden dat om moreel verval te bestrijden en socialistten om de arbeidersklasse te verheffen. In al deze gevallen echter stond het aanleren van een nieuwe groepsidentiteit centraal; elk van de zuilen “had zijn eigen media, modelleerde zijn identiteit, organiseerde zijn interne samenhang en verdedigde zijn positie binnen de Nederlandse samenleving” (Van Vree 2006: 80). Een nationale radio- of televisiezender kwam hierdoor niet van de grond. De enige die zich als zodanig profileerde, de AVRO, werd fel bestreden door de overige drie omroepverenigingen, en uiteindelijk gedwongen zich te voegen in het verzuilde bestel.

3.3.2 UITINGEN VAN NATIONAAL BEWUSTZIJN

Bij elke fase van het proces van staat- en natievorming hoort een ander soort bewustzijn over Nederland. Hierboven is de verzuiling beschreven van het vaderlandse verleden en de nationale cultuur (Van Sas 2004: 561). Toch was er wel degelijk sprake van een groepsopstijgend nationaal bewustzijn. De ene keer uitte zich dat in agressieve nationalistische gevoelens, zoals bijvoorbeeld rond 1830 en 1900, en de ander keer was het vooral intern gericht zoals gedurende de jaren dertig van de twintigste eeuw (Van Sas 1993: 9). De aanleiding voor deze bewustzijnsveranderingen, zoals ook in paragraaf 3.2 al is geconstateerd, ligt ook hier in veel gevallen in de wisselwerking tussen verschuivende internationale machtsverhoudingen en de omgang met interne scheidslijnen.

Tegen het einde van de negentiende eeuw maakte Nederland een overgang door van een agrarische naar een industriële samenleving. Volgens Gellner (1983) vroeg de industrialisatie om mobiliteit van arbeid, en dus om mensen die elkaar konden verstaan en zich op een of andere manier ook in cultureel opzicht met elkaar verbonden voelden. Nationalisme werd daardoor een massaverschijnsel. Tot het einde van de negentiende eeuw domineerde een homogene burgerlijke elite het politieke, sociale, culturele en religieuze leven en vierde zij nationale herdenkingen met banketten en feestredes (Te Velde 2004: 144). Die herdenkingen betroffen vaak belangrijke momenten in de politieke geschiedenis, zoals de Tachtigjarige Oorlog en de Gouden Eeuw (Van Sas 2004: 554). Door de opkomst van nieuwe groepen in de samenleving werden ook de massa's deelgenoot gemaakt van deze nationalistische gevoelens. Daardoor veranderde niet alleen de vorm maar ook de inhoud van nationalistische gevoelens. Allereerst kwamen culturele elementen meer op de voorgrond te staan. In de nationale mythe van de Gouden Eeuw namen dichters, schrijvers en schilders – denk aan Rembrandt – de plek over van politieke en militaire grootheden (Van Sas 2004: 566). De Opstand was al eerder omstreden geraakt als bestanddeel van het Nederlandse verleden. Ten tweede richtte men zich in meer positieve zin op de plek van Nederland in de wereld, waardoor de Gouden Eeuw weer een lichtend voorbeeld werd in plaats van een nostalgisch houvast.

Tegen het einde van de negentiende eeuw veroverden de Europese staten in rap tempo de laatste delen van de wereld. Nederland deed daar niet aan mee, maar versterkte wel het gezag over de overzeese gebieden die al in het bezit waren (Van Sas 2004: 565). Nederland was in dat opzicht nog steeds een grote mogendheid. Daarnaast leidden de Boerenoorlogen tot grote nationale opwindning. De Boeren werden beschouwd als oer-Hollanders die in Zuid-Afrika de deugden hadden bewaard die de Republiek destijds groot hadden gemaakt. Gevoelens van taalkundige en etnische solidariteit speelden daarbij in Nederland een onmisbare rol (Van Sas 2004: 587). Deze nationalistische gevoelens vonden een uitlaatklep in de Nederlandse koloniën in de Oost, met de expeditie naar Lombok als belangrijkste symbool voor de machtsuitbreiding binnen de grenzen van het imperium. Deze ervaring van nationalistische gevoelens eindigde met de Eerste Wereldoorlog, toen natie en staat voor het eerst echt samenvielen, de interne verschillen aanvaard werden en daar een zakelijke omgang mee werd gevonden (De Rooy 2002: 154). De daarop volgende economische crises en de kritiek op de parlementaire democratie in Nederland en Europa, leidden in de jaren dertig nogmaals naar een zoektocht naar de Nederlandse identiteit. Ditmaal was die zoektocht sterk naar binnen gericht.

De pacificatie van 1917 was behalve een nieuw evenwicht namelijk ook het begin van nieuwe tegenstellingen (Van Sas 2004: 62). Al vrij snel ontstond kritiek op de verzuiling van de samenleving. Lang niet iedereen behoorde tot een zuil, of wilde daar onderdeel van uitmaken. Jonge intellectuelen vonden dat de nadruk te veel lag op het verzuilde en verdeelde en te weinig op het gemeenschappelijk Nederlandse. Voor, tijdens en vlak na de Tweede Wereldoorlog werden daarom verschillende initiatieven ondernomen om een zogenaamde doorbraak te bewerkstelligen (Ten Have 1999). Bij veel politieke partijen leefde daarbij het verlangen alle scheidslijnen op te heffen en Nederland te modelleren naar het beeld van voor de verzuiling. In dit kader kreeg in de jaren dertig ook het wetenschappelijke debat over het Nederlandse volkskarakter een nieuwe impuls (Van Heerikhuizen 1980). Dat de ontevredenheid met de verzuiling, tegen de achtergrond waarvan deze symboliek tot stand kwam, vrij algemeen gedeeld werd, blijkt wel uit de bemoeienis van koningin Wilhelmina. Zij sprak in 1939 over “de verdeeldheid en de voortschrijdende splitsing en versnippering, die ons in het dagelijks leven tegemoet treden met de daarmee gepaard gaande vervreemding onderling” (in De Rooy 2002: 139).

Er speelde niet alleen een verlangen naar het overbruggen van interne scheidslijnen. De parlementaire democratie stond onder druk: er was kritiek op de effectiviteit van het politieke systeem en de politieke strijd tussen partijen (De Jonge 1982). In Duitsland, Spanje, Portugal en Italië werd de parlementaire democratie zelfs omvergeworpen en vervangen door fascistische dictaturen. Daarnaast ging het sinds het ineensinken van de beurs eind jaren twintig in economisch opzicht slecht in de westerse wereld. De nationale gemeenschap was dus niet alleen verdeeld, maar was zowel in politiek als economisch opzicht beperkt in het varen van een eigen koers. Toch waren er ook domeinen waarop de eigenheid en eenheid van de natie benadrukt konden worden. Allereerst werd het Wilhelmus in de jaren dertig

definitief als volkslied in gebruik genomen, ten koste van *Wien Neerlands Bloed*, dat in 1815 speciaal voor de stichting van Nederland gecomponeerd was, en ten gehore werd gebracht op officiële gelegenheden. Eveneens werd officieel vastgesteld dat de Nederlandse vlag rood-wit-blauw diende te zijn. De oranje baan, volgens sommigen nog verwijzend naar het koningshuis, moest verdwijnen. Deze ambiguïteit ten opzichte van het koningshuis – wel in het volkslied, niet in de vlag – is kenmerkend voor nationale symbolen.

3.3.3 SYMBOLEN

De mate waarin de nationale gemeenschap als een eenheid wordt ervaren, hangt samen met de aard van de gebruikte symbolen. Cohen (1985) vergelijkt symbolen met een gemeenschappelijke munteenheid. Hoewel we allemaal van die munteenheid gebruikmaken, staat het iedereen vrij daar naar eigen inzicht mee om te gaan. De kracht van symbolen ligt in het gegeven dat ze een middel zijn om betekenissen uit te drukken. Het is niet noodzakelijk dat mensen eerst overeenstemming bereiken over de gevoelens die daarmee gepaard gaan. Of zoals Cohen (1985: 15) dat stelt, “they share the symbol but do not necessarily share its meanings”. De betekenis die mensen hechten aan nationale symbolen hangt af van hun persoonlijke oriëntatie op de nationale gemeenschap. Vanwege deze grote variëteit aan betekenissen moet voortdurend worden gezocht naar symbolen die het nationale bewustzijn levend kunnen houden. De mate van identificatie met de nationale gemeenschap hangt dus sterk samen met haar symbolische constructie en verfraaiing.

Het verbeelden van de natie was telkens een samenspel van bestaande elementen en wat daarvan gemaakt kon worden. Nationale gemeenschappen zijn geworteld in de historische werkelijkheid (Van Sas 2004: 169, 523). Natiestaatvorming was om die reden volgens Hobsbawm (1994: 9) een vorm van ‘social engineering’, waarbij tradities bewerkt werden om als instrument te dienen om nationale eenheid tot stand te brengen, instituties te legitimeren of mensen te socialiseren. Verhalen die onverenigbaar waren met de geschiedenis van de natiestaat moesten op elkaar worden ‘afgestemd’ (Anderson 1996: 212-213). Voorbeelden van de ‘invented traditions’, die in heel Europa tegen het einde van de negentiende eeuw opkwamen, waren publieke ceremonies en nationale feestdagen, het oprichten van publieke monumenten en het invoeren van nationale symbolen zoals een vlag en een volkslied. In het kiezen van symbolen werd pragmatisch omgegaan met het verleden. Zo zijn de *founding fathers* in de Verenigde Staten een belangrijk onderdeel van de nationale mythe, terwijl Frankrijk, dat tevens uit een revolutie voortkomt, geen *founding fathers* ten tonele voert. Hobsbawm verklaart dit uit het feit dat uit de bloedige onenigheid tussen de Franse revolutionairen geen boodschap van eenheid kon worden gedestilleerd, waardoor andere symbolen naar voren werden geschoven zoals de Marseillaise, de driekleur en de vleesgeworden verbeelding van de vrijheid: Marianne. Symbolen hebben dus als functie zowel het kunnen herinneren als vergeten van het verleden (Grever en Ribbens 2007).

Nederland kent eigenlijk maar twee echt nationale feestdagen, namelijk Koninginnedag en Bevrijdingsdag. Koninginnedag dateert van het einde van de negentiende eeuw. De monarchie, waarvan de macht intussen al flink was uitgehold ten gunste van het parlement, kreeg een toen nieuwe betekenis als nationaal symbool en ontwikkelde zich tot kroon op de verzuiling. Dit kwam onder andere tot uitdrukking in een toename van volksfeesten rond het vorstenhuis. Een daarvan zou uitgroeien tot Koninginnedag, georganiseerd rondom Wilhelmina, die in 1898 op haar achttiende met veel symboliek, onder andere de introductie van de gouden koets, werd ingehuldigd. Symbolen hebben vaak een ingewikkeld en ambigu karakter, ze knopen aan bij multi-interpretabele historische gebeurtenissen, het verleden, relatief onschuldige of neutrale personen (Wilhelmina – niet alleen jong maar ook vrouw na drie koningen) of ze worden zorgvuldig gedepolitiseerd en meervoudig en meerduidig samengesteld (vlag én wimpel). Dit gesleutel is geen vrijblijvend knip- en plakwerk, maar harde noodzaak, omdat telkens rekening moet worden gehouden met de verschillende identificaties waarlangs nationale identiteit tot stand komt (Johnson 1993). Zo voerde regentes Emma letterlijk campagne door Wilhelmina in elke provincie te presenteren en haar portret onder de bevolking te verspreiden. In sommige gevallen werden oudere symbolen actief bestreden of omgevormd tot folklore (Grever en Ribbens 2007).

Identificatie met de nationale gemeenschap is geslaagd wanneer symbolen een onafhankelijke realiteit gaan uitdrukken (Day en Thompson 2004: 98). Dat gaat natuurlijk niet vanzelf. De normale gang van zaken is dat leden van de nationale gemeenschap bepaalde symbolen leren waarderen als intrinsiek aan de natiestaat, bijvoorbeeld door middel van onderwijs, of deelname aan rituelen en feestdagen waarop die symbolen een bepaalde functie vervullen. De nationale gemeenschap moet als het ware toegang krijgen tot het klaslokaal of de huiskamer (Papastergiadis in Morley 2000: 107). Volgens Löfgren (1996: 163) gaat het daarbij om “the nationalisation of the domestic and the domestication of the national”. Op een of andere manier moeten symbolen dus aansluiten bij of in te passen zijn in het dagelijkse leven en de ervaring van individuen. Een mooi voorbeeld daarvan is de presentatie van de jonge prinses Wilhelmina aan het volk door middel van foto’s, een strategie die ook in Groot-Brittannië gehanteerd werd (Grever en Ribbens 2007). De massamedia spelen aldus een cruciale rol, ze verspreiden beelden en verhalen en bemiddelen tussen de nationale gemeenschap en het individu (Morley 2001: 106). Hoe groter de gemeenschap, des te belangrijker zijn symbolen om de eigen identiteit te vieren, te beleven en van anderen af te bakenen, en des te omvangrijker is dus ook de rol van de massamedia. Voor grote gemeenschappen zijn er immers nauwelijks andere middelen en media aanwezig om de eigen grenzen te bepalen (Elias 1996).

3.4 TWIJFEL AAN NEDERLAND

In de periode vanaf de jaren zestig vonden grote veranderingen plaats in het nationale bewustzijn van burgers en het denken over nationale identiteit. In het licht van de ervaringen van de Tweede Wereldoorlog rees gaandeweg ernstige twijfel over de politieke waarde van de natiestaat als kader voor identificatie. In de plaats daarvan kwamen enerzijds bredere gevoelens op van verbondenheid met de wereld, Europa in het bijzonder, en anderzijds een sterke gerichtheid op onderdrukte groepen en individuen, waardoor voor het eerst sinds de ontwikkeling van de natiestaat de nadruk op assimilatie van nieuwkomers verzwakt raakte. De twijfel aan Nederland als betekenisvolle identiteitscategorie werd bovendien versterkt door de opkomst van de massacultuur, die ook tijdens de verzuiling al op gespannen voet stond met de verschillende nationale identiteiten.

3.4.1 ELITE EN MASSA

Wie veel leest over staat- en natievorming en nationale identiteit, komt voortdurend verwijzingen tegen naar de wisselwerking tussen elite en massa. Zo spreekt Renan (1882) over een volksraadpleging. Volgens Hobsbawm (1994: 10) worden naties van bovenaf geconstrueerd, maar kunnen we ze niet begrijpen zonder ook de hoop, behoeften, verlangens en belangen van 'gewone mensen' te analyseren die niet noodzakelijk nationaal of nationalistisch zijn. Frijhoff (1992: 614) stelt dat het niet alleen gaat om het verbeelden, maar ook om het benoemen en erkennen van groepsidentiteit. De identiteit van een nationale gemeenschap ligt immers niet alleen in de verbeelding, maar ook in een concrete groep mensen die in wisselwerking met hun zelfbeeld en het beeld dat anderen van hen creëren, concrete regels formuleren van in- en uitsluiting en die in de praktijk ook hanteren (ibid.: 625). Castells (1997: 39) formuleert het nog kernachtiger: verbeelde gemeenschappen moeten geloofwaardig zijn. Al deze verwijzingen komen erop neer dat een van bovenaf opgelegde nationale identiteit zonder steun van de bevolking geen enkele kans van slagen heeft.

Zowel politici als burgers bezitten dus politieke macht en kunnen de nationale identiteit verbeelden, articuleren, nastreven en institutionaliseren (Smith 2003: 32). Lange tijd was het verbeelden van de nationale gemeenschap echter uitsluitend een elitair project. In de periode van staat- en natievorming categoriseerde een kleine club mensen – burgers genaamd – een veel grotere groep mensen als lid van de natie. Gedurende de verzuiling verbreedde zich die elite, maar bleef de bevolking een overwegend lijdzaam karakter behouden (Daalder 1995). Vanaf de jaren zestig veranderde dat. De jaren zestig en zeventig staan bekend als een periode waarin de verhouding tussen elite en massa sterk veranderde. Daarbij ging het niet alleen om wisseling van de macht tussen de oude verzuilde elite en een groep van jonge mannen en vrouwen maar ook om de introductie van een nieuwe politieke cultuur, omgangsvormen, codes en gebruiken. Al in de jaren vijftig leek Nederland hard op weg om hoog en laag af te schaffen en een egalitaire samenleving te worden

(De Rooy 2002: 229-230). Na de Tweede Wereldoorlog keerden de verzuilde structuren aanvankelijk sterker dan ooit terug. Maar daarbinnen kreeg de samenleving opnieuw vorm. Een belangrijk streven was de modernisering van Nederland op basis van een sterke economie (De Liagre Bohll 2004). Het doel daarbij was dat iedere burger zich als gelijkwaardig lid van de gemeenschap zou kunnen ontplooien. Dat gebeurde ook, maar op geheel onvoorziene wijze, met alle gevolgen van dien.

De revolutie van de jaren zestig en zeventig is bovendien een mooi voorbeeld van hoe gedeelde ervaringen een rol spelen bij het ontstaan van gevoelens van nationale verbondenheid. Waar de oorlogsgeneratie zich vooral op de wederopbouw richtte en het realiseren van welvaart, wilde de nieuwe generatie van die welvaart en de verworven vrijheid actief gebruikmaken om de samenleving te transformeren. Aan matiging had zij geen boodschap. Als gevolg van deze ‘revolutie’, die gepaard ging met vele ludieke acties om autoriteit en tradities te ondergraven en te kijk te zetten, sneuvelde niet alleen de verzuilde saamhorigheid. Met de ontzuiling verbrokkelde ook de samenhang tussen de instituties en daarmee de socialiserende rol die veel van deze instituties speelden in de samenleving. Het lidmaatschap van de nationale gemeenschap werd ruimer en algemener. ‘Kijk naar je eige’, werd het credo dat in normatief opzicht als leidend zou gaan gelden (Kennedy 2000).

3.4.2 EEN WERELD ZONDER SCHEIDSLIJNEN?

Elke gemeenschap die een ‘wij’ definieert, creëert ook een ‘zij’. Natievorming heeft dan ook zijn beperkingen, zoals de Britse hoogleraar Smith (1991: 14) aangeeft: “A national identity is fundamentally multi-dimensional; it can never be reduced to a single element, even by particular factions of nationalists, nor can it be easily or swiftly induced in a population by artificial means.” Uitsluiting achtervolgt dus elke definitie van nationale identiteit. En: elke poging tot maakbaarheid kan zichzelf in de staart bijten, omdat meervoudigheid hoe dan ook blijft bestaan. Sterk beïnvloed door de ervaringen met de vervolging van joden en andere minderheden in de Tweede Wereldoorlog, beet dat besef zich vast in de collectieve herinnering en stimuleerde een negatieve houding tegenover alles wat met nationale identiteit te maken had.

Men richtte vanaf eind jaren zestig de blik zowel naar binnen, op het eigen individuele leven en de individuele zelfontplooiing, als naar buiten, op het internationale. Een nationaal identiteitsbegrip werd in toenemende mate door de toenmalige dominante elite als onhoudbaar en onwenselijk beschouwd. Nederland diende nogmaals te moderniseren. Het moest een natie van heldere tegenstellingen worden tussen conservatief en progressief en regering en oppositie (iets wat we ook nu weer in de kranten lezen). Na de vierdeling van de verzuiling kwam echter de driedeling van liberalen en sociaal-democraten met de christen-democraten als spil; meervoudigheid bleef de maat der dingen. Behalve naar binnen toe, was ook de positie van Nederland in de wereld volgens sommigen aan herziening toe. “Na de neergang van de zuilen, waaraan collectieve identiteiten waren ontleend, kon

Nederland probleemloos opgaan in een verenigd Europa” (Schoo 2006). Deelname aan het Europese project vormde al langer een belangrijk bestanddeel van de Nederlandse identiteit. In het besef dat de wereld meer verbonden raakte, werden ook internationale samenwerking, wereldvrede en ontwikkelingshulp belangrijke politieke onderwerpen. Het achterliggende ideaal is waarschijnlijk nog wel het best verwoord door John Lennon (1971): “Imagine there’s no countries/ it isn’t hard to try/ nothing to kill or die for/ and no religion too/ imagine all the people living life in peace.” Kortom: een wereld waarin scheidslijnen van welke aard dan ook zijn verdwenen en individuen wereldwijd vreedzaam samenleven. Intellectueel kreeg dit ideaal zijn uitwerking in het kosmopolitisme, een wereldomvattende identificatiestrategie.

Verbeelding of niet, in Nederland zelf kreeg dit streven naar meer gelijkheid wel degelijk handen en voeten. In de jaren zeventig werd de gelijkheidscultuur van de jaren zestig tot norm verheven. En dat bleef ook zo. De verhouding tussen mannen en vrouwen werd gelijkjer, de acceptatie van homoseksualiteit verbreedde en verspreidde zich. Iedere vorm van discriminatie werd uit de bestaande wetten verwijderd en het maken van onderscheid op grond van godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, nationaliteit, geslacht, seksuele geaardheid of burgerlijke staat werd wettelijk verboden in de Algemene Wet Gelijke Behandeling van 1994, en opgenomen in het eerste artikel van de grondwet. Door de introductie van sociale grondrechten kreeg de afbakening van de natie in de twintigste eeuw bovendien een meer inhoudelijk karakter. Lidmaatschap van de natie ging gaandeweg ook het gebruik van allerlei voorzieningen behelzen. Identificatie met de natie werd daarmee een complex gegeven. De toegang tot en erkenning binnen vele andere sferen van de samenleving is mede bepalend geworden voor de mate van identificatie met staat en natie. De verbinding van staat en natie heeft met de uitbouw van de verzorgingsstaat een veelzijdig karakter gekregen. Burgers zijn behalve direct via politieke mechanismen ook op meer indirecte wijze op veel verschillende terreinen verbonden met de staat en de voorzieningen die door de staat in het leven zijn geroepen. Het functioneren van deze verbindingen voor verschillende groepen is medebepalend voor het welslagen van identificatie.

De ambivalente houding ten opzichte van de nationale identiteit en de nationale gemeenschap als kader voor identificatie weerspiegelt zich in de herdenking van de Tweede Wereldoorlog als historisch ijkpunt van de natie. De Tweede Wereldoorlog verdrong de Gouden Eeuw als schragende nationale herinnering (Van Sas 2004: 63) en werd de nieuwe nationale mythe. De dagen 4 en 5 mei werden belangrijke momenten waarop de verbeelde gemeenschap bijeenkwam om collectief het verleden te herdenken. Tot aan 1965 waren de herdenkingen gericht op de offers en de standvastigheid van het hele Nederlandse volk. Dat sommige groepen daar aanzienlijk meer onder hadden geleden dan andere en lang niet iedereen even heldhaftig was geweest, werd buiten het zicht gehouden. Dat paste niet binnen het vertoog over de wederopbouw waaraan elke burger diende mee te werken. In de daarop volgende periode kwamen de afzonderlijk vervolgd groepen centraal te staan en

werd Auschwitz “een ritueel ijkpunt voor gedrag, een symbool voor een tolerante multiculturele samenleving” (Van Vree 1995). Individuele getuigenissen kwamen meer op de voorgrond te staan en het herdenken kreeg een democratischer karakter.

3.4.3 NATIONALE IDENTITEIT EN MIGRATIE

De twijfel aan de waarde van de natiestaat als kader voor identificatie had ook gevolgen voor de ontvangst van migranten. Tot aan de negentiende eeuw voerden steden vaak een eigen ‘toelatingsbeleid’. Daarna kwam dit instrument in handen van de nationale staat te liggen. Door het exclusieve beroep dat de nieuw gevormde natiestaat deed op burgers, het onderscheidende karakter van de nationale identiteit en de sterke nadruk op de landsgrenzen, nam het aantal migranten gedurende de negentiende eeuw enigszins af. Het bouwen aan interne samenhang kreeg de voorkeur boven het opnemen en verwerken van invloeden van buiten. Een sterke nationale identiteit vroeg om scherp afgebakende grenzen. Naarmate de staat in de twintigste eeuw aan burgers ook voorzieningen ging leveren, nam bovendien het belang toe van het onderscheid tussen burgers en vreemdelingen. De verschillen tussen autochtone Nederlanders en nieuwkomers werden daardoor groter. Het lidmaatschap van de natie werd een veel complexer gegeven, omdat daarmee steeds meer rechten en plichten gepaard gingen.

Hoewel de Nederlandse cultuur open heeft gestaan voor invloeden van buiten, zijn die vaak onzichtbaar gemaakt door ze sterk te nationaliseren (Van Sas 1993). Er vond als het ware een soort verdwyntruc plaats. Het aantal migranten dat zich door de eeuwen heen in Nederland heeft gevestigd is echter enorm: zo enorm zelfs, dat Lucassen (2006: 89-98) Nederland vanaf de zestiende eeuw als structureel immigratieland typeert. Door een proces van toe-eigening, of het vernederlandsen van wat ooit als exotisch werd beschouwd, is de bijdrage van migranten deel gaan uitmaken van de Nederlandse cultuur. Dat is niet alleen een proces van gewenning, van vreemde elementen die langzaam vertrouwd worden, maar ook van regelrechte identiteitspolitiek, waarbij groepen hardhandig zijn opgenomen, zoals bijvoorbeeld de Nederlanders uit de voormalige Indische kolonie in de jaren vijftig en zestig (Willems 2006). Bij de zogenaamde gastarbeiders ging dat heel anders. Natuurlijk speelde de gedachte dat zij weer terug zouden gaan naar het land van herkomst daarbij een cruciale rol. Maar eveneens is van belang dat Nederland zich op dat moment op de eigen identiteit liever niet liet voorstaan, en bovendien hoog in het vaandel voerde dat minderheden – waar ook ter wereld – bescherming verdienden. Op basis van de ervaring met de emancipatie van geïnstitutionaliseerde groepen in de Nederlandse samenleving werd er toen gekozen voor een faciliterende en accomoderende politiek (zie ook hoofdstuk 6). Integratie met behoud van eigen cultuur dus. In het kader van identificatie met de natiestaat is een grotere paradox nauwelijks denkbaar.

3.5 CONCLUSIE

In de jaren negentig is de nationale identiteit opnieuw ter discussie komen te staan. Het kosmopolitisme, de gerichtheid op Europa en migratie moeten het daarbij ontgelden. In het kielzog van het integratievraagstuk worden door sommigen de verworvenheden van de modernisering, zoals de individualisering en de vrije moraal op een voetstuk geplaatst, terwijl anderen daar steeds meer twijfels bij aantekenen. Het volgende hoofdstuk zal dit proces meer in detail beschrijven. Hier is het vooral van belang om te constateren dat de eerdere omgang met de nationale identiteit, ruwweg daterend vanaf de jaren zeventig, omstreden is geraakt. De vraag wat Nederland is en hoe mensen zich daartoe verhouden, staat weer hoog op de agenda.

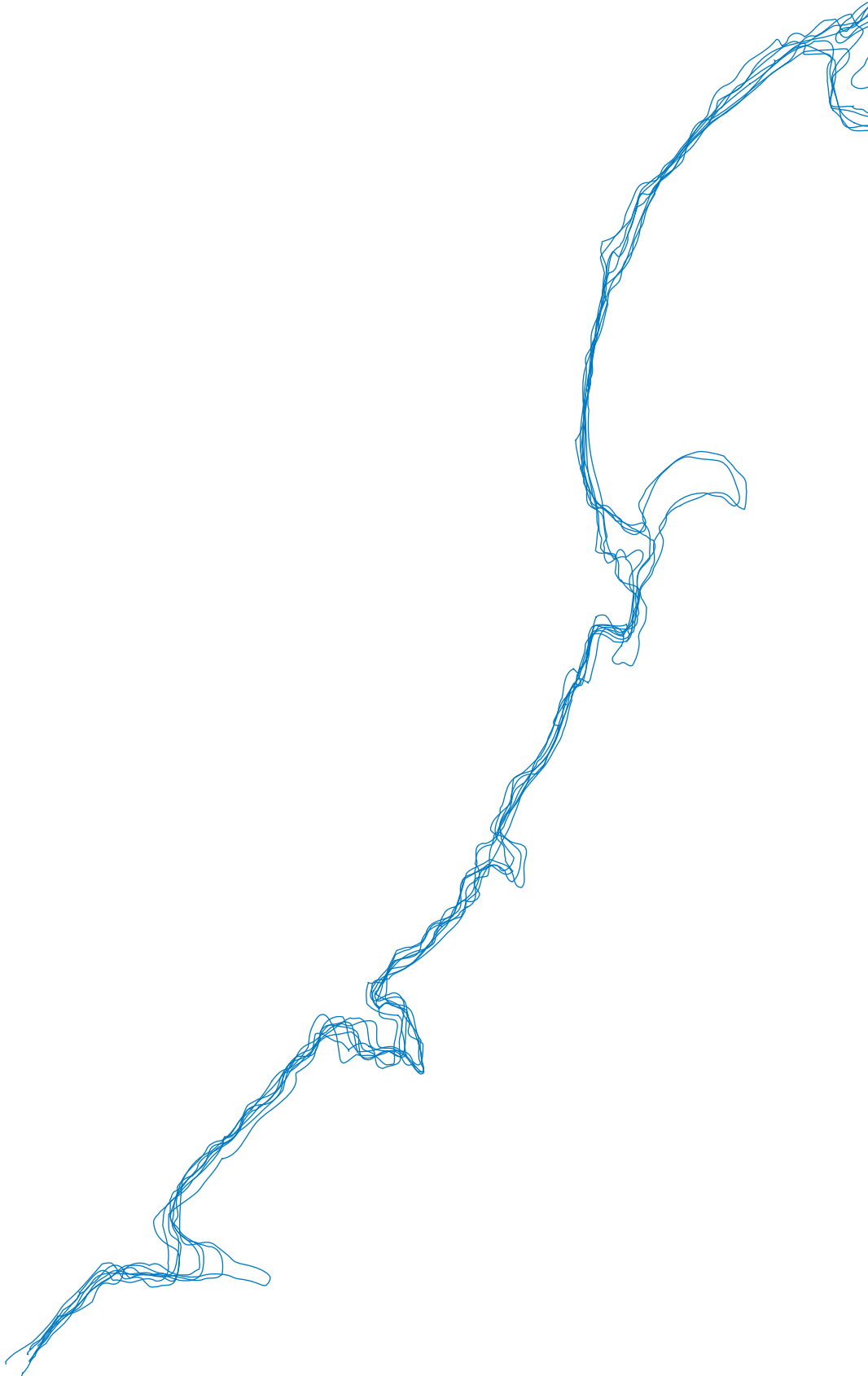
In historisch opzicht is die vraag niet nieuw. Het debat over de nationale identiteit van Nederland is de afgelopen twee eeuwen zo af en toe flink opgelaaid met verschillende motieven en uitkomsten. De negentiende-eeuwse natie, opgevat als verzameling individuen, werd gevolgd door een verdeling in vier groepen of zuilen met eigen instituties. Daarna trad wederom een periode in waarin het individu weer centraler stond. In alle drie deze perioden werden bepaalde groepen, binnen en buiten de landsgrenzen, uitgesloten. In de negentiende eeuw ging het daarbij vooral om degenen die van politieke rechten werden uitgesloten, terwijl het tijdens de verzuiling vooral ging om het uitsluitende karakter van voorzieningen en het weinig doorlaatbare karakter van de groepsgrenzen. Vanaf de jaren zestig lag de nadruk wederom sterk op het individu, nu echter in combinatie met een sterk gelijkheidsideaal, dat uitsluiting op het eerste gezicht een stuk lastiger maakt.

Wat allereerst opvalt, is dat de elementen die onderdeel zijn van de verschillende benaderingen van nationale identiteit op complexe wijze op elkaar inwerken en dwars door elkaar heen lopen. De fysieke grenzen van Nederland verschuiven, het Nederlandse volk verandert van samenstelling en gaat zich anders gedragen. Ook de staat krijgt een ander karakter waardoor het lidmaatschap van de natie een nieuwe invulling krijgt. In cultureel opzicht verzuilde en ontzuilde Nederland en kreeg de massacultuur een sterke voet aan de grond. Europeanisering, individualisering en migratie hebben de grenzen van de nationale gemeenschap onder druk gezet. Ten tweede valt op dat de voorwaarden voor nationaal bewustzijn niet automatisch een verhoogd gevoel van nationale verbondenheid met zich meebrachten. Meer contact leidde in veel gevallen ook tot meer conflict. Door de toenemende democratisering zijn burgers een steeds groter gewicht in de schaal gaan leggen, waardoor hun betrokkenheid bij processen van identificatie steeds belangrijker is geworden. Ten derde is kenmerkend dat het nationaal bewustzijn sterk beïnvloed werd door ingrijpende sociale, politieke, economische of culturele ontwikkelingen. Bij dreiging en onzekerheid sloten zich de gelederen, bij nieuwe kansen werden de grenzen verlegd en ontstonden nieuwe en grotere verbanden. Twijfel aan de natie staat leidde tot een zoektocht naar nieuwe betekenisvolle gemeenschappen, binnen en buiten de grenzen van Nederland. Een sluitend verhaal over de Nederlandse nationale identiteit is daardoor niet te vertellen. Nationale identiteit is per definitie

meervoudig, per moment en door de tijd heen. Nationale identiteit kan daarom beter opgevat worden als een proces van verschillende soorten identificaties die ervoor zorgen dat burgers met elkaar verbonden zijn en waardoor zij zich uiteindelijk ook met het land verbonden voelen.

Het vermogen tot schikken en plooiën is vaak genoemd als een belangrijk kenmerk van de omgang met conflicten tussen verschillende groepen binnen de nationale gemeenschap. Sommige auteurs promoveren tolerantie zelfs tot onderdeel van de nationale identiteit. Dat gaat ver, want af en toe slaat de vlam flink in de pan (Kennedy 2004) en tolerantie is behalve een waarde ook een noodgedwongen strategie voor de vreedzame omgang tussen minderheden. De historische spanningen tussen regionale, religieuze en etnische identiteiten zijn niet identiek en kunnen daarom ook niet met identieke oplossingen tegemoet worden getreden. De Rooy (2002) beschrijft Nederland daarom als een land dat gekenmerkt wordt door vele rivaliteiten. Hoewel er een zekere traditie bestaat in de omgang met verschillende identiteiten, vraagt elk conflict om een nieuwe zoektocht naar wat Nederland tot Nederland maakt, hoe de grenzen van de nationale gemeenschap naar binnen en naar buiten toe kunnen worden afgebakend, en hoe de omgang met meervoudigheid kan worden georganiseerd. Als de geschiedenis ons iets leert, dan is het wel dat de uitkomst van dat proces telkens verschillend is.

4 IDENTIFICATIE MET DE NATIE: OPLOSSING EN PROBLEEM TEGELIJKERTIJD

4.1 INLEIDING

Ook nu staat de Nederlandse nationale identiteit bij vele politici en opiniemakers opnieuw op de agenda als een mogelijke oplossing voor het gebrek aan nationale samenhang en gemeenschap. Die aandacht is, net als in eerdere tijden, grotendeels het gevolg van externe omstandigheden. Globalisering, de onwennige nieuwe verhouding van Nederland ten opzichte van de EU, de recente debatten over waarden, normen en omgangsvormen en in het bijzonder de integratie van migranten heeft 'de' nationale identiteit weer onder de politieke aandacht gebracht. Daarmee is de reconstructie van de nationale identiteit opnieuw een concept geworden waarmee de Nederlandse politieke elite de uitdagingen van de globalisering en de Nederlandse positie in Europa en de EU (zie ook WRR 2007) tegemoet treedt. De discussie over nationale identiteit is echter het meest verhit als ze wordt gekoppeld aan het vraagstuk van integratie en de multiculturele samenleving. In dit kader is nationale identiteit een emotioneel geladen onderwerp geworden en bepalen termen als loyaliteit, vaderlandsliefde en trouw de toon van het gesprek. De zakelijke en wetenschappelijke taal die de discussie over integratie lang heeft bepaald, heeft in de transitie van een integratiedebat naar een *identiteitsdebat* plaats moeten maken voor de vaak heftige en soms emotionele manier waarop integratie en nationale identiteit aan elkaar worden gekoppeld. Dit is de aanleiding om in dit rapport de aandacht vooral te richten op dit dossier. Hoewel globalisering, europeanisering en individualisering belangrijke onderliggende redenen zijn om opnieuw naar de nationale identiteit te kijken, is het de 'toon' van de integratie die de 'muziek' van het debat over de nationale identiteit bepaalt.

De integratie- en identiteitscrisis wordt momenteel onder meer tegemoet getreden met het articuleren en bevestigen van 'de' Nederlandse nationale identiteit. Als een (her)bevestiging voor Nederlanders zelf, als een streefbeeld voor de integratie van nieuwkomers en, bijgevolg, als een instrument om gemeenschap te bevorderen. Er wordt sinds enige jaren dus weer een vorm van 'identiteitspolitiek' gevoerd. Tegelijkertijd is 'de' nationale identiteit zelf een onderdeel van het probleem,

aangezien er veel onenigheid en verwarring over ‘wie wij zijn’ naar boven komt op het moment dat die identiteit benoemd en ingevuld moet worden. In toenemende mate is het dan ook dat impliciete karakter dat ter discussie staat. Voorstanders van een uitgesprokener nationaal besef vinden nu juist dat het onbenoembare benoemd moet worden en dat er duidelijkheid moet komen over wat het Nederlanderschap omvat en betekent. De Nederlandse identiteit is echter vaak verzonken in de dagelijkse omgang, de manier waarop zaken aangepakt worden en de vaak impliciete normen die daarbij gelden. Deze meer functionele en normatieve aanknopingspunten lijken in Nederland meer gewicht te hebben dan nationale symbolen en historische verhalen die op emoties als nationale trots inspelen. Veel normatieve en functionele aspecten van ‘hoe het er in Nederland aan toe gaat’ zijn zo vanzelfsprekend deel gaan uitmaken van het leven van mensen en zijn dermate diep geworteld en verankerd in hun handelen en denken, dat ze als gegeven worden beschouwd en in het dagelijkse leven nauwelijks ter discussie staan. Lucassen en Willems (2006) spreken in dit verband van toe-eigening. Dat impliciete en verzonken karakter van de Nederlandse identiteit en de (onbewuste) toe-eigening daarvan door Nederlandse burgers maken het moeilijk om daar reflexief mee om te gaan. In de praktijk is het eerder zo dat in confrontatie met de ander, door de aanwezigheid van migranten in Nederland of juist als Nederlanders in het buitenland verblijven, duidelijk wordt dat er verschillen bestaan, waarbij dat verschil overigens hoofdzakelijk als een afwijking van de (vaak impliciete) norm gedefinieerd wordt.

In paragraaf 4.2 brengen we in kaart hoe het debat over nationale identiteit in recente jaren steeds meer in het kader van het vraagstuk van de multiculturele samenleving is gevoerd. Wat zijn de specifieke omstandigheden waaronder het begrip nationale identiteit in de Nederlandse situatie een centrale rol is gaan spelen in het debat over integratie en nationale samenhang? Hoe veranderde het integratievraagstuk in een identiteitsvraagstuk? In paragraaf 4.3 werpen we een korte blik over de grens. In een aantal buurlanden spelen op dit moment soortgelijke debatten waarin vragen over de nationale identiteit centraal staan. Ook in Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland zijn globalisering, europeanisering en migratie en integratie de ontwikkelingen die ten grondslag liggen aan de zoektocht naar nationale identiteit. In de meeste landen geldt bovendien dat de integratie van moslims steeds meer in het brandpunt van de discussie is komen te staan. In paragraaf 4.4 trekken we enkele conclusies over de inzet van een ‘nationale identiteitspolitiek’ bij het bevorderen van samenhang. In deze paragraaf maken we ook een eerste afweging tussen het huidige debat en beleid rondom nationale identiteit en het begrippenkader van de functionele, normatieve en emotionele identificatie dat in dat rapport centraal staan.

4.2 NATIONALE IDENTITEIT EN DE NATIONALE GEMEENSCHAP

4.2.1 DE DISCUSSIE IN DE POLDER¹

Het debat over nationale identiteit kende in het recente verleden al eerder een korte opleving. Paul Scheffer wierp in 1995 in *NRC Handelsblad* de vraag op of de multiculturele samenleving en de Europese eenwording het niet noodzakelijk maakten om zorgvuldiger met nationale instituties en identiteit om te gaan. De discussie die daarop volgde in de kranten over nationale identiteit, multiculturele samenleving, natie en nationalisme en soevereiniteit en Europese integratie vertoont overeenkomsten met het huidige debat over nationale identiteit. Ook toen waren vooral europeanisering en de multiculturele samenleving de aanleiding voor het debat. De verschillen zijn wellicht opvallender. Toen was het een debat onder intellectuelen. Noch de politiek, noch ‘het volk’ mengde zich in groten getale in het debat of had er een sterke mening over. In het verlengde daarvan was het debat analytischer van aard. Het ging veel meer om de vraag wat de Nederlandse nationale identiteit precies is of kan zijn en veel minder om de vraag wat die Nederlandse identiteit ‘moet doen’. Er werd weinig gesproken over identiteit als een ‘beleidsinstrument’, zeker niet in politieke kringen. Tot slot lagen de gevoeligheden in het debat heel anders dan ze nu liggen. Enigszins gechargeerd gezegd was nationalisme toen een politiek verdacht sentiment en waren Europese integratie en de multiculturele samenleving zaken die in de politiek nastrevenswaardig en in principe goed voor de Nederlandse samenleving werden gevonden en waar weinig nationale publieke discussie over bestond. Eveneens gechargeerd gesteld kun je zeggen dat nationale identiteit, en in mindere mate nationalisme, in het publieke en politieke debat sinds 2000 een geaccepteerd onderwerp is geworden, terwijl de meningen over Europese eenwording sterk uiteenlopen en er in de politiek nog nauwelijks expliciete voorstanders van de multiculturele samenleving te vinden zijn.

Zoals gezegd heeft de discussie over integratie en identiteit rond het jaar 2000 een scherpe draai gemaakt. De directe aanleiding daarvoor was het artikel over het ‘multiculturele drama’ dat Paul Scheffer in *NRC Handelsblad* schreef, maar er waren in de jaren negentig al eerder ontevreden geluiden geweest over integratie in den brede en integratie van moslims in het bijzonder. VVD-leider Bolkestein stelde zich begin jaren negentig op het standpunt dat de integratie van moslims met durf aangepakt moest worden en dat we de Nederlandse liberale cultuur moesten verdedigen. Toen overheerste in politiek Den Haag echter de kritiek op dit standpunt (Slegers 2007). Wel werd in de jaren negentig het integratiebeleid op gang gebracht en er werd, zij het voorzichtig en zeker niet in termen van ‘harde eisen’, in de politiek gesproken over problemen in de samenleving die te maken hadden met de toenemende culturele diversiteit, maar die vooral werden toegeschreven aan de zwakke sociaal-economische positie waarin de meeste migranten zich bevonden.

Scheffer sloeg alarm over (het gebrek aan) integratie en wees op de vele problemen van segregatie en onderklassenvorming in de samenleving. Hij wees daarbij moslims aan als specifieke probleemgroep, maar klaagde bovenal de Nederlandse

politieke elite en de samenleving aan. Die keken volgens hem zelfgenoegzaam van de problemen weg en/of bedekten ze met de multiculturele mantel der liefde. De Nederlandse nationale identiteit speelde in zijn stuk een markante dubbelrol. Enerzijds was deze veel te zwak gedefinieerd: Nederland moest meer nationaal besef krijgen en minder onverschillig worden over de eigen samenleving. Dat was nodig omdat, anderzijds, die nationale identiteit ook voor een belangrijk deel voor de oplossing van het probleem moest zorgen. De Nederlandse taal, cultuur en geschiedenis moesten sterker gedefinieerd en uitgedragen worden, zodat migranten zouden weten in wat voor samenleving zij zouden moeten integreren.

Scheffers essay lokte veel kritiek, maar al snel ook veel instemming uit. Het taboe dat volgens velen op het bespreken van problemen die er waren met migranten lag, werd nu eindelijk doorbroken. Het 'multiculturele drama' ging min of meer een eigen leven leiden en werd een referentiepunt voor al wat er mis was met de multiculturele samenleving. Er ontstond een nieuwe manier van spreken die zich later op de golven van de aanslagen in New York, de opkomst van Pim Fortuyn en de moorden op Fortuyn en Theo van Gogh, steeds sneller verspreidde en verhardde. Gaandeweg werd cultuur en later vooral ook religie steeds meer onderdeel van het politieke debat over integratie en identiteit en verdwenen sociaal-economische problemen waarmee nieuwkomers kamp(t)en verder naar de achtergrond in het politieke en publieke debat. De verenigbaarheid van niet-westerse culturen met de Nederlandse werd steeds vaker ter discussie gesteld en neoconservatieve critici stelden het multiculturele beleid gelijk met een verwerpelijk cultuurrelativisme. In de turbulente periode tussen de verkiezingen van 2002 en 2003 overheerst de migrantenthematiek het politieke debat en worden nagenoeg alle politieke partijen steeds kritischer over de multiculturele samenleving (Pelikaan en Van der Meer 2003; Van Gunsteren 2006; Slegers 2007).

Cultuur en religie staan in het centrum van het publieke debat over integratie en in het verlengde daarvan wordt nationale identiteit steeds meer een relevant politiek onderwerp. Zo stelt de PVDA in haar verkiezingsprogramma van 2002: "Bepaalde culturele waarden van buitenaf passen moeilijk of helemaal niet bij de Nederlandse. Over en weer bestaat zorg over verlies van de eigen identiteit en over de grenzen van tolerantie" (PVDA 2002: 14). De SP dient in 2002 een motie in met de strekking dat de integratie onvoldoende is geslaagd en vraagt om een parlementair onderzoek. Als dat onderzoek uiteindelijk in januari 2004 wordt gepresenteerd, wordt de boodschap van voorzitter Stef Blok (VVD) dat de integratie van nieuwkomers voor een groot deel, en ondanks het beleid, wel is geslaagd, nagenoeg kamerbreed niet geaccepteerd. Het CDA laat onmiddellijk weten het "uiterst teleurstellend" te vinden dat de commissie niet concludeerde dat het integratiebeleid was mislukt. Hirsi Ali (VVD) stelt "zwaar teleurgesteld" en "gewoon boos" te zijn over het werk van de commissie en de PVDA laat bij monde van Kamerlid Dijsselbloem weten dat de commissie over "het spannende thema van de culturele integratie veel heeft laten liggen" en dat de aanbevelingen en conclusies "aanscherping verdienen" (in Van Meeteren 2005).

De toon van het debat wordt in deze jaren steeds harder (Prins 2004; Pels 2005; Uitermark 2005; Couwenberg 2006; Slegers 2007). De nadruk ligt veel meer dan vroeger op het doorbreken van taboes, het afrekenen met de gedoogcultuur, het aangaan van de confrontatie en het spreken van 'duidelijke' of 'harde taal'. Het gaat in de eerste plaats om het krachtig benoemen van problemen, waarbij nuanceringen en (wetenschappelijke) onderbouwingen vaak achterwege blijven. Vaak wordt gesproken in termen van 'wij' (autochtonen) en 'zij' (allochtonen), waarbij 'zij' zich aan moeten passen aan 'ons'. Cultuur en religie zijn problemen *an sich* geworden in het debat over integratie en gemeenschap. Hoewel over bijna de gehele breedte van het politieke spectrum publiekelijk afstand genomen wordt van het idee van assimilatie, zijn de concrete eisen voor aanpassing die gesteld worden aan allochtonen bij veel partijen hoog. Momenteel zijn er nog nauwelijks partijen die openlijk pleiten voor een multiculturele samenleving. Deze term wordt hoogstens nog als de beschrijving van een feitelijke ontwikkeling gehanteerd. Ook de Nederlandse regering neemt in 2004, in reactie op het rapport van de commissie-Blok, officieel afscheid van het 'multiculturalisme als normatief ideaal'.

Gaandeweg heeft zich bij steeds meer partijen en opiniemakers het idee vastgezet dat een van de centrale problemen met de integratie van minderheden het gebrek aan samenhang, loyaliteit en gemeenschap in Nederland is. Er lijkt bovendien iets van een consensus te ontstaan op het punt dat de nationale identiteit een instrument kan zijn om versterking van de gemeenschap en integratie te stimuleren en dat die nationale identiteit op nationaal politiek niveau ingekleurd of in ieder geval bevorderd kan worden. De Nederlandse identiteit wordt daarbij steeds vaker als een homogeen begrip naar voren geschoven: een identiteit die uit het verleden wordt afgeleid en die aan anderen wordt voorgehouden als streefdoel en voorbeeld. Stevige taal domineerde het debat. Inmiddels is het debat in iets rustiger vaarwater gekomen en wordt de vraag wat de kern van die Nederlandse nationale identiteit dan is, of zou moeten zijn, ook steeds vaker gesteld. Er is in de woorden van publicist Schoo (2005) een consensus ontstaan dat "met vallen en opstaan is Nederland zelf, het nationale, een legitieme politieke categorie aan het worden", maar die consensus strekt zich niet uit over de inhoudelijke invulling van die politieke categorie. Toenmalig CDA-fractievoorzitter Verhagen formuleerde het in een interview met *NRC Handelsblad* aldus.

"We zoeken naar een nieuwe identiteit. We zijn cultureel weeskind geworden. En daarom neem ik die *Leitkultur* erbij. We hebben altijd gedacht, laat maar gaan, we leggen niemand een strobreed in de weg, alles moet kunnen. Maar nu voelen we ons nergens meer mee verbonden [...] We moeten zoeken naar een identiteit om die verbondenheid weer te realiseren, anders krijg je geen samenleving, maar botsende gemeenschappen" (Jensma 2005).

De dubbelheid van nationale identiteit die enerzijds gemeenschap moet creëren en tegelijkertijd te diffuus en onuitgewerkt is om deze taak te kunnen vervullen – is dus nog steeds aanwezig.

De verkiezingen voor de Tweede Kamer van 2006 hebben de bakens in het politieke debat weer enigszins verzet. Balkenende IV betekent politiek gezien een verschuiving van een centrum-rechts kabinet naar een centrum-links kabinet. Het nieuwste regeerakkoord hanteert een mildere toon over integratie en de multiculturele samenleving. Maatschappelijke integratie wordt gezien als “niet alleen een kwestie van individuen die hun plaats vinden in het maatschappelijk bestel, maar ook van wederzijdse afhankelijkheid, respect voor elkaar en verdraagzaamheid tussen personen en de gemeenschappen waarin zij leven” (Coalitieakkoord 2007: 37). Het kabinet streeft met name naar het wegwerken van taalachterstanden van allochtonen, het aanpakken van discriminatie en uitsluiting, arbeidsparticipatie en maatschappelijke participatie. Integratie en nationale identiteit blijven echter een snel ontvlambare politieke combinatie zoals het nieuwe kabinet bij de installatie heeft gemerkt. De Partij Voor de Vrijheid (PVV) zwengelde een discussie aan over de vraag of bewindspersonen een dubbele nationaliteit mogen hebben. De aanleiding lag in de benoeming van de PVDA-staatssecretarissen Aboutaleb en Albayrak, omdat zij in het bezit zijn van twee paspoorten. De PVV en andere opiniemakers vreesden dat het hebben van een dubbele nationaliteit tot belangenconflicten leidt bij politici. De overgrote meerderheid van de Tweede Kamer zag geen reden om aan de loyaliteiten van de heer Aboutaleb en mevrouw Albayrak te twijfelen, maar het politieke en publieke debat over loyaliteiten, nationaliteit en (bepaalde) publieke functies laaide hoog op en is zeker nog niet verstomd of afgesloten.

4.2.2 HET BELEID IN DE POLDER²

Wat het Nederlandse ‘is’ en waaraan migranten zich moeten aanpassen is niet alleen onderwerp van debat, maar slaat ook neer in beleid. Sinds een aantal jaren neemt de aandacht voor en de nadruk op nationale identiteit en Nederlandse waarden in bepaalde beleidsprogramma’s toe. Daarbij worden identiteitskenmerken van ‘de’ Nederlandse samenleving steeds meer geëxpliciteerd en gecodificeerd. In het inburgeringsbeleid, in feite de eerste kennismaking met de Nederlandse samenleving voor nieuwkomers, is het onderdeel Maatschappijoriëntatie steeds meer naar voren geschoven om duidelijk te maken wie wij zijn. In de nationaliteitswetgeving, van oudsher en in essentie een instrument dat de natie afbakent, wordt gaandeweg een steeds ‘dikker’ concept van het Nederlanderschap neergelegd en wordt een steeds meer expliciete en onvoorwaardelijke keuze voor het Nederlanderschap verwacht. Nationaliteit wordt gelijkgeschakeld aan loyaliteit. Ook het debat over waarden en normen en de meer concrete programma’s die daaruit volgden staan sterk in het kader van ‘wie wij zijn’ en ‘hoe wij met elkaar omgaan’. Wie wil weten wie wij zijn, moet bovendien ook weten waar wij vandaan komen. De minister van Onderwijs stelde een canoncommissie in vanuit de overtuiging dat “... als jongeren in Nederland de kennis van tenminste de kern van de canon delen, dit burgerschapvorming en integratie ten goede zal komen” (Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon 2006: 96). In deze paragraaf bespreken we kort deze vier beleidsterreinen waar de wisselwerking en spanning tussen nationale identiteit en de integratie van migranten aan de oppervlakte komt.

Rijkswet op het Nederlandschap en naturalisatie

Naturalisatie is bij uitstek een beleidsterrein waar vragen van identiteit, loyaliteit en integratie elkaar raken. In het politieke debat rondom beleidswijzigingen in de afgelopen decennia zijn de verschillende politieke meningen hierover goed terug te zien. Een centraal punt in die discussie is het wel of niet toestaan van dubbele, of correcter gesteld meervoudige, nationaliteiten. In de jaren tachtig en aan het begin van de jaren negentig ontstond op dit punt een vrij klassieke links-rechtstegenstelling die ook in andere Europese landen te zien is (Broeders 2001). Daarbij stelden de linkse partijen zich op het standpunt dat naturalisatie een middel tot integratie moest zijn (en aan dubbele nationaliteiten niet te zwaar getild moest worden), terwijl de rechtse partijen van mening waren dat naturalisatie de bekroning is van een reeds voltooid integratieproces (Driouichi 2007). Nadat het kabinet-Lubbers in 1992 de afstandseis in de praktijk van de naturalisatieprocedure liet vervallen, en dubbele nationaliteiten dus mogelijk werden, nam het aantal naturalisaties sterk toe. Hoewel dat ook de intentie van het kabinet was geweest, toonden met name het CDA en de VVD zich bezorgd: de stijgende naturalisatiecijfers toonden volgens deze partijen aan dat naturalisatie té gemakkelijk was geworden. De waarde van de Nederlandse nationaliteit moest volgens hen meer benadrukt worden. Men vreesde dat naturalisatie los zou komen te staan van een gevoel van verbondenheid met Nederland. Toch werd in 1993 een wetsvoorstel ingediend waarin nu ook formeel het schrappen van de afstandseis werd neergelegd. Het eerste uitgangspunt van het wetsvoorstel luidde, geheel conform het klassieke concept van staatsburgerschap: “Nationaliteit heeft als belangrijk kenmerk de formalisering te zijn van een wezenlijke band met de staat van die nationaliteit. Deze band kan velerlei inhoud hebben, kan van maatschappelijke, emotionele, culturele of economische aard zijn.”³ In de klassieke opvatting kan men een dergelijke diepe band slechts met één staat hebben. Zoals de regering bij de behandeling van het wetsontwerp stelde, is deze opvatting “de meest concrete expressie van de negentiende-eeuwse idee van de natiestaat, van unieke verbondenheid van cultuur en grond”.⁴ Inmiddels, zo stelde de regering, waren de omstandigheden als gevolg van immigratie sterk veranderd. Dat gold met name voor de tweede generatie, voor wie ‘Nederland het land van hun jeugd is’.

Het tweede uitgangspunt van het wetsvoorstel luidde in het verlengde hiervan dan ook: “Nationaliteit is een uitdrukking van verbondenheid, niet van ondeelbare trouw. Omdat die verbondenheid van velerlei aard kan zijn, is het mogelijk dat een persoon met meer dan één land wezenlijk verbonden geacht kan worden.”⁵ Deze opvatting is in feite een erkenning van transnationale identiteiten en loyaliteiten. Het wetsvoorstel haalde het in de Tweede Kamer ternauwernood, maar werd uiteindelijk in 1998 ingetrokken toen het in de Eerste Kamer strandde. Het standpunt van de meerderheid van het parlement was uiteindelijk dat “het verkrijgen van het Nederlandschap eerder de eindfase van het integratieproces is dan dat naturalisatie bijdraagt aan de integratie”.⁶ Er is overigens wel een verschil tussen dit formele standpunt en de dagelijkse praktijk, aangezien de voornaamste groepen vreemdelingen in Nederland zijn uitgezonderd van deze afstandseis. Uit onderzoek van Böcker en Thränhardt (2003) naar inburgering en meervoudige nationaliteit

in Duitsland en Nederland blijkt dat, nadat in 1997 de afstandseis feitelijk weer van kracht werd, het aantal naturalisaties vrijwel niet afnam, met uitzondering voor Turken, die destijds van rechtswege de Turkse nationaliteit verloren bij toekenning van een andere. Het CBS (2006) meldde in november 2006 dat er in Nederland inmiddels ruim een miljoen Nederlanders met een dubbele nationaliteit is.

In 2003 heropende CDA-Kamerlid Sterk de discussie over meervoudige nationaliteiten door er in een motie voor te pleiten de wet zodanig te wijzigen dat allochtonen van de derde generatie enkel nog de Nederlandse nationaliteit kunnen bezitten. Een Kamermeerderheid sprak zich voor deze motie uit. Naar aanleiding van deze motie presenteerde minister Verdonk in 2004 de notitie 'Meervoudige nationaliteit en integratie', waarin staat dat meervoudige nationaliteiten in beginsel een belemmering vormen voor de integratie. In het Kamerdebat benadrukte de minister dat het opgeven van de oorspronkelijke nationaliteit van kardinaal belang zou zijn om de binding met het Nederlandse staatsburgerschap te benadrukken en ook een indicatie zou zijn voor de mate van integratie. Volgens het kabinet moet voorkomen worden dat de naturalisandus in de veronderstelling verkeert dat het Nederlanderschap 'slechts een formaliteit' zou zijn. Om dat punt verder te onderstrepen introduceerde de regering ook een 'naturalisatiedag', waarop genaturaliseerde Nederlanders met een feestelijke ceremonie het Nederlanderschap verkrijgen. Vanaf 1 oktober 2006 is de ceremonie verplicht en is het paspoort alleen na deelname aan de ceremonie te verkrijgen. Hoe meervoudige nationaliteiten de integratie exact belemmeren, is overigens een vraag die vooralsnog onbeantwoord is gebleven. Een motie van Halsema (GL) en Dittrich (D66) om het verband tussen integratie en meervoudige nationaliteiten nader te onderzoeken, haalde geen meerderheid binnen de Kamer. In 2005 vraagt ook de PVDA om een wetenschappelijke onderbouwing dat er een verband is tussen het hebben van een meervoudige nationaliteit en een gebrek aan integratie.

Het verloop van de wetsontwikkeling laat zien dat de relatie tussen meervoudige nationaliteit, nationale identiteit en loyaliteit en integratie politieke kwesties zijn en dat er geen wetenschappelijk aangetoonde causale verbanden tussen bestaan. In de jaren tachtig en negentig speelt het politieke debat zich af tussen de positie die naturalisatie als middel voor de integratie ziet en de positie die naturalisatie ziet als de bekroning van een geslaagde integratie. Meervoudige nationaliteit speelt daarbij op de achtergrond een rol. Gaandeweg wordt nationaliteit steeds sterker gelijkgesteld aan loyaliteit en daarmee aan een keuze voor of tegen Nederland. In het wetsvoorstel van 1993 wordt nog ruimte geschapen en gelaten voor vormen van verbondenheid die naast verbondenheid aan Nederland bestaan. In de latere wetswijzigingen worden nationaliteit en loyaliteit steeds sterker gezien als 'één en ondeelbaar'. De huidige beleidsopvatting ziet meervoudige nationaliteiten, en dus loyaliteiten, zelfs als een belemmering voor de integratie. Wie zijn oude nationaliteit wil behouden, wordt – ook al wil hij de Nederlandse nationaliteit aannemen – als niet geïntegreerd beschouwd.

Inburgering

Hoewel het inburgeringbeleid al in de jaren negentig van de grond is gekomen, is het sinds het jaar 2000 centraler komen te staan in het integratiedebat. Enerzijds wordt veel van dit beleid verwacht voor de integratie en inburgering van nieuwkomers; anderzijds ligt het voortdurend onder vuur, omdat het niet aan de verwachtingen voldoet, of kan voldoen (Driouichi 2007). De afgelopen jaren is het beleid van karakter veranderd.

In de 'Contourennota integratiebeleid etnische minderheden' van 1994 werd voor het eerst het voornemen geuit om een inburgeringsbeleid te ontwikkelen, met als kerngedachte "dat nieuwkomers zo snel mogelijk zelfstandig kunnen functioneren in de Nederlandse samenleving en daarop zo kort mogelijk na hun aankomst worden voorbereid en aangesproken" (Ministerie van Binnenlandse Zaken 1994: 32). De Wet inburgering nieuwkomers (WIN) die daar in 1998 uit voortkwam, omschrijft het doel van inburgeren als volgt.

"Het inburgeringbeleid is erop gericht de eerste stap aan te bieden die leidt tot zelfstandig deelnemen aan de maatschappij. (...) Het doel van inburgering is bevordering van het integratieproces en daardoor het zo veel mogelijk voorkomen van maatschappelijke achterstand."

De WIN omvat een inburgeringprogramma dat voor het overgrote deel bestaat uit lessen Nederlands als Tweede Taal (NT2), een kleiner deel Maatschappijoriëntatie (MO) en een nog kleiner deel Beroepenoriëntatie (BO). Voor het totaal van dit educatieve gedeelte staat gemiddeld zeshonderd uur. Aangezien inburgering bedoeld is voor nieuwkomers die in opleiding variëren van hoogopgeleide vluchtelingen tot mensen die volledig analfabeet zijn, kunnen de verwachtingen, zelfs bij een ambitieuze aanpak, niet anders dan bescheiden zijn (zie onder anderen Odé en Brink 2002; SCP/WODC/CBS 2005). Het niveau van het inburgeringsexamen in Nederland wordt in de beleidsstukken omschreven als "een eenvoudig beheersingsniveau waarmee men in beperkte mate kan communiceren over vertrouwde en alledaagse zaken" (Commissie-Franssen 2004). Zelfs het eindniveau waar naar wordt gestreefd, taalbeheersingsniveau 2, wordt door veel cursisten niet gehaald, zo blijkt uit een onderzoek naar oudkomers en nieuwkomers die de cursus hebben gevolgd in Den Haag (Warmerdam et al. 2006). Odé en Brink (2002) concluderen eerder al dat het rendement van de WIN als eerste stap op weg naar een volwaardige positie in de Nederlandse samenleving beperkt is gebleven. De oorzaak hiervan zien zij vooral in de kenmerken van de inburgeringstrajecten en de organisatie ervan, zoals gebrek aan maatwerk en doorgeleiding en een te beperkte cursusomvang voor het behalen van het minimumniveau Nederlandse taalvaardigheid.

In de heftige debatten over integratie in de jaren na 2000 wordt van de inburgering steeds meer verwacht. Inburgeren lijkt in toenemende mate gelijk te worden gesteld met integreren en niet met een eerste stap daartoe (RMO 2003). Spijkerboer (2007: 7-8) concludeert dat waar voorheen integratiebeleid was gestoeld op de

gedachte “een sterke rechtspositie is bevorderlijk voor de integratie van nieuwkomers”, integratie nu als “voorwaarde voor een sterke rechtspositie” wordt beschouwd. Ook wordt steeds meer verwacht dat inburgering een introductie is in de Nederlandse cultuur, gewoonten, normen en waarden. Meer aandacht voor wie ‘wij zijn’ en ‘waarin’ dus ingeburgerd moet worden, wordt als essentieel gezien. In de inburgeringscursus komt dit met name in het onderdeel Maatschappijoriëntatie aan bod: hier vindt een eerste kennismaking plaats met ‘de’ Nederlandse cultuur; normen, waarden, opvattingen en gedragsstandaarden die in Nederland en door alle politieke partijen belangrijk worden gevonden. Hiertoe behoren thema’s als grondwettelijke rechten en plichten, gezins- en sekseverhoudingen, opvoeding, burgerschapsplichten en Nederlandse zeden en gebruiken. Seksualiteit is een thema dat vaak terugkomt in discussies over inburgering, waarbij de gelijkheid van mannen en vrouwen, de vrije seksuele moraal en homoseksualiteit kernpunten vormen (Spijkerboer 2007: 65, zie ook Regioplan 2003: 36-37 en Van Huis en De Regt 2005). Via de inburgeringscursussen wordt ook geprobeerd de binding van migranten met Nederland te versterken. Meerdere deelnemers in het onderzoek van Van Huis (2005) vertelden dat ze zich door te leren over het land waar ze wonen, hier meer thuis gingen voelen. Hoewel veel nieuwkomers denken zich nooit Nederlander te zullen voelen, kan een inburgeringscursus dus wel een initiële gevoelsmatige verbondenheid met Nederland aanwakkeren en de gevoelsmatige verbondenheid met Nederland versterken. Inmiddels heeft het Centrum van Innovatie van Opleidingen (CINOP) samen met Forum in opdracht van de regering nieuwe eindtermen voor Maatschappijoriëntatie, of Kennis van de Nederlandse Samenleving, zoals het onderdeel in de toekomst gaat heten, geformuleerd. Een van de veranderingen is dat geschiedenis, staatsinrichting en inzicht in culturele verschillen tussen bevolkingsgroepen sterker worden opgenomen in de eindtermen (CINOP 2004). Dat is terug te lezen in formuleringen als: de cursist “heeft inzicht in de waarde van democratie”, “ontwikkelt normbesef”, en “ontwikkelt en reflecteert op eigen waarden”. De nieuwe eindtermen zijn nog niet officieel ingevoerd.

Om de inburgering te bevorderen, en zijdelings ook de instroom van migranten te beperken, wordt in de nota ‘Herziening van het inburgeringstelsel’ van 2004 getracht het bereik van het inburgeringsbeleid sterk uit te breiden. Daarbij heeft het kabinet twee groepen op het oog: in de eerste plaats nieuwkomers (van buiten de EU) die zich hier willen vestigen, maar dan al voordat ze daadwerkelijk migreren, en in de tweede plaats een grote groep zogenaamde ‘oudkomers’: migranten die hier al langere tijd zijn, maar de Nederlandse taal onvoldoende machtig zijn. Juridisch gezien zijn oudkomers degenen die voor de inwerkingtreding van de WIN reeds in Nederland verbleven. Het betreft een zeer diverse groep waarbij de prioriteit ligt bij opvoeders en geestelijk bedienaren. Een deel van de nieuwkomers (met name huwelijksmigranten) dient tegenwoordig al vóór zijn komst naar Nederland te beginnen met inburgeren, waarmee een waterscheiding tussen westerse en niet-westerse migranten ontstaat. Pas na het succesvol afleggen van een inburgeringsexamen in het buitenland, waaruit blijkt dat de betreffende persoon over de nodige basiskennis van de Nederlandse taal en samenleving beschikt, mag de nieuwkomer

zich in Nederland vestigen. De inburgering moet na aankomst worden gecontinueerd. Inburgering in het buitenland wordt als volgt gemotiveerd.

“Omdat de acceptatie van verschillen in het integratiebeleid te vaak de overhand heeft gehad op het gemeenschappelijke en de risico’s van het cultiveren van de eigen identiteit voor het behoud van samenhang zijn onderschat, zal daarbij de nadruk moeten liggen op wat ons bindt. Dat zijn de Nederlandse taal en de basiswaarden die we met elkaar delen en de normen die we voor iedereen verplichtend achten.”

en

“Een belangrijk deel van deze groep migranten heeft kenmerken die ongunstig zijn voor een goede integratie in de Nederlandse samenleving” (in Spijkerboer 2007: 30-31).

De inburgeringsplicht betreft tegenwoordig een resultaatsverplichting, waar het voorheen nog een inspanningsverplichting betrof. Behalve voor nieuwkomers is nu ook voor oudkomers inburgering verplicht gesteld. Degenen die niet slagen voor het examen in het buitenland krijgen geen visum en nieuwkomers en oudkomers die niet slagen voor het inburgeringsexamen in Nederland kunnen geen verblijfsvergunning voor onbepaalde tijd krijgen (Spijkerboer 2007: 27). In een Tweede Kamerstuk lezen we: “Verlaging van de instroom van migranten van wie voorzienbaar is dat hun integratie in Nederland zal achterblijven, brengt tevens verlichting van het inburgeringsprobleem mee” (in Spijkerboer 2007: 31). Door veel wetenschappers wordt het zijdelingse doel van de instroombeperking dan ook als het eigenlijke hoofddoel beschouwd (RMO 2003; De Heer 2004; Fermin 2006; Groenendijk 2006). Overigens bepaalde de Raad van State in augustus 2006 dat genaturaliseerde Nederlanders niet tot inburgeringsplicht konden worden gedwongen, omdat dat in strijd is met het gelijkheidsbeginsel. Door de overheid wordt tegenwoordig geen verplichte inburgeringscursus aangeboden. De inburgeraar kan zelf een cursus zoeken en dient die in beginsel ook zelf te financieren. Daarmee is het de eigen verantwoordelijkheid van de migrant om kennis van de Nederlandse taal en samenleving te verwerven, terwijl voorheen de overheid de leidende rol vervulde.

Waarden en normen

Ook het onderwerp waarden en normen is te zien als een onderdeel van het nieuwe discours. De discussie over dit onderwerp werd door het eerste kabinet-Balkenende aangezwengeld. Dat programma bestond grofweg uit twee hoofdbestanddelen. Het eerste viel onder de noemer “fatsoen moet je doen” en ging in essentie over omgangsvormen tussen burgers en praktisch gedrag. In het tweede deel ging het over het “belang van gemeenschappelijke waarden voor de samenleving”. Ook al gingen de ‘waarden en normen’ over heel Nederland, in de adviesaanvraag aan de WRR werd onder de noemer van fundamentele waarden wel de vraag opgeworpen naar het belang van “gedeelde respectievelijk conflicterende waarden in onze samenleving, al dan niet samenhangend met cultuurverschillen”. Culturele verschil-

len waren dus een belangrijk thema, dat bovendien primair op het niveau van de waarden werd benaderd. De kern van het debat is vrij helder: Nederlandse burgers gaan niet op de juiste manier met elkaar om in het sociale verkeer en er schuilten risico's in conflicterende waardepatronen die in veel gevallen teruggevoerd (kunnen) worden op verschillen tussen culturen en religies. Het punt van de onderlinge omgang werd gekoppeld aan vragen van veiligheid en (fatsoenlijk) gedrag in de openbare ruimte en werd in enkele gevallen op stadsniveau omgezet in meer praktische initiatieven. Er werden stadsregels opgesteld in Gouda en in Rotterdam, de stad van de Fortuyn-revolte, werd gewerkt aan een stadsetikette (Diekstra 2004). Later werd een stadsbrede 'Rotterdam-code' door het stadsbestuur vastgesteld. In feite gaat het om het vaststellen van de grenzen van 'normaal' burgerlijk gedrag. Het thema van de waarden kwam het sterkst naar voren in de context van de multiculturele samenleving. In de regeerakkoorden van 2002 en 2003 werden normen en waarden expliciet genoemd in relatie tot integratie. Werd "ruimte voor het beleven van de eigen identiteit" volgens het regeerakkoord van 1998 nog door "grondwet en regelgeving" begrensd en gewaarborgd, volgens de regeerakkoorden van 2002 en 2003 vormen "fundamentele Nederlandse normen en waarden" de ruimte en de grenzen aan "verschillen" (Driouichi 2007). Onder de vlag van de fundamentele waarden werden onderwerpen als gelijkheid van man en vrouw, gelijkheid van homoseksuelen, de verhouding tussen religieuze vrijheid en vrijheid van meningsuiting en problemen als eerwraak en vrouwenbesnijdenis steeds meer in het publieke domein besproken. Daarbij kwam het debat ook terecht in 'de' tegenstelling tussen 'de' islam en 'de' Nederlandse samenleving. In Rotterdam werden bijvoorbeeld speciale stadsdebatten georganiseerd rondom het thema islam en integratie, waar het er nogal eens fel aan toeging bij het 'bepalen' of de islam wel of geen respect had voor bepaalde fundamentele waarden als seksegelijkheid, of een hoofddoek voor onderdrukking of emancipatie staat en meer van dergelijke vraagstukken waar voor beide kanten argumenten en verhalen te vinden zijn.

Een canon voor Nederland

In zijn advies uit 2005 getiteld *De stand van educatief Nederland* stelde de Onderwijsraad dat er als gevolg van de maatschappelijke ontwikkelingen van de laatste jaren aanleiding is om opnieuw na te denken over de identiteit van Nederland en de wijze waarop deze tot uitdrukking komt in het onderwijs. Zeker nu er zo veel kinderen van buitenlandse herkomst zijn, acht de raad het van belang goed les te geven over de Nederlandse geschiedenis: er is behoefte aan een nieuw 'verhaal Nederland'. Tegen deze achtergrond heeft de Onderwijsraad geadviseerd het belang van het onderwijs te versterken door te komen tot een canon voor het onderwijs. Het gaat in dit verband om "die waardevolle onderdelen van onze geschiedenis die we via het onderwijs nieuwe generaties willen meegeven" (Onderwijsraad 2005: 13). Onderwijsminister Van der Hoeven volgde dit advies op en stelde een canoncommissie in onder leiding van KNAW-voorzitter Frits van Oostrom. De minister gaat ervan uit dat, als tenminste de kern van de canon wordt gedeeld, dit de burgerschapsvorming en integratie ten goede zal komen. Het primaire doel is de gedeelde kennis als zelfstandige waarde.

De Nederlandse canon was voor zijn verschijnen in oktober 2006 omstreden en is dat na zijn verschijnen gebleven. Hoewel critici beseffen dat elke canonisering per definitie onvolledigheid met zich meebrengt, namen velen aanstoot aan het gevaar van willekeur. Zo vond migratiehistoricus Leo Lucassen (Lucassen en Willems 2006) dat het onderwerp migratie in de canon bepaald stiefmoederlijk was bedeed. Pas in de laatste periode ('televisie en computer', 1950-heden) komt migratie echt in beeld en dan nog voornamelijk in een context van spanningen in de multiculturele samenleving. Dit terwijl de geschiedenis aantoont dat Nederland sinds ten minste de zestiende eeuw structureel als een immigratieland kan worden beschouwd. Er is dus een risico dat een canon vertekend wordt doordat we met de zorgen van nu naar de geschiedenis kijken. Ook naar aanleiding van het werk van de commissie-Van Oostrom wijzen historici op de gevaren van het vastleggen en vooral het opleggen van een historische canon aan het onderwijs (Grever 2006; Grever et al. 2006; Stuurman 2006). Steen des aanstoets daarbij is het dwingende karakter ten opzichte van docenten, maar vooral ook de gedachte dat een canon niet vrij is van machtsvraagstukken. Grever (2006: 176) wijst erop dat "Deze canon is de uitkomst van een strijd over de identiteit van een gemeenschap die minder vanzelfsprekend is dan voorheen, een machtsstrijd over de vraag wie het dominante vertoog kan (blijven) bezetten." De commissie-Van Oostrom onderkent in haar rapport het gevaar van de koppeling van haar canon aan nationale identiteit en overspannen verwachtingen van de canon als integratiemiddel voor migranten. Het is volgens de commissie "al complex genoeg de canon in het vizier te krijgen zonder deze te hypothekeren met het even zware als dunne begrip nationale identiteit. Verreweg het beste lijkt het de twee concepten te ontkoppelen" (Commissie Ontwikkeling Nederlandse canon 2006: 23). Wat de commissie betreft kan het hele concept nationale identiteit overigens op de helling: "Zo het al ooit valide is geweest, dan nu minder dan ooit: in de internationale, multiculturele wereld van vandaag is het een bedrieglijk, ja gevaarlijk begrip" (Ibid: 23). De commissie staat minder afwijzend tegen een koppeling van de canon met de inburgering. Critici van de canon zijn echter niet overtuigd van de ontkoppeling tussen nationale identiteit en de canon. De commissie mag de koppeling dan niet wenselijk achten, het rapport zal na publicatie een eigen leven gaan leiden. Het zijn immers anderen dan de commissie die met de resultaten aan de haal gaan. Grever et al. (2006: 108) wijzen erop dat politici en media van meet af aan juist wel een verband tussen het collectieve geheugen en de nationale identiteit legden, aangezien geschiedenisonderwijs in hun ogen in de eerste plaats de nationale saamhorigheid dient te bevorderen.

4.3 IDENTITEITSPOLITIEK OVER DE GRENS

Hoewel een debat over de Nederlandse identiteit in zijn aard naar binnen gericht is, speelt het debat over de grens evenzeer. Kennelijk is twijfel over, of zelfs een gevoel van bedreiging van de eigen nationale identiteit een contemporaine westerse *condition humaine*. De aanleidingen voor de debatten in bijvoorbeeld Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland komen sterk overeen met die in Nederland. Ook deze lan-

den zoeken naar een goede plaatsbepaling in een snel globaliserende wereld, maken afwegingen tussen nationale eigenheid en deelname aan een integrerend Europa en zoeken naar wat mensen bindt als inwoners en burgers van de staat. Het brandpunt van de discussie over nationale identiteit in het buitenland richt zich meestal ook op de integratie van immigranten. Op een aantal punten volgen de discussies in het buitenland vergelijkbare lijnen als het debat in Nederland. Ook daar geldt dat het debat over integratie van minderheden steeds meer een debat is geworden over nationale identiteit (paragraaf 4.3.1). Ook in deze landen geldt dat een belangrijk deel van de discussie zich afspeelt in het spanningsveld tussen de seculiere, liberale staat enerzijds en de aanwezigheid van moslims anderzijds. In dergelijke debatten wordt 'de' verlichting tegenover 'de' islam geplaatst (paragraaf 4.3.2). Een laatste opvallende overeenkomst is dat de nationale identiteit naar voren wordt geschoven als een antwoord op de problemen die culturele diversiteit met zich meebrengt. Daarbij wordt gezocht naar een balans tussen terugkijken naar het verleden en vooruitkijken naar de toekomst (paragraaf 4.3.3).

4.3.1 INTEGRATIEDEBATTEN WORDEN IDENTITEITSDEBATTEN

Engeland en Duitsland zijn goede voorbeelden van landen waar het integratiedebat steeds meer kenmerken van een identiteitsdebat heeft gekregen. In Duitsland was dat een relatief autonome en politiek gedreven ontwikkeling, in Engeland lagen heftige maatschappelijke ontwikkelingen ten grondslag aan de twijfel over het samenbindende vermogen van de nationale identiteit. In beide landen valt verder op dat er wel een wens is om de nationale identiteit inhoudelijk in te vullen, maar dat de consensus niet veel verder reikt dan het rechtsstatelijke kader.

Toen in Duitsland de roodgroene coalitie van Schröder de commissie-Süssmuth de opdracht gaf om het immigratie- en integratiebeleid te moderniseren, reageerde de christen-democratische oppositie met een debat over de Duitse *Leitkultur*. Hoewel de term *Leitkultur* geen lang leven beschoren was, had zij wel als effect dat de Duitse nationale identiteit veel sterker dan voorheen een rol in het debat ging spelen. Na een jaar van debat over *Leitkultur* brachten CDU en CSU uiteindelijk in 2001 een notitie uit over de integratie van nieuwkomers waarin het woord *Leitkultur* inmiddels gesneuveld was. Wat overbleef als richtsnoer voor de integratie was een combinatie van grondwetpatriottisme en een Europees/westers erfgoed met als voornaamste bronnen het christendom, jodendom en de verlichting (Pautz 2005). Debatten over nationale identiteit en nationalisme liggen in politiek Duitsland vanwege de geschiedenis extra gevoelig. Zo hield bondskanselier Schröder in 2002 een toespraak over de natie en het patriottisme die pas na omstandige erkenning van het leed dat het Duitse nationalisme had veroorzaakt, uitkwam op het grondwetpatriottisme, warme gevoelens voor de *Mannschaft* en trots op de inwoners die samen Duitsland maken (Schröder 2002).

In Engeland waren het de rassenrellen van 2001 in steden als Oldham and Burnley waardoor de Britse beleidstraditie van het multiculturalisme – tot dan toe relatief

onomstreden – op de helling ging (Joppke 2004; Kofman 2005). De commissie-Cantle die het hoe en het waarom van deze rellen moest onderzoeken oordeelde vernietigend over de Britse multiculturele samenleving in haar rapport *Community Cohesion* (2001): segregatie en polarisatie waren de maat der dingen in de noordelijke steden. “The ‘multi-ethnic’ Britain depicted in this report was certainly one of ‘communities’, yet without a ‘meta-community’ in the singular to tie them together” (Joppke 2004). Het rapport van de commissie-Cantle riep op tot maatregelen die ‘een groter gevoel van burgerschap’ konden bevorderen en overeenstemming zouden kunnen geven over ‘common elements of nationhood’. Het was echter niet de bedoeling, zo waarschuwde de commissie, om terug te keren naar een ‘dominante of monoculturele opvatting van nationaliteit’. Die dubbele – en enigszins tegenstrijdige – wens zit ook in de beleidsvoorstellen die de regering-Blair op dit rapport liet volgen. Enerzijds worden die gekenmerkt door een nieuwe strengheid die de nadruk legt op normen en waarden die gerespecteerd dienen te worden. Zo stelde David Blunkett, de minister van Binnenlandse Zaken, bij de publicatie van het Cantle-rapport: “We have norms of acceptability and those who seek to come into our home – for that is what it is – should accept these norms” (in Kofman 2005: 462). Anderzijds is het onhelder wat die normen dan precies zijn en als ze benoemd worden, hoe Brits ze dan eigenlijk zijn. De overheid acht het noodzakelijk dat immigranten een ‘sense of belonging and identity’ hebben en voelen met de Britse samenleving. Maar het rijtje van fundamentele beginselen van het Britse burgerschap dat in het *white paper* ‘Secure borders, safe haven’ (2002) wordt opgesomd, zijn bovenal rechtsstatelijke waarden en vrijheden die voor alle westerse landen gelden (zie ook WRR 2003). Bovenop deze wens om een soort van gedeeld ‘rechtsstaatspatriottisme’ te ontwikkelen heeft de regering ervoor gekozen om de ‘sense of belonging’ die men van immigranten verwacht te koppelen aan de Britse identiteit. De eerste aanzetten tot een invulling daarvan worden besproken in paragraaf 4.3.3.

4.3.2 MOSLIMS EN DE VERLICHTING

De aanwezigheid van moslims is in meerdere Europese landen een ongemakkelijk punt in relatie tot de nationale identiteit. Het is een nieuwe – niet-‘inheemse’ – godsdienst die het traject dat tot de nationale variant van de scheiding van kerk en staat leidde niet heeft meegemaakt. Internationale en nationale spanningen en conflicten hebben ervoor gezorgd dat het vraagstuk met name in Frankrijk wordt ‘geframed’ in termen van de verlichting versus de islam. In Duitsland wordt de islam meer benaderd vanuit een historische opvatting over de Duitse christelijke traditie.

In Frankrijk is de vraag ‘wie wij zijn’ altijd over bijna de volle breedte van het politieke spectrum beantwoord met ‘burgers van de republiek’. Die identiteit vindt uitdrukking in een aantal symbolen, zoals de vlag en de Marseillaise, en is opgebouwd uit (rechts)beginselen zoals het beroemde ‘liberté, égalité et fraternité’ en de *laïcité*. Meningsverschillen komen vaak pas aan het licht als het gaat om de praktische betekenis en uitwerking van die principes. Dat is te illustreren aan de hand

van het principe van de *laïcité*, dat in zijn meest algemene formulering de scheiding van kerk en staat betekent. Het concept is echter tegelijkertijd een verdediging van religieuze vrijheid en een belangrijk onderdeel van de identiteit van de Franse republiek als een neutrale staat. Daarbij kan er een onderscheid gemaakt worden tussen een strikte, meer ‘strijdbare’ opvatting van de *laïcité* die de nadruk legt op de verdediging van de Republiek en een zachte of ‘pluralistische’ opvatting die de nadruk op de verdediging van de religieuze vrijheid legt (Fetzer and Soper 2004). Na de beruchte Franse ‘hoofddoekaffaire’ in 1989 stond toenmalig onderwijsminister Jospin toe dat – de eerder van school verwijderde – meisjes een hoofddoek bleven dragen in de klas zolang de draagsters geen “bekeerlingen trachtten te maken of anderszins de les verstoorden” (WRR 2003: 35). Een compromis dus in het voordeel van voorstanders van de pluralistische opvatting van de *laïcité* dat toentertijd door republikeinse intellectuelen werd gehekeld als *appeasement*politiek (“Munich de l’école républicaine”). Dit compromis hield echter lang stand en werd pas zeer recentelijk ter discussie gesteld.

In 2004 sloten de politieke partijen opnieuw de rijen toen de Franse preoccupatie met hoofddoeken in de klas uitmondde in een nieuwe wet op de *laïcité*. Deze wet die het leerlingen verbiedt om in de klas zichtbare tekenen van religie te dragen werd in maart 2004 met overweldigende steun aan zowel de linker- als de rechterkant van het parlement aangenomen. De nieuwe consensus volgt dus juist een strikte of strijdbare opvatting van de *laïcité*. Dat het aannemen van deze wet wellicht even veel te maken had met de (verdediging van de) identiteit van de Fransen zelf als met hoofddoeken, mag blijken uit het feit dat er eigenlijk geen directe aanleiding aan ten grondslag lag. Er was geen publiek oproer over het onderwerp, zoals ten tijde van de hoofddoekaffaire. Sterker nog, aan het begin van het wetgevingstraject in 2003 stond het aantal conflicten rondom hoofddoeken op het laagste punt sinds tien jaar (Joppke 2006). Het lijkt erop dat de Franse politiek behoefte had de Franse identiteit te bevestigen ten opzichte van het groeiende belang van de politieke islam wereldwijd en problemen met (jonge) Franse moslims in de (voor) steden. De wet werd door de twee commissies die haar voorbereidden dan ook expliciet in het licht gesteld van de republikeinse identiteit en de nationale eenheid. De parlementaire commissie-Debré verdedigde de noodzaak van de wet als “réaffirmer le principe de laïcité comme projet (...) d’intégration des individus dans une communauté nationale une et indivisible, à l’inverse (...) des communautés distinctes”, terwijl de presidentiële commissie onder leiding van Stasi de *laïcité* omschreef als “une valeur partagée par tous, au coeur du pacte républicain” (geciteerd in Joppke 2006: 21). Frankrijk heeft nu dus een wet waarin de neutraliteit van de staat niet alleen door de leraar, maar ook door de leerling uitgedragen moet worden.

In Duitsland hanteren met name christen-democratische politici een sterke, op het christendom geënte, identiteitsopvatting, die verder gaat dan alleen procedurele opvattingen over de rechtsstaat. Dat bleek bijvoorbeeld in 2003 tijdens de Duitse debatten over de hoofddoekenkwestie (Kopftuch-Debatte). Hierbij ging het om de vraag of een onderwijzeres, als representant van de staat, wel of niet een hoofddoek mag dragen als zij voor de klas staat. Dit naar aanleiding van een zaak waarin

een Afghaans-Duitse vrouw in Baden-Württemberg een baan als onderwijzeres werd geweigerd vanwege het dragen van een hoofddoek. In 2003 verklaarde het Bundesverfassungsgericht alle regels en jurisprudentie op het punt van de omgang met religieuze symbolen op scholen ongeldig, omdat het van mening was dat de wetgever en niet de rechterlijke macht deze afbakening moest maken. Alle deelstaten die hoofddoeken voor de klas wilden verbieden moesten daartoe eerst een wet aannemen. Aangezien de meeste deelstaten die een dergelijk verbod wilden er wel voor wilden zorgen dat met name christelijke symbolen niet uit de klas geweerd zouden worden, werd er een juridische constructie verzonnen om de hoofddoek expliciet uit te sluiten. In de wetten die werden opgesteld werd de hoofddoek – door te stellen dat deze ook als een politiek statement over de positie van vrouwen kan worden gezien – *de facto* onconstitutioneel verklaard en werd vervolgens in een apart artikel een uitzondering gemaakt voor christelijke en ‘westerse’ uitingen, waarmee christelijke en joodse symbolen buiten de werking van de wet werden gehouden. Deze uitzondering, het ‘Privilegium Christianum’, werd door de juridische adviseur van Baden-Württemberg verdedigd als een historisch privilege. “Christelijke symbolen worden toegestaan in die mate dat ze geen ‘uitdrukking van een religieuze identiteit’ waren, maar gezien moesten worden als een uitdrukking van nationale identiteit, waardoor ze slechts een historische waarde vertegenwoordigen” (In Joppke 2006: 36). Deze juridische constructie om de christelijke geschiedenis van het land te codificeren als onderdeel van de nationale identiteit en buiten het verbod op religieuze symbolen te houden, heeft nogal wat haken en ogen. Het is in de eerste plaats de vraag of deze constructie overeind blijft in de hoogste rechterlijke regionen, aangezien het neutraliteitsbeginsel hoe dan ook geweld wordt aangedaan. In de tweede plaats worden christelijke tradities genationaliseerd en gefolkloriseerd door hun symbolen uit het domein van de religie te halen en over te plaatsen naar het domein van de nationale identiteit en geschiedenis. Zo hield de constitutioneel jurist Böckenförde het Baden-Württembergse parlement voor dat “de nonnen van Baden-Baden-Lichtental zeker zouden klagen als men ze zou vertellen dat ze eigenlijk een folkloristische christelijke vereniging (Trachtenverein) zijn” (in Joppke 2006: 37).

4.3.3 IDENTITEITSPOLITIEK TUSSEN VERLEDEN EN TOEKOMST

Engeland en Frankrijk zijn het meest expliciet in het uitwerken van een identiteitspolitiek die het samenleven met verschillende culturele groepen moet verbeteren. In Engeland heeft dat veel te maken met de aanslagen van 2005, die de ingezette weg na de rellen van 2001 hebben versterkt. In Frankrijk is het de recent verkozen president Sarkozy die vastbesloten is de republikeinse identiteit te vernieuwen. In beide landen wordt daarbij naar de toekomst, maar vooral ook naar het verleden gekeken.

In de nasleep van de terroristische aanslagen in Londen in 2005 is in Engeland de politieke roep om een versterking van ‘shared Britishness’ alleen maar sterker geworden (Kofman 2005). De Britse onderwijsminister Alan Johnston liet in de

nasleep van de bomaanslagen in Londen een rapport opstellen over diversiteit op scholen dat in januari 2007 werd gepubliceerd. Dit rapport, opgesteld door Sir Keith Ajegbo, ziet de school en het curriculum als een oplossing voor het probleem van identiteit en samenhang. De regering wil nu in het verplichte vak 'burgerschap' dat in 2002 werd ingevoerd een belangrijke plaats inruimen voor de omgang met diversiteit en identiteit. Het belangrijkste aanknopingspunt om de lessen te organiseren wordt gezocht in de (recente) Britse geschiedenis, inclusief onderwerpen als slavernij en de strijd om algemeen kiesrecht. Ook in Engeland wordt dus naar 'canonieke' middelen gegrepen om het identiteitsvraagstuk aan te pakken. Opvallend is wel dat Ajegbo in zijn rapport benadrukte dat de aandacht niet alleen naar migrantenkinderen moet uitgaan, maar juist naar de lagere klasse van autochtone leerlingen die een slecht ontwikkeld idee van hun eigen identiteit hebben.

“It makes no sense in our report to focus on minority ethnic pupils without trying to address and understand the issues for white pupils. It is these white pupils whose attitudes are overwhelmingly important in creating community cohesion”
(*The Guardian* 26 januari 2007, zie ook *The Guardian* 30 januari 2007).

In oktober 2005 stak de verdeeldheid in de Franse samenleving weer de kop op toen de dood van twee jongens in de Parijse voorstad Clichy-sur-Bois het startpunt vormde voor wekenlange rellen door heel Frankrijk. In de samenleving bleken andere zaken, zoals werkloosheid en segregatie, explosiever dan de hoofddoeken. In de aanloop naar de presidentsverkiezingen van 2007 werd het thema nationale identiteit door de uiteindelijk zegevierende presidentskandidaat Sarkozy stevig op de kaart gezet. Dezelfde Sarkozy, die de rellen in de Franse voorsteden eerder als minister van Binnenlandse Zaken hard had aangepakt en de aanstichters ervan op nationale televisie voor 'tuig' had uitgemaakt. De nieuwe Franse president, zelf een migrantenkind, wilde de nationale identiteit bespreekbaar maken: “Parler de l'identité nationale ne me fait pas peur. J'ai bien compris que pour certains, c'était un gros mot. J'ai bien compris que c'était un sujet tabou, qu'il était dangereux de s'aventurer sur ce terrain” (geciteerd in Grever en Ribbens 2007 : 82). Zijn voorstel om een ministerie van Immigratie en Nationale Identiteit op te richten werd echter niet erg enthousiast ontvangen en kreeg veel kritiek te verduren. De harde taal van Sarkozy is na de verkiezingsoverwinning minder polemisch geworden, om te komen tot een Frans 'nouveau nous' heeft hij immers, naar eigen zeggen, alle Fransen nodig. Hoe dat programma er precies uit komt te zien, is echter nog niet duidelijk. Inmiddels is Sarkozy, president van het andere land van het 'nee' tegen de Europese 'grondwet', wel voortvarend begonnen om Frankrijk weer in het centrum van de Europese politiek terug te brengen.

4.4 CONCLUSIE

Nederland, en de drie Europese bureaus die we hier zeer kort hebben besproken, zijn op zoek naar een identiteit die verder gaat dan grondwetspatriottisme, maar worstelen met het vinden van een balans tussen een impliciete en een expliciete uitwerking daarvan. Bij het zoeken naar een nieuw verhaal over de nationale identiteit laten zij zich sterk leiden door de eigen geschiedenis en tradities. Dat is, zo bleek ook uit hoofdstuk 3, de traditionele vindplaats van het materiaal dat nodig is voor het 'herformuleren' van de nationale identiteit. Toch is het de vraag of in de huidige tijd van globalisering en transnationalisering die 'beproefde' formule nog even effectief is. Over de vraag wat de nationale identiteit dan precies 'is' en wat die moet 'doen' bestaat veel verwarring en verschil van inzicht. Het oude denken over de multiculturele samenleving is verworpen, maar er is nog geen overeenstemming over een nieuwe zienswijze. Wel kunnen we vaststellen dat de nationale identiteit een populair instrument is om grenzen mee af te bakenen of te verschuiven om te bepalen wie erbij horen in Nederland en wie niet en dat het (her)formuleren van deze identiteit sterk in de sleutel staat van het terugkijken naar de geschiedenis. Met name op het nationale niveau staat 'wie wij waren' centraal in de zoektocht naar 'wie wij (zullen) zijn'.

De zoektocht naar nationale identiteit staat momenteel voornamelijk in het licht van de zoektocht naar een nieuwe taal en toon in het debat over integratie en de nationale gemeenschap. Die versmalling van het debat betekent dat andere aanleidingen om over nationale identiteit na te denken, zoals de integratie van Nederland in Europa en zijn positie in de wereld, buiten de discussie blijven. De vraag wat Nederland moet doen en op welke punten Nederland(ers) zich aan moeten passen om zinvol te integreren in een breder Europees of mondiaal verband wordt veel minder als een identiteitsvraag ervaren. In plaats daarvan richt de blik zich naar binnen en ligt de nadruk op wat Nederland moet behouden en waar migranten zich toe moeten verhouden. De integratieopdracht voor Nederland en de Nederlanders zelf wordt eigenlijk niet geformuleerd. Beleid schept bovendien wellicht identiteit – al is daar moeilijk consensus over te verkrijgen – maar biedt geen oplossing voor belemmeringen die burgers ervaren waardoor zij zich moeilijk met de nationale gemeenschap kunnen identificeren. De functionele, normatieve en emotionele routes die naar identificatie met Nederland leiden, worden slechts in beperkte mate geraakt door de directe aanpak die nu in politiek en beleid in zwang is.

Identificatieprocessen vinden pas plaats onder bepaalde voorwaarden. Zoals uiteengezet in de hoofdstukken 1 en 2 is het volgens de WRR daarom noodzakelijk om de terminologie te verbreden en de aandacht te verleggen van nationale identiteit naar (processen van) identificatie met Nederland. In functionele, normatieve en emotionele identificatieprocessen worden de voorwaarden gevonden die een gedeelde identiteit mogelijk maken. Die voorwaarden zijn in hoofdstuk 2 al kort aangegeven en zijn in te delen in gedeelde belangen, gedeelde normen en waarden en gedeelde gevoelens. Het is zaak om meer helderheid te scheppen over de samenhang

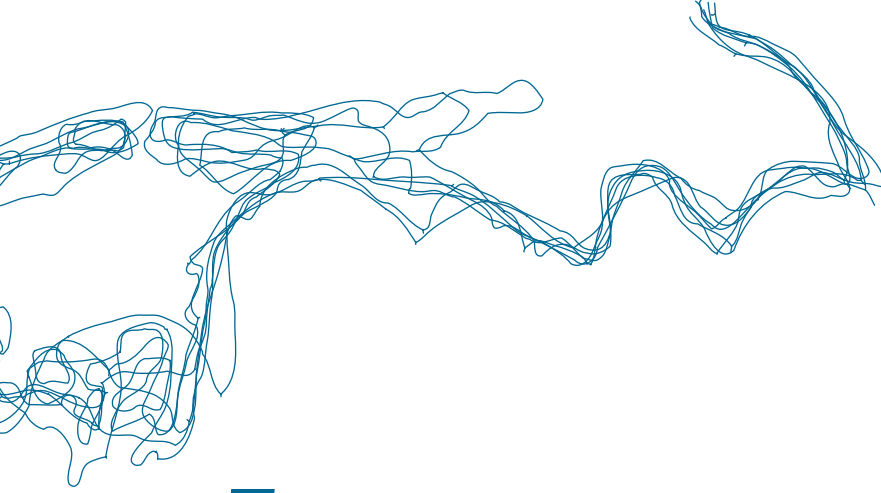

tussen nationale identiteit en identificatieprocessen. Identificatie met Nederland heeft meer kans van slagen als aandacht wordt besteed aan de functionele, normatieve en emotionele lagen van identificatie en het identiteitsbegrip. Het 'stapelen' van identificaties binnen deze drie domeinen draagt naar de mening van de raad meer bij aan identificatie met Nederland dan het benoemen van 'de' nationale identiteit als voorbeeld en streefbeeld. Hoe de randvoorwaarden precies van invloed zijn op processen van identificatie of in negatieve zin van disidentificatie, komt aan bod in de volgende drie hoofdstukken. De politieke aandacht gaat nu sterk uit naar pogingen om op een directe manier identificatie tussen groepen te bewerkstelligen en niet naar het scheppen van randvoorwaarden voor identificatie. Dit rapport gaat van de omgekeerde logica uit en benadrukt dat de overheid juist moet bijdragen aan het creëren van randvoorwaarden voor identificatie. Deels gebeurt dat al in de beleidsterreinen die hierboven beschreven zijn, bijvoorbeeld in het geval van de taalverwerving in het kader van de inburgering. Er zijn echter nog veel meer mogelijkheden om voorwaarden voor identificatie te scheppen, op terreinen die nu veel minder in verband worden gebracht met identiteit en identificatie.

NOTEN

- 1 Deze paragraaf is sterk gebaseerd op de voorstudie van Slegers (2007) over de veranderingen in het discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit in Nederland die gelijktijdig met dit rapport wordt gepubliceerd.
- 2 De delen van deze paragraaf die gaan over het beleid inzake naturalisatie en het inburgeringsbeleid zijn sterk gebaseerd op de voorstudie van Driouichi (2007) die gelijktijdig met dit rapport wordt gepubliceerd.
- 3 TK, vergaderjaar 1992-1993, 23 0 29 (R1461), nr. 3, p. 4.
- 4 TK, vergaderjaar 1992-1993, 23 029 (R1461), nr. 6, p. 2.
- 5 TK, vergaderjaar 1992-1993, 23 029 (R1461), nr. 3, p. 4.
- 6 Aldus Tweede Kamerlid Maxime Verhagen (CDA), TK vergaderjaar 1996-1997, 23 594 (R1496), nr. 31, p. 5.

5 FUNCTIONELE IDENTIFICATIE: VAN AFKOMST NAAR OVEREENKOMST

5.1 INLEIDING

Functionele identificatie is de eerste route die bij kan dragen aan maatschappelijke binding. Een ‘nieuw Nederland’ waarin Nederlanders met wortels in alle windstreken zich thuis voelen. Functionele identificatie betekent dat mensen met elkaar verkeren, niet *omdat* ze tot een specifieke etnische groep behoren. Het is juist andersom. Mensen verkeren met elkaar omdat ze bijvoorbeeld samen werken, naar school gaan, gezamenlijke activiteiten in de buurt ondernemen, sporten, uitgaan, of *chatten*. Ze hebben een ‘functionele reden’ voor hun contact die los staat van etniciteit. Dus: geen dialoog om de dialoog, maar elkaar leren kennen in functie van een gezamenlijk doel of een gezamenlijke taak. Zo kunnen etnische patstellingen doorbroken worden. De werkplek en school zijn klassieke locaties waar mensen elkaar tegen kunnen komen. Op deze terreinen kan de overheid bovendien invloed uitoefenen. Een andere plek waar mensen elkaar tegenkomen is de buurt. Tegelijkertijd ontstaan er misschien nieuwe kruisbestuivingen zoals in de uitgaanswereld en op internet. Vooral jongeren zijn immers actief bezig met (de constructie van) hun identiteit.

Dit hoofdstuk laat zien dat functionele identificatie zelden vanzelf gaat. Sterker nog: soort zoekt soort is net zo waar als onbekend maakt onbemind. Op school en op de werkplek is sprake van emotionele weerstand van autochtonen – soms zijn dat lager opgeleiden, maar vaak ook hoger opgeleiden – tegen de opname van nieuwe groepen in de organisatie. Die weerstand roept soms ook weer reacties op in de vorm van nieuwe groepsstrategieën. Zo hebben hindoes en moslims hindoeïstische en islamitische scholen opgezet, hebben vele migrantengroepen zich gestort op het ondernemerschap om economisch zelfstandig te kunnen zijn, en zoeken jongeren op internet ook vaak de eigen groep op via websites als Marokko.nl. Natuurlijk ontstaan deze strategieën en organisaties niet alleen in reactie op weerstand vanuit de Nederlandse samenleving, zij hebben ook een autonome logica en functie.

Groepsgedrag en het ontstaan van segregatie zijn psychologisch en sociologisch gezien logisch en zeker niet altijd schadelijk voor sociale samenhang, zolang er maar voldoende mogelijkheden bestaan om elkaar wel op een zinvolle, functionele manier te ontmoeten. Daarom is het voor het vergroten van identificatie van belang om te investeren in mechanismen, instituties en vooral in mensen die wel in staat zijn groepen te overstijgen. De laatste kunnen we integratiestrijders of – in militaire termen – verbindingsofficieren noemen.

5.2 FUNCTIONELE IDENTIFICATIE NADER VERKEND

Groepsgrenzen worden in de Nederlandse samenleving vaak getrokken op basis van etniciteit. Niet alleen in de media, politiek en in onderzoek, maar ook door groepsleden zelf: zelfs overheidsclassificaties als het (kunstmatige) onderscheid tussen autochtoon en allochtoon lijken aan beide zijden sterk geïnternaliseerd. Functionele identificatie gaat juist uit van de gedachte dat mensen aangesproken worden en handelen op basis van een andere dan een etnische identiteit. Dat heeft als voordeel dat nieuwe groepsgrenzen ontstaan die losstaan van etnische grenzen. Dat kan echter alleen plaatsvinden als mensen zichzelf en elkaar niet voortdurend als etnisch groepslid benaderen. Functionele identificatie is een proces met grofweg het volgende verloop. Eerst is er sprake van decategorisering. Mensen worden niet meer in het etnische groepshokje geplaatst, maar worden gezien als individu. Decategorisering is een vorm van individualisering waarbij vooroordelen zijn verminderd. Daarna vindt een voorzichtige hercategorisering plaats, waarbij de ander wordt ingesloten op basis van een functionele rol en de groepsgrenzen anders worden gelegd (Pettigrew 1998; Hughes 2007). Functionele identificatie betekent dan dat Japanners, Somaliërs, moslims, Nederlanders eerst worden ge-decategoriseerd – ze worden niet in eerste instantie als groepslid gezien – om daarna gehercategoriseerd te worden als werknemer van een bedrijf, als ouder van een kind op school, als R&B-liefhebber, of als gildelid op het internet. Functionele identificatie kan leiden tot het verminderen van vooroordelen en stereotypen, tot meer inlevingsvermogen en tot tolerantie – allerlei gedragsgereedschap dat de menselijke omgang in een multiculturele, veranderende samenleving versoepelt.

Het probleem is dat ideeën over een ander niet gemakkelijk veranderen, en zeker niet door kennis alleen. Mensen accepteren immers vooral kennis die past binnen hun eigen schema van de wereld. Uit de sociale psychologie blijkt echter dat groepsgrenzen wel kunnen veranderen als mensen elkaar daadwerkelijk ontmoeten op andere gronden. Bekend kan bemind maken. Maar dat gaat niet zomaar. Het contact moet voldoen aan een aantal eisen, die lastig in praktijk te brengen zijn (zie Pettigrew 1998). Ten eerste moeten mensen dezelfde status hebben, wil een ontmoeting een positief effect hebben. Bovendien moet er sprake zijn van wederzijdse afhankelijkheid waarbij samengewerkt wordt aan een gemeenschappelijk doel. Daarnaast moet het contact intiem en herhaaldelijk zijn. Een kortdurende ontmoeting zonder uitzicht op de toekomst heeft weinig gevolgen. Er moet, kortom,

‘vriendschapspotentieel’ in de ontmoeting zijn, of in ieder geval de basis voor een ontspannen omgang. Tot slot is institutionele steun onontbeerlijk. Groepsprocessen vinden in een politieke en sociale context plaats. Belangrijke autoriteiten – of in de terminologie van dit rapport articulatiemachten – zijn soms nodig om de ontmoeting te ondersteunen. Zo zullen de gevolgen van ontmoetingen in Nederland ook beïnvloed worden door debatten in de media, het optreden van het kamerlid Wilders of de woorden van burgemeester Cohen.

In het algemeen geldt dat groepen de rijen sluiten wanneer ze zich bedreigd voelen. Daarbij vallen ze terug op een vertrouwde, vaak primaire, identiteit zoals de ‘eigen etnische’ identiteit. Zoals uitgewerkt in hoofdstuk 2 kunnen die gepercipieerde bedreigingen op vele vlakken gevoeld worden (economisch, politiek, cultureel, sociaal en fysiek). Dreiging, of de perceptie daarvan, en de weerstand die daaruit voortvloeit, kan zowel te maken hebben met heel veel contact tussen verschillende groepen als met heel weinig contact. Bekend kan zowel bemind als onbemind maken, en voor onbekend geldt hetzelfde.

5.2.1 FUNCTIONELE IDENTIFICATIE ALS ER VEEL AFSTAND IS

Mensen die heel verschillend zijn, ontmoeten elkaar zelden vanzelf. Er bestaat een vanzelfsprekendheid tot *bonding*, niet tot *bridging* (Putnam 2000). Functionele identificatieprocessen kunnen een rol spelen in de gewenste overbrugging. Als er echter geen of nauwelijks ‘contact’ tussen groepen tot stand komt, krijgt functionele identificatie geen kans, hetgeen in disidentificatie kan resulteren. Disidentificatie betekent dat er een gebrek aan vertrouwen is tussen leden van verschillende groepen. Dat gebrek aan vertrouwen *tussen* leden van *verschillende* groepen kan verstrekkende gevolgen hebben voor de communicatie en omgang tussen groepen. Vertrouwen is immers het smeermiddel in de samenleving. Zonder dat ontstaan onbeheersbare conflicten die gevolgen hebben voor de economie en het algemeen en individuele welzijn. Vertrouwen zorgt immers voor soepele handel, werk en private relaties.

Soms blijft de fysieke en/of de verbeelde afstand echter zeer groot. Sommige Nederlanders kennen de multiculturele samenleving eigenlijk alleen uit de krant of van de televisie. Dat kan te maken hebben met het bedrijf waar je werkt of met de plaats waar je woont, werkt en naar school gaat. De Randstedeling leeft in de alledaagse praktijk méér in de multiculturele samenleving dan inwoners van veel andere delen van Nederland. Daarmee is nog niet gezegd dat het vertrouwen in die samenleving per se groter of kleiner is in de Randstad. Het zegt wel iets over de context waarin informatie over de wereld om je heen wordt ontvangen. In veel gevallen waar zeer weinig dagelijks contact tussen groepen is, moet overbrugging – of in Anderson’s (1983) termen: de verbeelde gemeenschap – juist via de media tot stand komen. Dat betekent dus ook dat in veel gevallen de kortsluiting in de ‘verbeelde’ Nederlandse multiculturele samenleving in de mediaomgeving ontstaat. Of mensen voor of tegen ‘de’ multiculturele samenleving zijn, staat los van het

gegeven of ze ook dagelijks 'in' die samenleving werken, wonen en leven. Zo bleek uit het Nationaal Kiezersonderzoek 2006 dat de PVV, de partij met het meest uitgesproken negatieve standpunt over immigratie, integratie en islam, opvallend veel steun kreeg van de plattelandbewoners uit Limburg en de oostelijke provincies (*Trouw* 17.3.2007). Een meer directe vorm van onbekendheid ontstaat als de afstand tussen groepen moedwillig in stand gehouden wordt. Uitsluiting en zelfuitsluiting zijn daarvan de voornaamste bronnen. Discriminatie zorgt ervoor dat functionele identificatie bij voorbaat onmogelijk gemaakt wordt. Wie op oneigenlijke gronden de toegang tot werk, disco of school geweigerd wordt, wordt tegelijkertijd de toegang tot functionele identificatie ontzegd. Dat laatste geldt overigens niet alleen voor degene die gediscrimineerd wordt; ook zijn potentiële collega's wordt die kans ontnomen. Zelfuitsluiting heeft hetzelfde effect. Wie zich volledig in de eigen etnische of religieuze groep terugtrekt, draagt niet bij aan het creëren van mogelijkheden voor functionele identificatie.

5.2.2 FUNCTIONELE IDENTIFICATIE ALS ER WEINIG AFSTAND IS

Op het moment dat de ander wel dichterbij komt, is identificatie echter niet altijd makkelijker. Mensen trekken zich verder terug in de groep op het moment dat ze zich bedreigd en onzeker voelen en de nabijheid van andere etnische groepen kan dat effect hebben. Conflicten tussen groepen worden bovendien vaak groter naarmate de minder machtigen steeds meer in de buurt komen – fysiek of wat betreft status – bij de meer machtigen. Het verkleinen van machtsverschillen leidt dan niet tot minder maar tot meer conflicten. Elias en Scotson (1985) wezen er al op dat de gevestigden de rijen sluiten op het moment dat ze hun veronderstelde onaantastbare positie zien wankelen. Bovendien is het niet altijd waar dat autochtonen machtiger of in de meerderheid zijn. Op sommige pleinen of fabrieken is de machtsverhouding inmiddels omgekeerd. Ook Antillianen kunnen racistische opmerkingen krijgen van Turken en autochtonen kunnen evengoed worden gediscrimineerd. Het is dus een achterhaalde gedachte dat in Nederland de groepsscheidslijnen enkel liggen tussen 'allochtonen' en 'autochtonen'. We zien ook processen van disidentificatie tussen Turken, Surinamers, Irakezen, Marokkanen, ex-Joegoslaven en Polen. Het bestaande onderzoek schiet echter tekort. Het gaat vaak vooral over de verhouding tussen allochtonen – of de vier 'klassieke' groepen – en autochtonen.

5.3 SAMEN WERKEN: DE ARBEIDSMARKT ALS LOCATIE VOOR FUNCTIONELE IDENTIFICATIE

De arbeidsmarkt is een uitgelezen plaats om verbindingen te leggen tussen leden uit verschillende groepen. Sterker nog: juist in deze tijd is werk dé plek om sociale contacten op te doen, vaardigheden aan te leren en identiteiten te vormen. In moderne arbeidsorganisaties wordt verwacht dat mensen intensief met elkaar samenwerken en dezelfde missies en doelen onderschrijven, precies die condities die nodig zijn om contact functioneel en effectief te maken. Op de werkplek tellen

etnische verschillen minder dan individuele, zo blijkt uit onderzoek. Werknemers richten zich meer op de overeenkomsten dan op de verschillen tussen mensen (Schaafsma 2006).

Het is dan ook te betreuren dat op de Nederlandse arbeidsmarkt weinig wordt samengewerkt. De kans dat autochtonen en verschillende migrantengroepen elkaar tegenkomen is gemiddeld genomen niet groot. Autochtone werknemers werken in bedrijven met gemiddeld 6 procent niet-westerse allochtone collega's, terwijl dat percentage voor bijvoorbeeld Marokkaanse en Turkse werknemers bijna 20 procent is. Daarbij zijn er branches waar veel niet-westerse allochtonen werken, zoals in de schoonmaakbranche, terwijl andere sectoren weer relatief gesloten zijn, zoals de bouwnijverheid (Van der Meer en Roosblad 2004; CBS/WODC 2006). Ook is er een scheefgroei naar opleiding. Hoe hoger opgeleid autochtonen zijn, des te minder kans ze hebben om collega's met een andere etnische achtergrond tegen te komen. Voor lager opgeleide autochtonen is die kans veel groter. Dat is een ironisch gegeven, omdat hoger opgeleiden over het algemeen neutraler of positiever (zeggen te) staan tegenover etnische verschillen op de werkvloer dan lager opgeleiden. Laagopgeleiden voelen veel meer weerstand. Aan de onderkant van de arbeidsmarkt leidt diversiteit dan ook vaker tot hoogoplopende emoties en spanningen en er zijn meer conflicten (Schaafsma 2006). Deels zijn deze verschillen te verklaren uit 'harde' gegevens over opleiding, werkervaring en taalbeheersing die verschillende etnische groepen in Nederland op achterstand zetten. Daarbij gelden overigens grote verschillen tussen verschillende groepen.

Belangrijker is echter dat daarmee nog niet het hele verhaal op tafel ligt. Naast harde verklaringen als opleidingspeil wordt een deel van het verschil ook verklaard vanuit het harde gegeven van discriminatie op de arbeidsmarkt (paragraaf 5.3.1). Een ander deel van de verklaring ligt in praktijken waarvan het moeilijk is om precies vast te stellen wat ze 'zijn' en betekenen. Hier gaat het om de zogenaamde *soft skills*, de ongeschreven regels die het soepel functioneren van arbeidsorganisaties reguleren en die noodzakelijk zijn om te kunnen groeien en klimmen op de arbeidsmarkt. Het eigen maken van deze zachte vaardigheden is vaak een soort functionele *rite de passage* om aan te kunnen sluiten bij de identiteit van het bedrijf. Soms kunnen zachte vaardigheden echter ook zorgen voor een effectieve uitsluiting van nieuwkomers op de werkvloer. En in weer andere gevallen laten werkgevers kansen liggen door het vasthouden aan te stugge ideeën over hoe de ideale werknemer eruitziet en hoe die zich hoort te gedragen. Een andere etnische achtergrond, beheersing van een andere taal en cultuur of eenvoudigweg nieuwe ideeën over hoe de dingen (ook) gedaan kunnen worden, zijn immers ook een bron van dynamiek en innovatie (paragraaf 5.3.2). Elk traject van integratie of incorporatie kent zijn voorlopers: die werknemers en werkgevers die kansen zien, hun nek uitsteken en die nieuwe paden banen. Over deze voorhoede van integratiestrijders gaat paragraaf 5.3.3.

5.3.1 'HARDE ACHTERSTAND' EN 'HARDE ACHTERSTELLING'

De kern van het arbeidsmarktprobleem van 'allochtonen' – en dus de struikelblokken voor functionele identificatie – is al in vele onderzoeksrapporten opgeschreven en laat zich als volgt samenvatten: 'niet-westerse allochtonen' (het momenteel gangbare beleidsjargon) hebben een lage bruto- en netto-arbeidsparticipatie, een hoge werkloosheid, (bijgevolg) een hoge uitkeringsafhankelijkheid, een laag beroepsniveau en een hoge onderbenutting; oftewel velen werken onder hun kwalificatieniveau (Klaver et al. 2005: 71). Achter dit algemene beeld van grote werkloosheid, uitkeringsafhankelijkheid en gebrek aan opleiding gaat een wereld aan nuance schuil die bestaat uit specifieke problemen, voorbijgaande problemen en grote dynamiek.

Tabel 5.1 Nettoparticipatie* naar etnische groep en geslacht, 2003/2004 (in procenten)

	Totaal	Mannen	Vrouwen
Turken	46	59	33
Marokkanen	37	45	28
Surinamers	62	67	58
Antillianen	52	57	46
(vrm.) Joegoslaven	49	58	39
Irakezen	28	35	15
Afghanen	27	38	10
Iraniërs	43	52	32
Somaliërs	26	40	9
Autochtonen	67	76	56

*Aandeel van de groep tussen 15 en 65 jaar dat een betaalde baan heeft van ten minste twaalf uur per week

Bron: Dagevos en Bierings (2005: 83)

Wat in bovenstaande tabel duidelijk wordt, is dat de algehele achterstand ten opzichte van het 'autochtone' gemiddelde zeer groot is, maar dat de verschillen tussen groepen evenzeer groot zijn. Over de gehele linie, met Surinaamse vrouwen als grote uitzondering, drukt de lage participatie van vrouwen sterk op de cijfers. 'Nieuwe' groepen als Somaliërs, Irakezen en Afghanen springen daar nog eens extra uit. Naast gebrek aan opleiding spelen bij hen opvattingen over de rol van de vrouw een belangrijke rol bij de lage participatie. De afstand tot 'de nieuwe, mondige, zelfstandige burger' is hier groot. De arbeidsparticipatie van vluchtelingen wordt overigens minder dramatisch vanuit een meerjarenperspectief. Uit cohortonderzoek van Nicolaas, Sprangers en Zorlu (2005) blijkt dat van de mannelijke vluchtelingen die in 1995 naar Nederland zijn gekomen 60 procent in 2000 werk had. Voor de vrouwen was dit 40 procent. Van de asielmigranten die in het begin van de jaren negentig naar Nederland kwamen, had tien jaar later ongeveer 70

procent van de mannen en ongeveer 50 procent van de vrouwen een baan. Daarbij moet wel worden aangemerkt dat het tijdstip van meten, het jaar 2000, in het hart van de hoogconjunctuur lag. Een ander probleem zit in de leeftijdsopbouw van allochtone groepen. In veel allochtone groepen is het aandeel jongeren zeer groot. Enerzijds betekent dat dat veel jongeren nog op school zitten (en bijgevolg niet participeren) en anderzijds houdt dat in dat zij sterk geraakt worden door de huidige jeugdwerkloosheid (Dagevos en Bierings 2005: 84). Over de gehele linie komen jongeren momenteel moeilijk aan het werk en allochtone jongeren hebben het daarbij beslist niet makkelijker. Daarbij speelt hun gemiddeld lage opleiding een belangrijke rol, maar die kan niet alles verklaren.

Uit veel onderzoek blijkt dat harde factoren als opleiding en werkervaring niet alle verschillen kunnen verklaren. Die onverklaarbare 'rest' kent drie verklaringen, waarvan het onderlinge gewicht overigens niet exact is vast te stellen. In de eerste plaats gaat het om kenmerken van de werkzoekende zelf, in het bijzonder de zachte factoren als inadequaat zoekgedrag, slecht passend netwerk, motivatie en werkhouding enzovoorts. Over deze factoren gaat de volgende paragraaf. In de tweede plaats gaat het om het gedrag van bemiddelende partijen. Het algemene beeld is dat migranten onvoldoende profiteren van allerlei instrumenten in het kader van arbeidsbemiddeling en reïntegratie (Klaver et al. 2005: 20). In de derde plaats gaat het om het gedrag van werkgevers. Uit vele onderzoeken blijkt dat discriminatie op de arbeidsmarkt een niet te onderschatten factor is. Naast 'harde' factoren die achterstand verklaren, zijn er dus ook harde uitsluitingspraktijken op de Nederlandse arbeidsmarkt. Aangezien het opleidings- en kwalificatieniveau van de tweede generatie toeneemt, neemt ook het potentieel voor functionele identificatie, ook in de hogere regionen van de arbeidsmarkt, sterk toe. Discriminatie bij instroom en doorstroom op de arbeidsmarkt kan een bron van disidentificatie worden. Op het moment dat steeds meer mondige, hoogopgeleide jongeren van de tweede generatie op gesloten deuren stuiten die niet tot opleiding en werkervaring zijn te herleiden, is dat niet alleen een verspilling van talent, maar ook een – terecht – aanleiding voor frustratie, wrijving en reactionaire groepsvorming.

Op de arbeidsmarkt is sprake van weerstand aan de kant van werkgevers en werknemers – de gevestigden. Soms is dat heel expliciet. De helft van de werkgevers zegt bijvoorbeeld geen werkneemsters aan te nemen met een hoofddoek. De helft heeft voorkeur voor Oost-Europese arbeidskrachten, omdat deze meer gemotiveerd zouden zijn en beter zouden aansluiten bij de Nederlandse cultuur dan de al in Nederland aanwezige etnische minderheden (Motivaction 2004, 2006). En een kwart van de ondernemers uit het midden- en kleinbedrijf wil liever geen allochtonen aannemen voor een vacature (Kruisbergen en Veld 2002). Dergelijke weerstand heeft te maken met onzekerheidsreductie (Klaver et al. 2005). In een diffuse, onvoorspelbare tijd willen werkgevers zeker weten wat ze in huis halen. Ze kiezen liever voor wat ze denken te kennen en hebben minder vertrouwen in werknemers die anders lijken te zijn. Dus nemen ze iemand aan die lijkt op henzelf of op het bestaande personeel. Daarnaast blijkt dat veel (personeels)managers bang

zijn voor de reactie van autochtone werknemers, die zich soms bedreigd voelen. Het gaat dan meestal om laagopgeleide werknemers. Een aantal werkgevers wil geen grote groepen Marokkanen of Turken, omdat dit groepsvorming in de hand werkt en de groepsoverstijgende cohesie ondermijnt (Schaafsma 2006). Het bin-nenhalen van werknemers die niet tot de ‘groep’ behoren is dan een bedrijfsrisico. In veel van deze gevallen is sprake van vrij directe vormen van discriminatie die bij wet verboden zijn, maar in de praktijk lastig zijn aan te pakken en bovendien niet al te veel prioriteit genieten bij de overheid. Het huidige kabinet heeft aangegeven van discriminatie een speerpunt te maken en verwijst daarvoor in het bijzonder naar de verantwoordelijkheid van de gemeenten. Een recent onderzoek in opdracht van Amnesty wijst echter uit dat in 92 procent van de gemeenten de aanpak van discriminatie niet in het collegeprogramma is opgenomen, nog geen 10 procent van de gemeenten integraal beleid tegen discriminatie voert en slechts 17 procent beleid voert op specifieke terreinen zoals horeca of openbare orde (Research voor Beleid 2007). De aanpak van discriminatie kan dus nog steeds een stevige impuls gebruiken zoals de WRR (2006) recentelijk al heeft bepleit.

5.3.2 ‘ZACHTE ACHTERSTAND’: BELEMMERINGEN EN KANSEN

Vaak gaat het echter om implicietere vormen van uitsluiting die door de RMO zijn gekarakteriseerd als institutioneel racisme, oftewel “de (vaak ongeschreven) regels en mores binnen een bedrijf of overheidsinstelling die niet intentioneel tegen minderheden zijn gericht, maar in hun consequenties wel nadelig uitwerken voor minderheden” (RMO 2005: 40). Harde uitsluiting is dus vaak het gevolg van zachte factoren, die in de volgende paragraaf verder worden uitgewerkt. Werkgevers hebben het steeds vaker over de *soft skills* die allochtonen vaker dan autochtonen ontberen (Klaver et al. 2005; Schaafsma 2006). Een groot deel van de werkgevers (42,5 %) stelt dat vooral subjectieve criteria een rol spelen in de beperkte arbeidsdeelneming van groepen migranten, waarbij ze doelen op culturele kenmerken (Schaafsma 2006). *Soft skills* kunnen onderverdeeld worden in interne vaardigheden – nodig om goed binnen de organisatie te kunnen functioneren – en externe vaardigheden, die nodig zijn om de organisatie op de juiste manier naar buiten toe te presenteren. Bij interne *soft skills* gaat het vooral om samenwerken, communiceren met collega’s, en de wijze waarop omgegaan wordt met de leidinggevende, maar ook over presentatie, motivatie en werkhouding. Daarnaast zijn steeds vaker externe *soft skills* nodig. In een dienstverlenende economie zijn vaardigheden als klantvriendelijkheid zowel voor hoger als voor lager opgeleiden steeds belangrijker geworden. Het meeste van ons werk is immers ‘mens intensief’. *Soft skills*, en dan met name de interne variant, zijn tegelijkertijd een invulling van functionele identificatie als een potentiële maar niet per se intentionele manier om nieuwkomers daar juist van uit te sluiten. Enerzijds moet elke nieuwe werknemer zich invecchten in een arbeidsorganisatie en zich de codes en mores eigen maken. Anderzijds kunnen dergelijke ‘functionele codes’, zeker als ze (moedwillig) strikt geïnterpreteerd worden ook ingezet worden om bepaalde groepen buiten te sluiten. Bovendien kan een rigide interpretatie van de eigen ‘organisatiecultuur’ leiden tot verstening.

Nieuwkomers brengen immers de veranderende wereld met zich mee en houden organisaties bij de tijd. Dat geldt in het algemeen voor jonge medewerkers, maar in een mondialiserende wereld zeker ook voor medewerkers met een andere culturele achtergrond.

De ideale werknemer

Aan welke subjectieve criteria moet een werknemer voldoen als het gaat om interne *soft skills*? Werkgevers en andere werknemers hebben vaak een zeer nauwkeurig beeld over wat een goede werknemer is (Meerman 1999). Ten eerste gaat het om een *specifieke werkhouding*. Werknemers behoren enthousiast, ambitieus en werklustig te zijn. Daarnaast behoren werknemers zelfstandig en zelfredzaam te zijn en open te staan voor kritiek. Over sommige etnische groepen wordt gezegd dat ze niet op tijd komen, een lage productiviteit hebben, of discipline- en motivatieproblemen hebben. “Ze laten geen enthousiasme zien” (Schaafsma 2006: 48). In de tweede plaats is de omgang met *collega's* van groot belang. Een goede werknemer kan goed samenwerken. Hij toont daarbij initiatief, neemt soms de leiding en geeft zijn of haar collega's voortdurend voorzichtig commentaar. Bovendien maakt hij of zij wel eens een praatje met collega's over zaken die niet over het werk gaan. Ook hier zouden bepaalde etnische groepen tekortschieten, persoonlijk contact schuwen en ‘gereserveerd’ zijn. Voor autochtone werknemers gaat functionele identificatie vaak samen met gevoelens, zij willen – zo blijkt – graag warme contacten op het werk (zie kader).

Box 5.1 Openheid als culturele code

Als werknemers weinig informeel contact hebben met collega's van andere etnische origine voelen ze zich vaak ongemakkelijk. Ze willen graag een persoonlijk praatje maken met hun collega om te begrijpen met wie ze te maken hebben. Een vrouw vertelt bijvoorbeeld dat ze graag met haar Turkse collega – ook een vrouw – wil praten over haar persoonlijk leven. Is ze getrouwd, en vooral is ze uit vrije wil getrouwd? Maar veel Turkse en Marokkaanse collega's lijken geen prijs te stellen op vriendschappelijk contact. Ze krijgen het verwijt dat ze zo gesloten zijn. Dat zeggen sommige etnische minderheden zelf ook. ‘Wij Turken zijn niet zo open’. Maar dat heeft ook te maken met het feit dat veel etnische minderheden zich toch niet begrepen voelen. Zo vertelt een Turkse vrouw: “Ik hou er niet van als ze vragen: ben je uitgehuwelijkt”. Dat is altijd de eerste vraag die aan mij gesteld wordt. Dat gebeurt niet in de regio waar ik vandaan kom. In hun optiek zijn we nog steeds achterlijk, hoewel ze me als collega erg mogen. Ik ben en blijf Turks voor hen.” Veel Turkse en Marokkaanse Nederlanders voelen zich dus net zo ongemakkelijk als de vrouw die haar collega geen vraag durft te stellen over haar privé-leven (Schaafsma 2006: 86-88).

Ook wordt in onderzoeken aangegeven dat ‘ze’ liever niet de leiding willen nemen, terwijl de hoger opgeleide tweede generatie te geïsoleerd is of juist te assertief, of een ‘verkeerd soort assertiviteit’ aan de dag legt. Ten derde bestaat er een sterk beeld

van de manier waarop werknemers om dienen te gaan met hun *leidinggevende*. Willen Nederlandse leidinggevendenden graag contact en interactie met hun werknemers, allochtonen – zeggen managers – willen en kunnen dat niet. Ze staan liever in een hiërarchische relatie (Schaafsma 2006; zie ook RWI 2006). Het lijkt daarom van groot belang om toetreders tot de arbeidsmarkt te trainen om de Nederlandse culturele codes te kraken en – en dat is veel lastiger – om ze toe te eigenen en zich ernaar te gedragen. In het domein van de arbeidsmarkt kunnen culturele codes, hoewel ongeschreven, wel degelijk geopenbaard worden. Nemen we de terminologie van Elias en Scotson (1985) en Anderson (1983) samen, dan kunnen we spreken over een groepsfantasie van de Nederlandse verbeelde werkgemeente, een fantasie die verstrekkende en soms op oneigenlijke gronden uitsluitende gevolgen heeft. Scholen, uitkeringsinstanties en arbeidsbemiddeling zouden meer kunnen inzetten op het expliciteren van deze Nederlandse groepsfantasie. Mentoren kunnen allochtone jongeren bijvoorbeeld wegwijzen maken in sociale netwerken en culturele codes, initiatieven die succesvol lijken te zijn (zie bijvoorbeeld SER 2007). Toch moeten we enkele waarschuwingen plaatsen bij het bijbrengen van wat Bourdieu (1979) cultureel kapitaal zou noemen. De groepsfantasie van ongeschreven regels en verborgen codes is soms namelijk ook een middel om de groepsgrenzen van de machten af te bakenen. Macht kun je immers behouden door goede eigenschappen zo vaag mogelijk te omschrijven. Op het moment dat anderen er aan dreigen te voldoen kunnen ze worden herzien. Anders gezegd: de gevestigden kunnen machtig blijven door zo vaag mogelijk te zijn over de werkelijke criteria van insluiting. Dat is meestal geen plan met voorbedachten rade, maar een beschrijving van impliciete groepsprocessen.

Functionele identificatie: tussen strijd en aanpassing

Uit het onderzoek van arbeidspsychologe Schaafsma blijkt dat werkgevers heel helder zijn over hoe migranten hun positie kunnen verbeteren: ze moeten beter begrijpen wat de verwachtingen zijn van werkgevers en wat de Nederlandse normen zijn. Een deel van hen (43 %) suggereerde expliciet dat ‘zij’ zich moeten aanpassen aan de Nederlandse sociale waarden en normen (door bijvoorbeeld assertiever te zijn) (Schaafsma 2006: 48). Werkgevers willen eigenlijk vooral werken met mensen die op hen lijken en precies passen in de bestaande werkcultuur. In feite wordt eerst normatieve identificatie geëist, voordat functionele identificatie kan ontstaan. Die normatieve identificatie is wel eenzijdig: buitenstaanders hebben weinig ruimte om de werknormen te beïnvloeden. Daarom kan de werkvloer voor leden uit minderheidsgroepen een bron van spanning zijn: het kan leiden tot enorme integratiestress. Ze worden in de Amerikaanse literatuur daarom ook wel *integration warriors* genoemd: integratiestrijders. Er wordt altijd extra op hen gelet, niet alleen door collega’s maar ook door managers (De Vries en Pettigrew 1998). De werkplek wordt voor hen minder een strijd als er ook ruimte is voor hun wensen en ideeën. Slechts als er ruimte is voor hun identiteit voelen ze zich beter thuis (Schaafsma 2006; zie ook Janssens et al. 2004). Toch heeft elke emancipatie voorvechters nodig: in het geval van functionele identificatie op het werk moeten die gezocht worden bij werknemers, werkgevers en de overheid.

5.3.3 WERKGEVERS EN WERKNEMERS BOVEN HET MAAIVELD

Op welke wijze kan functionele identificatie via het werk verbeteren? Deels zal het probleem worden opgelost door de tweede generatie zelf. Een onderzoek van *Intermediair* op basis van de loopbaangegevens van 1200 allochtone en 30.000 autochtone hoogopgeleiden wees uit dat de tweede generatie langer werkloos is, onder zijn niveau start en in aanvang minder betaald krijgt. Maar als ze eenmaal bij een werkgever binnen zijn blijkt de nieuwe generatie hoogopgeleide allochtonen het prima te doen en halen ze de achterstand snel in, dit in tegenstelling tot de oudere generatie hoogopgeleiden die het verschil zijn gehele carrière lang meeneemt (*Intermediair* 2007). Ook uit dit onderzoek blijkt dat de *soft skills*, netwerken en zoekgedrag de grote verklaring zijn voor de (aanvankelijke) achterstand.

Daarom is het van belang de inhoud van het begrip *soft skills* op te rekken. Het ontbreekt buitenstaanders vaak aan *soft skills*, zeggen de gevestigden. Voor een deel is het aan de buitenstaanders om die vaardigheden te verwerven, maar sommigen van hen hebben ook een eigen arsenaal aan *soft skills* die nu nog weinig gewaardeerd worden. Daarbij gaat het met name om de kennis en vaardigheden om van twee markten thuis te zijn. De nieuwe generatie etnische ondernemers maakt daar al dankbaar gebruik van (zie kader), maar langzaam beginnen ook (de grotere) reguliere ondernemers en bedrijven interesse te tonen voor een diverser werknemersbestand.

Box 5.2 Een nieuwe generatie ondernemers

In Amsterdam, Den Haag en Rotterdam is 15 tot 20 procent van de ondernemingen in handen van etnische ondernemers en het aandeel starters bedraagt 30 procent (Meijaard 2006). Landelijk geldt dat één op de acht ondernemers van buitenlandse origine is. De eerste generatie werd vaak noodgedwongen ondernemer – ze konden zich na de massaontslagen eind jaren zeventig en tachtig niet meer terugvechten op de reguliere arbeidsmarkt. Met behulp van informele netwerken en laagbetaalde of zelfs onbetaalde familiekrachten konden migranten zich in vaak verzadigde markten maar net staande houden. De consumenten – vaak van dezelfde etnische groep – waren weinig koopkrachtig en de kennis was niet erg specialistisch: iedere Turk kon, bij wijze van spreken, een Turkse groentezaak beginnen. De tweede generatie heeft de activiteiten echter verschoven naar ‘business to business’ en zakelijke dienstverlening (EIM 2004: 65). Zo is een sterke stijging waarneembaar in computer- en internetactiviteiten, het organiseren van evenementen, marketing en verzekeringen. De traditionele kapsalons en cateringbedrijfjes komen steeds minder voor en groothandels kennen de sterkste daling (Rušinovic 2006: 55). De tweede generatie ondernemers kan een bron worden van functionele identificatie. Nieuwe ondernemers zetten hun ‘etnische kennis’ en hun ‘etnisch kapitaal’ strategisch en bewust in. Tegelijkertijd zoeken ze naar ‘Hollandse niches’ en maken ze gebruik van de kennis in de Nederlandse samenleving. Anders dan voorheen is het niet vanzelfsprekend dat etnisch ondernemerschap op de etnische markt plaatsvindt. Er worden ook etnische producten geleverd aan een Nederlandse markt en algemene producten aan de etnische markt (Rušinovic 2006: 65). Er is dus sprake van *bonding én bridging*. Dat vergt heel specifiek cultureel kapitaal en bijbehorende *soft skills*.

Voor veel bedrijven zullen overbruggende *softs skills* in de toekomst steeds belangrijker worden. Dat geldt voor de multinationals die zich op het buitenland richten en aansluiting willen (houden) met de globaliserende arbeids- en handelsmarkten. Maar dat geldt ook voor de grote Nederlandse bedrijven die hun klantenbestand, zeker in de grote steden, snel zien verkleuren. Die verkleuring in combinatie met de middenklassenvorming die onder bepaalde migrantengroepen ingezet is (Dagevos en Gijsberts 2005), maakt dat aansluiting houden met de klant ook een kwestie van diversiteit en diversiteitsmanagement is geworden. Grote bedrijven zoals Albert Heijn, ABN AMRO, NUON of TNT, zoeken nadrukkelijk naar ‘koppelteken Nederlanders’ – Nederlanders die een Turkse, Irakese, Somalische of Chinese achtergrond hebben. Ze willen graag mensen aantrekken die in de Nederlandse bedrijfscultuur kunnen functioneren, maar meer inlevingsgevoel hebben voor een divers klantenbestand. Zij realiseren zich dat Nederland is verkleurd en maken van diversiteit een businesscase (SER 2007; *Intermediair* 2007b). Deze werkgevers zien zich genoodzaakt om anders naar het beeld van een goede werknemer te kijken. Niet alleen in verband met krapte op de arbeidsmarkt, maar ook in verband met de afzet en verandering van het product. Toch vergt het dapperheid om mensen aan te nemen die anders zijn dan jezelf. Veel onderzoek (Veenman 1995; Kruisbergen en Veld 2002), maar niet alle (Schaafsma 2006), laat zien dat werkgevers positiever zijn over minderheidsgroepen als ze er veel ervaring mee hebben. Tegelijkertijd hebben we gezien dat er veel weerstand bij ondernemers leeft. Dit betekent dat sommige werkgevers meer ondersteund moeten worden om tijdelijk mensen in dienst te nemen van wie ze niet zeker zijn dat het met hen gaat lukken. Experimenten van integratiestrijders mogen wel een handje geholpen worden door financiële prikkels of andere beloningen.

Mensen moeten echter niet aangenomen worden *omdat* ze allochtoon zijn. Etniciteit zelf moet niet te veel ruimte krijgen. Dat leidt vaak tot stigmatisering omdat de gevestigden – terecht – niet begrijpen waarom anderen voorgetrokken worden en ook migranten zelf willen niet altijd aangesproken worden op hun etnisch anders zijn, laat staan uitsluitend op basis van huidskleur aangenomen worden. Het gaat erom mensen te rekruteren omdat ze specifieke *soft skills* hebben; vaardigheden die overigens niet alle migranten (of hun kinderen) hebben. Bert Poelert, directeur van het landelijk expertisecentrum voor diversiteit, wijst erop dat bijvoorbeeld bij de politie mensen binnengehaald werden op hun ‘allochtoon zijn’; een vaak weinig effectieve strategie aangezien het merendeel van hen na twee jaar vaak weer verdween. Nu wordt in de selectie en de interne communicatie veel meer de nadruk gelegd op wat een nieuwe collega aan vaardigheden en kennis meeneemt.

“Maar stel: je moet naar een Turks gezin met slecht nieuws, schets Poelert, mag je dan zo’n Turkse mevrouw ook even vasthouden? We leggen er nu de nadruk op dat je Turkse collega dat wel weet” (*Intermediair* 2007b: 29).

5.4 SAMEN LEREN: DE SCHOOL ALS ONTMOETINGSPLAATS

De school is een nog meer voor de hand liggende locatie voor identificatie dan de werkplek. Op school hebben kinderen als vanzelf gelijke status, ze moeten samenwerken, komen elkaar voortdurend tegen – er is geen *exit* – en de school kan een corrigerend en ondersteunend kader bieden. En ook de ouders kunnen zich via de school met elkaar identificeren. De sociaal psycholoog Verkuyten (2006: 14) ziet dan ook grote voordelen in samen naar school gaan.

“Contact kan er met name voor zorgen dat de exclusieve nadruk op één bepaalde identiteit wordt doorbroken. Etnische verschillen kunnen naar de achtergrond verdwijnen wanneer er een gezamenlijk belang, gedeelde interesse of gezamenlijke interesse ontstaat. Bovendien laat een gemeenschappelijk wij-gevoel op het niveau van de school veel positieve effecten voor de intergroepsrelaties.”

Dat bleek ook uit zijn empirisch onderzoek. Autochtone kinderen hebben een positievere houding ten opzichte van klasgenoten met een andere culturele achtergrond in relatief ‘zwarte scholen’ – waar meer mogelijkheden zijn voor interetnische contacten – dan op ‘witte’ scholen (Verkuyten en Thijs 2000). Vanuit een perspectief van functionele identificatie zijn er op de Nederlandse scholen twee hoofdproblemen aan te wijzen. Het eerste probleem is dat van de segregatie, dat functionele identificatie op de school zelf in de weg staat. Het tweede probleem is dat van de schooluitval, dat functionele identificatie op school onmogelijk maakt en bovendien serieuze gevolgen kan hebben voor de latere functionele identificatie via de arbeidsmarkt. Op de Nederlandse meritocratische arbeidsmarkt zijn diploma’s immers in toenemende mate het belangrijkste toegangkaartje tot de arbeidsmarkt, zeker in tijden van laagconjunctuur (WRR 2006).

5.4.1 SEGREGATIE

Hoewel gemengde scholen een bron van functionele identificatie kunnen zijn, neemt de schoolsegregatie in Nederland toe. Hiervoor is een aantal verklaringen: wijksegregatie die zich in schoolsegregatie doorvertaalt, het gedrag en de keuzes van ouders en scholen en het wettelijke kader waarbinnen keuzes gemaakt kunnen worden. In de periode 1985-2000 is het percentage basisscholen met meer dan 70 procent leerlingen uit niet-westerse gezinnen met een lage opleiding gestegen van 15 procent naar 35 procent in de vier grote steden. Buiten de vier grote steden is de omvang veel geringer, maar toch is de stijging het grootst in middelgrote gemeenten (Karsten et al. 2005).

Onderwijssegregatie is voor een groot deel te verklaren door wijksegregatie. Ouders brengen hun kind nu eenmaal het liefst in de buurt naar school en in Nederland is de wijksegregatie vergelijkenderwijs groot (Musterd en De Vos 2005). Dat is echter maar een deel van de verklaring. In 2002 was 33 procent van de Nederlandse basisscholen ‘te wit’ en 22 procent ‘te zwart’ vergeleken met de samenstelling van

de buurten (Sardes 2005). Dat betekent dat een derde van de segregatie ontstaat door het gedrag van ouders. Autochtone ouders kiezen het liefst voor een 'witte' school en halen hun kinderen van school als de school dreigt te 'verzwarten'. Daarna volgen overigens ook vaak de (hoger opgeleide) allochtone ouders die ook een voorkeur hebben voor witte scholen, maar daarnaast voor gemengde. Maar weinig ouders willen dat hun kind naar een 'zwarte' school gaat (Karsten et al. 2002). Het 'gedrag' van sommige schoolbesturen draagt daar verder aan bij. Er bestaan scholen die moedwillig 'wit' willen blijven – dat geeft weinig problemen met het aantrekken van leerlingen en goede leerkrachten. Twee subtiele uitsluitingsmechanismen zijn bekend. Sommige scholen laten kinderen inschrijven op tweejarige leeftijd (of nog jonger). Ze weten dat laagopgeleide en vooral allochtone ouders zich pas oriënteren als het kind bijna vier is. Sommige scholen vragen zeer hoge ouderbijdragen. Dezelfde groep ouders weet niet dat deze bijdragen vrijwillig zijn. Er bestaan ook scholen die hun leerlingenpopulatie moedwillig 'zwart' willen houden. Op het moment dat veel kinderen van hoogopgeleide ouders toestromen, verliezen ze een deel van hun budget dat gebaseerd is op het 'percentage achterstandskinderen', waardoor net geworven ondersteuning weer ontslagen moet worden, of speciaal aangeschafte lesmethoden overbodig worden. Bovendien zijn er steeds vaker ouders met een islamitische of hindoeïstische achtergrond die hun kinderen naar het nieuwe bijzondere onderwijs brengen. Daarbij gaat het om hindoeïstisch en islamitisch onderwijs dat zich voegt in de grondwettelijke vrijheid van onderwijs. Deze scholen zijn per definitie zwart en dragen zo bij aan de segregatie, hetgeen overigens ook gezegd kan worden van protestantse scholen op de Veluwe. Inmiddels zijn 46 van de 7000 basisscholen moslimscholen (0,7%), hoewel de vraag veel malen groter is. Veel islamitische ouders zouden hun kind graag naar een islamitische school in de buurt sturen. Toch doet de meerderheid dat niet in verband met de slechte naam. Sommige islamitische scholen worden bekritiseerd voor ondermaatse schoolprestaties, wanbestuur en het verzakken van bepaalde delen van het onderwijs en staan onder verscherpt toezicht van de onderwijsinspectie. Zo sloot staatssecretaris Dijkma van onderwijs in juni 2007 een drietal islamitische basisscholen om dergelijke redenen (Dijkma 2007). Maar voor het perspectief dat we in dit hoofdstuk hanteren is de vraag relevant in hoeverre islamitische scholen – net als 'witte' scholen – functionele identificatie blokkeren.

5.4.2 FUNCTIONELE IDENTIFICATIE MOGELIJK MAKEN: LAVEREN TUSSEN GRONDWET EN PRIVATE INITIATIEVEN

In dit rapport gaan we niet in op de (on)mogelijkheden om wijksegregatie tegen te gaan, maar kijken naar aanknopingspunten bij de ouders en de scholen zelf. Binnen het rigide kader van de grondwettelijk verankerde vrijheid van onderwijs en de relatief onaanvechtbare vrije schoolkeuze voor ouders, liggen daar wellicht de meest praktische, zij het beperkte, aanknopingspunten.

Onderwijs is een ander publiek goed dan gezondheid of sociale zekerheid: de kwaliteit wordt mede bepaald door wie er *ook* genieten van onderwijs. Anders

gezegd: de kwaliteit van de school wordt mede bepaald door wie er naar de school gaan. Ouders weten dat maar al te goed. Ze letten bij het kiezen van de school in het bijzonder op de medeleerlingen, maar kijken daarnaast naar het niveau van de school en de afstand met hun huis. De meeste ouders willen graag dat hun kind in de buurt naar school gaat, maar niet tegen elke prijs. Er zijn belangrijke verschillen tussen ouders waardoor segregatie kan toenemen. Veel ouders van migrantenkinderen letten meer op het niveau van de school – is het een goede school – en of het aanbod gedifferentieerd is: wordt er bijvoorbeeld zorg geboden aan kinderen met een achterstand? Ze anticiperen daarmee op de mogelijkheid dat hun kind extra aandacht nodig zou kunnen hebben. Bovendien willen ze het liefst dat hun kinderen naar een ‘witte’ of een gemengde school gaan. Autochtone ouders letten vooral op de match tussen de thuissituatie en de school. Hun kinderen moeten niet te veel te maken hebben met kinderen die verschillen in termen van levensbeschouwing, milieu en leerprestaties (Karsten et al. 2002).

Segregatie ontstaat meestal als de emotionele en rationele weerstand van met name hoogopgeleide autochtone ouders toeneemt, zo blijkt uit onderzoek van Coenders et al. (2004). Zolang allochtonen in de minderheid zijn, is de weerstand te overzien. Als een kwart van de kinderen een andere etnische achtergrond heeft, vertoont 21 procent van de autochtonen weerstand, maar als allochtonen in de meerderheid zijn (59 %) maakt driekwart bezwaar. Dan ontstaat de ‘witte vlucht’ die aan de meeste etnische segregatie op scholen ten grondslag ligt. Waarom nemen hoogopgeleide witte ouders de benen als de school dreigt te verkleuren? Voor hun kinderen is het minder schadelijk om op een zwarte school te zitten. Schoolprestaties hangen nog altijd meer af van de opleiding van de ouders dan van de school waarop het kind zit. Jackman (in Coenders et al. 2004) stelt dat etnische tolerantie van hoogopgeleiden hooguit oppervlakkig is. Het is een uiting van ideologische verfijning, aangeleerd maar niet echt geïnternaliseerd. Op het moment dat hoogopgeleiden in situaties gemanoeuvred worden die ze ongevallig zijn, zien we de grenzen van hun etnische tolerantie: ze zijn situationeel tolerant. Hoogopgeleiden willen liever niet experimenteren met hun kinderen: wat maatschappelijk als wenselijk wordt gezien is nog niet per se in hun persoonlijke belang. Ze zijn zich sterk bewust van de selectiemechanismen die op school plaatsvinden. Ze kennen de culturele codes en weten maar al te goed hoe ze hun kinderen het beste vooruit kunnen helpen in de samenleving, zodat ze dezelfde geprivilegieerde posities zullen hebben als zij zelf (Bourdieu 1979).

Allianties van scholen en ouders

Segregatie tegengaan en functionele identificatie mogelijk maken, lukt alleen als ouders en scholen de handen ineenslaan en als niemand de wet inroept. Ouders hebben in Nederland het recht om een school te kiezen en om, als een groep, scholen te stichten op een bijzondere grondslag. Dat staat in de grondwet (art. 23). Daarnaast mogen scholen maar in beperkte mate kinderen selecteren of weigeren vanwege artikel 1 van de grondwet, het tegengaan van discriminatie. Scholen kunnen bijvoorbeeld wel selecteren op basis van postcode, maar geen geschei-

den wachtlijsten aanleggen op basis van etniciteit, zoals basisschool de Pijler in Rotterdam dat graag wilde (Onderwijsraad 2005). Dat betekent dat in Nederland individuele rechten zoals vrije schoolkeuze en groepsrechten om een school op een bijzondere grondslag op te richten belangrijker zijn dan het vergroten van sociale samenhang, bijvoorbeeld door (functionele) identificatie tussen leden van groepen. Deze stevig verankerde grondrechten werpen een schaduw over alle pogingen om iets aan segregatie op scholen te doen.

Bovendien staan gemeenten en schoolbesturen vaak niet te springen om segregatie tegen te gaan. Of zoals Sardes (2005: 92) het formuleert: “Weinig gemeenten en schoolbesturen vinden dat ze op aarde zijn om de grenzen van de wet te verkennen. Ze willen leerlingen onderwijs geven.” Volgens dit onderzoek voor de Onderwijsraad doet slechts 7 procent van de Nederlandse gemeenten iets aan spreidingsbeleid of heeft er in het verleden iets aan gedaan en 11 procent overweegt er iets aan te gaan doen (zie ook Forum 2007). Veel schooldirecteuren en besturen zien scholen niet als een instrument om sociale cohesie te bevorderen. Toch lijkt de politiek schoolbesturen en gemeenten wel steeds meer op juist die taak aan te spreken. Er zijn ook scholen die juist graag een gemengde school willen zijn. Initiatieven van scholen, zoals gescheiden wachtlijsten of afspraken tussen scholen over de verdeling van groepen leerlingen, rusten eigenlijk altijd op vrijwillige medewerking van ouders. Zolang ouders geen verzet aantekenen werken de afspraken. Gebeurt dit wel, dan krijgen ouders altijd hun zin. Het voornaamste verwijt dat deze scholen richting de centrale overheid laten horen is dat zij onzeker zijn over het juridische kader waarbinnen zij werken. De potentiële sanctie, een negatieve uitspraak van de Commissie Gelijke Behandeling en het stempel van een school die discrimineert, kan het negatieve gevolg zijn van een goedbedoeld experiment. Scholen die op dit terrein innovatief willen zijn, hebben altijd het zwaard van Damocles – artikel 1 en artikel 23 – boven hun hoofd hangen. Inmiddels zijn vanaf 1 augustus 2006 gemeenten en schoolbesturen verplicht gezamenlijk overleg te voeren over het bevorderen van integratie en het tegengaan van segregatie. Met dit overleg wordt onder andere beoogd een betere spreiding van achterstandsleerlingen over de scholen in een gemeente te realiseren. De vraag is of de experimenteerruimte onder het gezag van de gemeente verder opgerekt kan worden. In het regeringsakkoord van Balkenende IV is bovendien opgenomen dat er vanaf 2008 met vaste aanmeldmomenten voor het primair onderwijs gewerkt gaat worden en een ‘loting’ van plaatsen eventueel in de toekomst mogelijk gemaakt wordt.

Veel experimenten van scholen of van gemeenten zijn stukgelopen, omdat ouders uiteindelijk niet mee wilden werken (Sardes 2005). Anderzijds is het ook waar dat scholen en gemeenten nauwelijks ouders betrekken in het overleg over onderwijssegregatie (Peters 2006). Ook (hoogopgeleide) allochtone en autochtone ouders ondernemen acties om een ‘zwarte’ school te ‘verwitten’ of een ‘witte’ school te ‘verzwarten’. Dergelijke gezamenlijke actie voorkomt dat hun individuele kind een *integratiestrijder* moet zijn. De aanbeveling van veel organisaties (Sardes, Forum, Onderwijsraad, ministerie van Justitie en ministerie van Onderwijs) is om derge-

lijke collectieve initiatieven gemeentelijk te ondersteunen. Het ministerie van Onderwijs stelde daarvoor onlangs zelfs een Kenniscentrum Gemengde Scholen in dat gemeenten en scholen hierbij moet gaan adviseren. Bovendien kan de hoop worden ingezet dat individuele allochtone ouders ook beter, en vooral eerder kiezen. Dit zou kunnen leiden tot een 'zwarte inval' in plaats van een 'witte vlucht'. Ook deze ouders willen uiteraard de beste school voor hun kinderen – ze zijn juist erg gericht op de leerprestaties van hun kinderen (Andriessen 2006) – maar in een behoorlijk aantal gevallen ontbreekt het culturele kapitaal en het inzicht in de Nederlandse culturele codes om preciezer in te kunnen schatten wat hun kinderen vooruit zal brengen. De 'zwarte inval' tegen de 'witte vlucht' is een klein antwoord op een groot vraagstuk. In de grote steden is de bevolkingspopulatie al zo verkleurd dat het tegengaan van segregatie tussen allochtoon en autochtoon een gepasseerd station is. In grote steden speelt echter weer een ander probleem: er ontstaan scholen met een enkele etniciteit. Mengen betekent hier het doorbreken van groepsgrenzen tussen Turken, Marokkanen, Surinamers, Somaliërs, enzovoorts. Bovendien kunnen andere methoden – zoals vriendschapsscholen of een 'stadsschool' – gehanteerd worden. Een dag in de week worden de leerlingen van verschillende scholen bij elkaar gebracht om te werken aan een gemeenschappelijke opdracht (zie verder Onderwijsraad 2007).

5.4.3 SCHOOLUITVAL

De kans dat leerlingen van elkaar leren en zich op een functionele manier met elkaar kunnen identificeren, wordt steeds kleiner als men hogerop komt in de onderwijspiramide. De segregatie zet zich sterker voort in het voortgezet onderwijs. Autochtonen hebben gemiddeld 10 procent niet-westerse medeleerlingen, voor niet-westerse leerlingen geldt een percentage van 40 procent. Het maakt daarbij wel uit of je in de grote stad woont: een autochtoon in Amsterdam heeft 30 procent niet-westerse leerlingen in de directe leefomgeving, in de rest van Nederland is dat 10 procent. Het schooltype doet er ook toe. Vmbo – met name basis en kaderberoepsgericht onderwijs – de 'laagste' stromingen – kent het hoogste percentage niet-westerse allochtonen en binnen havo en vwo is dat het minst (CBS/WODC 2006).

Daarnaast is er sprake van een grote groep jongeren die helemaal niet naar school gaat, de zogenaamde voortijdige schoolverlaters. In Nederland is in 2004/2005 een kleine 14 procent van de 18-24 jarigen voortijdig van school gegaan (Herwijer 2006). Hoewel dit een vermindering van voorgaande jaren is, scoort Nederland in vergelijking met Europa nog steeds slecht. Wanneer er wordt gesproken over voortijdig schoolverlaten, heeft men het over jongeren van 12 tot 23 jaar die geen startkwalificatie hebben (minimaal havo of diploma op niveau 2). Het gaat dus niet per definitie over jongeren die in het geheel geen diploma hebben. Waar meer zorg over zou moeten bestaan is de kleine groep die prioritaire schoolverlaters wordt genoemd: zij gaan zonder diploma van het vmbo af. Dat zijn vooral leerlingen die basisberoepsgerichte en kaderberoepsgerichte leerwegen volgden, de lagere niveaus

binnen het vmbo, en leerlingen die zijn geïndiceerd voor extra ondersteuning. Zij hebben een extra slechte positie op de arbeidsmarkt (Herweijer 2006). Dergelijke schoolverlaters zijn meestal jongeren die al een zwakke uitgangspositie hebben. Ze komen uit lager opgeleide milieus, eenoudergezinnen en etnische minderheidsgroepen. Problemen op school hebben niet alleen te maken met de biologische overerfelijkheid van intelligentie, maar ook met de socialisatie van de ouders. Volgens Meijnen (in Herweijer 2006) heeft dat te maken met de kwaliteit van het informeel leren in het gezin, de aansluiting tussen de thuiscultuur en de cultuur op school en de door ouders geboden ondersteuning. Ouders met een hoge opleiding trainen hun kinderen om op school goed te kunnen functioneren. Laagopgeleide ouders, ouders voor wie de opvoeding te zwaar is, en migranten hebben vaak onvoldoende cultureel kapitaal om hun kinderen in het onderwijs te begeleiden. Ze willen wel maar kunnen niet.

Jongeren die veel problemen hebben en niet of nauwelijks naar school gaan, dragen niet bij aan functionele identificatie. Als de gestrande schoolcarrière bovendien resulteert in werkloosheid, sneuvelt daarmee meteen de volgende, en wellicht meest bepalende, mogelijkheid voor functionele identificatie. Dat valt ouders en jongeren zelf aan te rekenen, maar ook de school als institutie schiet tekort. Het voortgezet onderwijs is in Nederland veel te verbrokken. Het is voor kinderen en ouders vaak niet helder welke keuze te maken in de wirwar die middelbare school heet. Er bestaan geen heldere doorlopende leerlijnen, kinderen kunnen heel slecht kiezen, en maken veel verkeerde keuzes die uiteindelijk tot uitval leiden.

In de tweede plaats is het schoolsysteem nog te weinig creatief om 'straatkinderen' te behouden of ze terug te begeleiden naar de schoolbanken. Ook hier staan formele regels en wetten soms in de weg van oplossingen, totdat er scholen en leraren opstaan die bereid zijn 'om de regels heen te werken' en daarbij rugdekking krijgen van schoolbesturen en lokale bestuurders. In het kader gaat het om twee voorbeelden uit de dagelijkse praktijk van het Rotterdamse Albeda College, maar er zijn uiteraard meer voorbeelden te noemen.

Box 5.3 Een andere school

Volgens Piet Boekhoud, directeur van het Albeda College (ROC) in Rotterdam streven jongeren drie g's na: gewin, geluk en gemak. Daarvoor in de plaats worden op het Albeda vier v's gesteld: vertrouwen, verantwoordelijkheid, verbinden, veiligheid. "Een van de belangrijkste dingen die wij leerlingen bijbrengen is arbeidsidentiteit", vertelt Boekhoud. "Snappen wat werken is, snappen dat het een plek in je leven heeft." Voor veel jongeren in Rotterdam Rijnmond is dat een groot probleem. "Ze groeien op in woonwijken waar bijna geen activiteit is." In de leermethode staat de leerling centraal en zijn en haar loopbaan en niet de lesstof. "De aanpak van het Albeda is samen te vatten onder de noemer 'context rijk leren'." De school biedt een leeromgeving waarin de leerling zo veel mogelijk in de echte arbeids situatie terechtkomt. Nauw contact met bedrijven is belangrijk (in Kleijburg 2006). Als de leerlingen niet

naar school komen, brengen wij de school naar de leerlingen, zegt Boekhoud. Op verschillende locaties in de stad, bijvoorbeeld het Zuidplein, waar een winkelcentrum is, werken en leren de jongeren van het Albeda.

Een ander voorbeeld is het Rebound Centre. Ook een Rotterdamse instelling die banden heeft met het Albeda, maar formeel geen school is. Het Rebound Center gaat zelf de wijken in en de deuren langs om jongeren die vaak al jaren van school af zijn weer terug te halen naar school. De aanpak is op vele manieren onorthodox en zou binnen de normale regeldichtheid van het onderwijs niet door de beugel kunnen. Toch zijn de resultaten indrukwekkend: jongeren die nergens meer leken te passen, krijgen hier een laatste kans. Bovendien is er op het Rebound Center een sluitende aanpak voor de jongeren die ze binnen krijgen. Eigenlijk is het een soort 'brede school'-gedachte voor probleemjongeren, waarbij op locatie niet alleen docenten aanwezig zijn, maar ook instanties als schuldhulpverlening en de GGD.

Deze voorbeelden hebben gemeenschappelijk dat ze vertrekken vanuit het idee dat jongeren een sterke identiteit aangereikt moeten krijgen, met name een werk- en schoolidentiteit. De wereld buiten staat bol van verandering en onduidelijkheden. Het is niet goed om jongeren los te laten en verantwoordelijk te maken om hun eigen leven en identiteit in elkaar te knutselen. Deze scholen stellen functionele identificatie voorop. Je hoort erbij, omdat je op deze school zit en opgeleid wordt om te werken. Daarbij wordt gebruikgemaakt van onorthodoxe leermethoden die aansluiten bij leerlingen die voortdurend de lokroep van de stad horen, zich maar beperkt kunnen concentreren, en te veel aan hun hoofd hebben om te studeren. Kortom: deze scholen hebben een heldere doelstelling voor hun leerlingen en hanteren onconventionele middelen die de scheidslijnen tussen werk en school doorbreken.

5.5 STAD EN BUURT ALS FUNCTIONEEL IDENTIFICATIEKADER

De stad en de buurt nemen in het verhaal over identificatie een bijzondere plaats in. Enerzijds zijn het de plaatsen bij uitstek waar het de afgelopen jaren fout is gelopen met de multiculturele samenleving. Stadswijken als de Schilderswijk in Den Haag, Kanaleneiland in Utrecht, Amsterdam-Nieuw West en Delfshaven in Rotterdam klinken bijna alle Nederlanders bekend in de oren. Hier ging het in de praktijk fout: verloedering, verkrotting, anonimiteit, onveiligheid en dat alles binnen een kader van interetnische spanningen, 'witte vlucht' en ressentiment van de autochtone 'achterblijvers'. In deze steden en wijken werd de 'Fortuyn-revolte' geboren, de opstand van de autochtone bewoners van de oude wijken, waar Rotterdam zelfs het icoon van geworden is. Anderzijds zijn wijken en buurten potentiële kaders voor functionele identificatie. Soms komt dat als vanzelf tot stand, soms is er geen behoefte aan en soms kunnen bewoners daarbij een handje geholpen worden. Met name in de zogenaamde probleemwijken zijn er twee mogelijke routes die kunnen

bijdragen aan functionele identificatie op buurtniveau. Enerzijds gaat dat via het organiseren van functionele verbanden in de buurt die ‘het etnische’ overstijgen en anderzijds gaat dat via het aanpakken van onveiligheid en overlast. De ‘subjectieve’ en de ‘objectieve’ veiligheidssituatie in een buurt zijn immers sterk bepalend voor de vraag of contact überhaupt mogelijk is, of dat mensen vluchten in strategieën van terugtrekking (‘witte’ en in toenemende mate ‘zwarte’ vlucht) of rebellie (toenemende spanningen en conflicten).

5.5.1 DE BUURT ALS KADER VOOR IDENTIFICATIE

Zoals in het WRR-rapport *Vertrouwen in de buurt* al werd geconstateerd, is de ‘ene buurt de andere niet’ en hetzelfde geldt natuurlijk voor de bewoners van steden en buurten. Sommige stadsbewoners zijn netwerk-georiënteerde stadsnomaden die relatief weinig van de buurt afhankelijk zijn. Voor andere groepen is de buurt juist een zeer belangrijke omgeving waar intensief gebruik van wordt gemaakt en waarmee de identificatie groot is. Dat betekent dus ook dat de mogelijkheden voor functionele identificatie tussen buurten en buurtbewoners verschillen. Waar de mogelijkheid voor functionele identificatie groot is, lijkt het risico voor functionele disidentificatie ook groot.

Wie zijn identiteit sterk aan zijn buurt en de buurtbewoners ontleent, zal meer last hebben van een aantal brede maatschappelijke ontwikkelingen zoals individualisering, het afnemende belang van bepaalde maatschappelijke instituties en migratie. Voor anderen betekenen dergelijke ontwikkelingen juist een grote mate van vrijheid en ruimte. Dergelijke ontwikkelingen zorgen er echter wel voor dat het voor mensen lastiger wordt om de anderen waarmee men de buurt en de straat deelt in te schatten. Blokland (2005: 204; zie ook Boomkens 2006) noemt dat de leesbaarheid van de publieke ruimte en stelt dat die in de laatste decennia is afgenomen. Daarvoor is een aantal redenen. In de eerste plaats is het ‘dagelijkse’ van de ander minder zichtbaar geworden en in de tweede plaats is het aantal oude vertrouwde instituties die gedrag en ontmoetingen inkaderden en inzichtelijk maken, afgenomen. Kerkbezoek en verenigingsleven hebben aan belang ingeboet (De Boer 2001; Lucassen 2007). Blokland (2005) noemt dit privatisering. Voor veel mensen geldt dat hun kennis over de ander is afgenomen. Tegelijkertijd moeten ze veel meer moeite doen om met anderen in contact te komen, omdat er minder geïnstitutionaliseerde ontmoetingsplekken zijn (RMO 2005). In een multi-etnische buurt neemt de vanzelfsprekendheid van institutionele ontmoetingen, op die van de school na wellicht, verder af. Het afkalkende verenigingsleven en de natuurlijke behoefte van migranten om eigen organisaties en verenigingen op te zetten, creëert kleinere eilanden die soms in zichzelf gekeerd zijn, maar soms ook juist wel naar ‘buiten’ treden. Hier zou ook de individualisering van veel stadsbewoners genoemd kunnen worden. Dat vertaalt zich soms in de gedachte dat mensen in toenemende mate langs elkaar heen leven en steeds meer asociaal gedrag vertonen (zie Lucassen 2007), maar ook in het gegeven dat voor veel stadsbewoners geldt dat ze weliswaar in een bepaalde wijk wonen, maar gebruik maken van de hele stad. Ze zijn eer-

der lid van een bepaald netwerk en gebruiken de stad ook als zondanig dan dat ze buurtbewoner zijn in de meer klassieke, of zelfs nostalgische, zin van het woord (Veldboer en Kleinhans 2001; Boomkens 2006).

Volgens de RMO (2005: 34 e.v.) is onder invloed van dergelijke ontwikkelingen de publieke familiariteit in veel buurten afgenomen, terwijl die publieke familiariteit er nu juist voor zorgt dat de buurt, hoewel geen werkelijk integratiekader, wel een kader voor identificatie vormde.

“Omdat mensen veel van elkaar zagen, deden zij kennis op over de anderen die *niet* tot hun kring van vrienden en familie behoorden. Publieke familiariteit betekent niet dat mensen elkaar meer vertrouwen. Wel zorgt publieke familiariteit ervoor dat mensen kunnen bepalen *wie* zij menen te vertrouwen – of niet”
(RMO 2005: 34).

Voor zowel vertrouwen als wantrouwen is het nodig een goede inschatting te kunnen maken; als daarvoor de publieke familiariteit ontbreekt, blijft er voornamelijk ruimte over voor wat in het Engels ‘mistrust’ heet. Daarbij gaat het om een situatie waarin men eigenlijk niet weet of men positieve of negatieve inschattingen over het handelen van de ander moet maken, omdat men niet over voldoende kennis beschikt om zich met de ander te identificeren of zich juist van hem te distantiëren. De kennis die men wel heeft doet men op uit de media en het huidige debat over integratie en (internationale) berichtgeving over spanningen tussen westerse en niet-westerse culturen en heeft invloed op de lokale leefwereld van buurtbewoners; zij voelen zich niet bekend met een groot deel van de buurtbewoners (Boomkens 2006: 14). De ene buurt is daarbij uiteraard de andere niet. Verschillende buurten hebben verschillende wensen en behoeften. In vele buurten spelen nauwelijks problemen en is de buurt als identificatiekader – of die nu intensief beleefd wordt of niet – een vanzelfsprekendheid. In sommige andere buurten is sprake van dreigend weer – de WRR waarschuwde voor afhakers in zogenaamde middenstandsbuurten – en in bepaalde achterstandsbuurten zijn de verhoudingen soms zo sterk verstoord dat de buurt eerder een negatief referentiepunt geworden is. Verscheidene van deze buurten zijn bij uitstek de buurten die in de afgelopen decennia sterk zijn verkleurd.

5.5.2 DISIDENTIFICATIE EN IDENTIFICATIE IN MULTICULTURELE WIJKEN

Juist in die wijken heeft zich de dagelijkse praktijk van het leven in een multiculturele samenleving ontvouwd. Dat is vaak relatief goed gegaan: grote onlusten tussen verschillende etnische groepen zijn in Nederland tot op heden relatief zeldzaam. Anderzijds is er ook genoeg fout gegaan: door de jaren heen is er een groeiend gevoel van onvrede ontstaan. Globalisering is juist in deze wijken, in de vorm van migratie, heel dichtbij gekomen en dat is bovendien in zeer snel tempo gegaan. Sommige wijken zijn door ‘witte vlucht’ en instroom van migranten in een razend tempo verkleurd, sommige wijken zijn bovendien verpauperd en in sommige

gevallen zijn wijken als gevolg van dergelijke ontwikkelingen verworpen tot een doorgangshuis: iedereen die er weg kan, gaat er ook weg. Terugtrekken (*retreat*) is een belangrijk autochtoon antwoord geweest op de opkomende multiculturele samenleving. Wie in deze wijken blijft wonen, wordt op een gegeven moment gezien als een achterblijver. Bovendien is in de afgelopen jaren de retoriek rondom deze wijken 180 graden gedraaid. Volgens de RMO is de verantwoordelijkheid voor het welslagen van het samenleven in de buurt – en dus ook de schuldvraag voor het mislukken daarvan – verlegd van de oorspronkelijk Nederlandse bewoners naar de nieuwkomers.

“Toen in de jaren zeventig en tachtig de aantallen migranten begonnen te stijgen, overheerste de opvatting dat ‘de achterblijvers in de oude wijken’ geen allochtonen in hun midden *wilden* opnemen. Deze retoriek van de onwil van de autochtoon is inmiddels vervangen door de retoriek onwil van de allochtoon; en beide retorieken zijn contraproductief” (RMO 2005: 26; vgl. Duyvendak en Veldboer 2001).

Toentertijd werd de onwil van de autochtoon bestreden met het publieke verwijt van racisme (zie Abraham-Van der Mark 1985) en een antidiscriminatiebeleid dat hun vooroordelen weg moest nemen en nu wordt de onwil van de allochtoon bestreden met het verwijt van het ‘vasthouden aan de eigen cultuur’ en met een steeds sterkere assimilatie-druk. Het verleggen van de schuldvraag maakt de praktische problemen van het samenleven echter niet per se anders.

In deze ‘oude buurten’ wordt het samenleven door tenminste twee zaken gehinderd die publieke familiariteit in de weg staan (wat overigens nog niets zegt over de achterliggende redenen voor deze problematiek en/of de oplossingen daarvoor). De eerste is de strijd om het gebruik van de publieke ruimte en de tweede is de problematiek van de onveiligheid, waarbij de strijd om de publieke ruimte eigenlijk beslist lijkt.

Groepen die zeer betrokken zijn bij de buurt en bij buurtvoorzieningen voelen zich bedreigd door nieuwkomers die daar eveneens veel gebruik van maken. De buurt kan zo een toneel worden voor conflicten over het gebruik van de publieke ruimte zoals pleinen, speelplaatsen en voorzieningen, en over de definitie van de symbolische betekenis van de buurt (Blokland 2005). In feite gaat het hier vaak om articulatiemacht: wie bepaalt wat ‘normaal’ is in de buurt. In het RMO-rapport *Niet langer met de ruggen naar elkaar* wordt een treffend voorbeeld in de Rotterdamse wijk Hillesluis uitgewerkt. In deze wijk probeerden gemeente en opbouwwerkers, na signalen uit de buurt dat er frictie was over het gebruik van een plein tussen een aantal vrouwelijke Nederlandse buurtbewoners en Marokkaanse jongens die daar kwamen voetballen, de groepen bij elkaar te brengen om het gezamenlijke gebruik van het plein te bespreken. Dit was tegen het zere been van de Nederlandse groep die zich symbolisch eigenaar van deze ruimte voelde en eigenlijk van mening was dat ‘zij’ zich maar aan moesten passen. “De macht hebben, duidde vooral op bepalen wat hoort en wat niet hoort op straat of plein. De gedachte die de profes-

sionals met hun initiatieven uitdroegen van 'samen delen' van de openbare ruimte op voet van gelijkheid, of tenminste van gelijke rechten verwierpen deze vrouwen" (RMO 2005: 56). De sociale normen en de 'juiste' omgang zijn daarbij inzet van het conflict (Blokland 2003; Lucassen 2007). Toch leent dit niveau van het conflict zich er wel voor om groepen mensen dichter bij elkaar te brengen. In feite moet het streven in dit soort situaties zijn dat er een vorm van 'vreedzame co-existentie' tussen verschillende groepen ontstaat. Of daarbovenop nog meer 'gebouwd' kan worden is in eerste instantie een kwestie voor de bewoners zelf. Praten en polderen kan een manier zijn om dit te bereiken, maar de waarde van dit instrument wordt ook wel eens overschat. Meer functionele initiatieven die niet de nadruk leggen op etniciteit maar bijvoorbeeld op samen spelen op straat maken het soms veel gemakkelijker om tot oplossingen te komen over het gebruik van straat en plein. Voorbeelden zijn de projecten Thuis Op Straat (TOS) en Duimdrop waarin sport en spel centraal staan. Een van de krachten van deze programma's is dat er niet moeilijk gedaan wordt over normen: van iedereen wordt normaal gedrag verwacht. "En als wat plaatsvindt zo leuk is dat alle jongeren wel mee willen doen, blijkt wat normaal gedrag is helemaal niet zo etnisch bepaald of cultureel relatief" (RMO 2005: 57). Een zekere mate van onderlinge verdraagzaamheid is in ieder geval onontbeerlijk om stappen vooruit te zetten in dit soort situaties.

Bij de problematiek van onveiligheid en onveiligheidsgevoelens speelt de kwestie van de leesbaarheid van publieke ruimte ook een grote rol, bijvoorbeeld als het om ouderen gaat. In sommige gevallen is de publieke ruimte echter eenvoudigweg toegeëigend en zijn steviger maatregelen nodig om een 'wijkgevoel' of zelfs maar vertrouwdsheid in de wijk terug te krijgen. Een specifieke groep in dergelijke wijken vormen de ouderen. In de regel hebben zij de grootste problemen met het lezen van de publieke ruimte. De aanwezigheid van jongeren wordt over het algemeen beschouwd als een teken van wanorde en desintegratie (Van Gemert 2002; Taylor en Covington 1991 in Elchardus et al. 2003: 40). Etnisch heterogeen samengestelde wijken vergroten deze problematiek. Ze wakkeren gevoelens van onveiligheid aan (Taylor en Covington 1991 in Elchardus et al. 2003: 38). De aanwezigheid van jongeren met een ander uiterlijk en andere gedragingen leidt tot onzekerheid over de interpretatie van gedragingen. De combinatie van etniciteit en jongeren is in dat opzicht tamelijk explosief. Jongeren moeten namelijk ook nog eens gesocialiseerd worden in de samenleving.

Onveiligheid en onveiligheidsgevoelens zijn funest voor de leefbaarheid van een wijk en maken identificatie nagenoeg onmogelijk. Onveiligheid en criminaliteit hebben uiteraard alles met elkaar te maken, maar daarbij is het niet zo dat de zwaarste criminaliteit ook de sterkste gevoelens van onveiligheid veroorzaakt. De literatuur maakt onderscheid tussen hinderlijk, overlastgevend en crimineel gedrag. Het is in sterke mate overlastgevend gedrag en kleine criminaliteit die een sfeer van onveiligheid creëren en waarin bijvoorbeeld Antillianen en Marokkanen zijn oververtegenwoordigd. Opvallend is dat het gedrag van dergelijke straatjongeren vaak ontstaat in wisselwerking met de buitenwereld. De botsing met de buitenwereld

bepaalt in belangrijke mate het gedrag van de groep. Van Gemert en De Jong (2003) voeren verveling op als belangrijkste motief voor Marokkaanse jongens om overlast te veroorzaken. Het gaat hen om het zoeken naar plezier, waarbij plezier wordt uitgewerkt in overlastgevend en aanstootgevend gedrag. Daarbij onderscheiden ze zich nauwelijks van jongeren uit andere etnische groepen. Ze weten precies waar gevoeligheden liggen en waar mensen boos, geïrriteerd of angstig van worden. Op die manier moeten we volgens beide auteurs aankijken tegen antisemitische en discriminerende uitspraken over joden en homo's. Interessanter is dat beide auteurs wijzen op een structureel gebrek aan inlevingsvermogen. Schelden en dreigen zijn voor deze jongens gewoon ('Ik maak je dood!'). Dat beledigingen en bedreigingen zwaar worden opgenomen, vinden ze overtrokken. In het verlengde van dit gebrek aan inlevingsvermogen ligt een gebrek aan socialisatie, of een gebrekkige aansluiting van verschillende socialisatiecontexten zoals de onderwijssituatie, school en de opvoedingssituatie thuis.

De achtergronden van dit gedrag zijn voornamelijk van belang om te komen tot een effectieve aanpak van het probleem, want het probleem – geformuleerd in termen van disidentificatie – is gigantisch. Het wegpesten van bewoners, 'straatterreur' en in de pers breed uitgemeten voorvallen zoals die in de Amsterdamse Diamantbuurt zijn desastreus voor de onderlinge beeldvorming tussen groepen die in bepaalde buurten met elkaar over straat moeten. Vreedzame co-existentie gedijt niet in een sfeer van wantrouwen, angst en haat. Dat de noodzaak om 'orde op zaken te stellen' in dergelijke buurten bij gemeenten is doorgedrongen mag blijken uit het feit dat Engbersen et al. (2005) de wijkaanpak in zowel Amsterdam als Rotterdam typeren als een beleid van 'sociale herovering', waarin het vergroten van de leefbaarheid en veiligheid in de publieke ruimte de eerste prioriteit geniet en waarin vergaande interventies in het publieke en het private domein niet worden geschuwd. Een stevige aanpak van dit soort problemen is volgens de WRR (2005) ook hard nodig. De WRR (2005: 74) wijst er verder op dat de politie veiligheid uiteraard centraal moet stellen, maar dat de politie zich wel beweegt binnen de vitale driehoek van veiligheid – verdraagzaamheid – leefbaarheid. Het lijkt ons dat het bevorderen van de samenhang in een buurt en het mogelijk maken van functionele identificatie tussen verschillende etnische groepen in de grote stad niet kan zonder voldoende aandacht voor het element van verdraagzaamheid. Ten slotte wijzen zowel Engbersen et al. (2005) als Lupi (2007: 77) op een klassieke valkuil in het buurtbeleid, waarin vaak gedacht wordt dat de problemen *in* de buurt ook de problemen *van* de buurt zijn, terwijl de oplossingen voor bepaalde problemen op een heel andere schaal gezocht en gevonden moeten worden. Het gaat daarbij zowel om hogere als lagere schaalniveaus van beleid: van arbeidsmarktbeleid tot portiekgesprekken.

5.6 SAMEN CHATTEN EN SAMEN DANSEN: FUNCTIONELE IDENTIFICATIE IN DE 'VRIJE TIJD'

School en werk zijn klassieke domeinen van functionele identificatie, domeinen die een hoge mate van institutionalisering kennen. De stad of buurt is al een minder afgebakend en georganiseerd kader, maar wat gebeurt er in de vrije tijd? In hoeverre ontstaat er als vanzelf identificatie op het moment dat jongeren bezig zijn zichzelf, vriendschappen en relaties te ontdekken en contact te leggen met anderen in het uitgaansleven of in het virtuele leven? Samen dansen en samen *chatten* lijken de meest ontspannen bronnen van functionele identificatie, vormen van identificatie waar weinig beleid voor nodig is. De vraag is echter of jongeren in deze relatief laagdrempelige context wel contact met elkaar leggen. Zijn 'smaakgemeenschappen' belangrijker dan etnische gemeenschappen?

5.6.1 SAMEN DANSEN

'Interetnisch' staat gelijk aan 'hip'. Muziek is een van de belangrijkste en oudste vormen van globalisering en is dat eigenlijk al sinds de uitvinding van de radio. Populaire massacultuur lijkt vaak goed in staat etnische grenzen – in ieder geval op het oog – te overschrijden. Of, zoals een Amerikaanse stand-up comedian het treffend uitdrukte: "I come from the USA. A country in which the most popular rapper is white and the most successful golf player is black." Rapper Eminem en golfer Tiger Woods zetten de etnische 'verwachtingspatronen' op zijn kop en spreken een publiek aan over etnische grenzen heen. Ook in Nederland doen de etnische wortels van bepaalde stromingen binnen de muziek er bij de kopers en luisteraars niet zo veel meer toe. Denk bijvoorbeeld aan Radio FunX – een lokale radiozender opgezet in de grote steden om stadsjongeren en dus ook het 'allochtone' publiek beter te kunnen bedienen. FunX valt onder de publieke omroep en wordt gefinancierd met publiek geld van de lokale en nationale overheid. Radio FunX is heel populair en bereikt zijn doelstelling: er luisteren veel meer allochtone jongeren naar dan naar andere publieke zenders. Bovendien luisteren er heel veel autochtone jongeren (TNO 2006). In die zin is Radio FunX een identificatiestrijder. Het bindt verschillende etnische groepen omdat ze houden van dezelfde muziek, dezelfde informatie willen horen en op dezelfde manier vermaakt willen worden.

Jongeren houden van samen zijn met de eigen groep: ze hebben eigen feesten, en vrienden uit dezelfde etnische groep. Ook hier speelt muziek een grote rol: speciale Bollywoodfeesten trekken in hoofdzaak een Hindoestaans publiek en ook feesten waar alleen Turkopop gedraaid wordt, hebben een beperkte aantrekkingskracht op andere etnische groepen. De aantrekkingskracht van Jan Smit of Frans Bauer op andere bevolkingsgroepen dan autochtone Nederlanders is echter ook niet groot. Voor sommige groepen moslimjongeren zijn specifieke feesten bovendien een uitkomst, omdat er op bepaalde feesten bijvoorbeeld geen alcohol geschonken wordt of omdat feesten vroeg op de zondagavond plaatsvinden en om 23.00 uur afgelopen zijn, zodat er ook 'stiekem' gefeest kan worden (Nabben et al. 2006: 37).

Maar er is ook behoefte aan interetnisch samenzijn. *Bridging* en *bonding* zijn geen uitsluitende verlangens. Steeds valt op dat met name jonge allochtonen meer willen mengen. Moslimstudenten bijvoorbeeld willen het liefst een multi-etnische vriendenkring. Slechts een vijfde van de ondervraagden in het Forumonderzoek *Van vasten tot feesten* wil graag alleen met de eigen etniciteit optrekken (Korf et al. 2007). Hetzelfde geldt voor het uitgaansleven. Jongeren willen graag andere jongeren tegenkomen in cafés, disco's, terrasjes en bioscopen. Veel jongeren willen graag gemengd uitgaan. Zo vertelt een Senegalese jongere (Komen 2004: 1) het volgende.

“Mengen moet. Het is een groot probleem dat wij worden geweigerd aan de deur van discotheken en cafés. Wij willen met Nederlanders. Portiers moeten ons ook respecteren. Anders is er geen contact, geen begrip, geen communicatie en geen respect voor elkaar.”

Dit verlangen naar interetnische gemeenschap blijft echter onbevredigd: de vriendenkring van de jonge moslims is bijvoorbeeld minder gemengd dan de studenten zouden willen. Een op de drie van hen heeft een overwegend mono-etnische vriendenkring. Daar staat tegenover dat bijna de helft van de studenten een gemengde zwart/witte vriendenkring heeft (Korf et al. 2007). Het 'reguliere uitgaansleven' – cafés met een portier en disco's – is nog vaak gesloten voor specifieke etnische groepen. Uit een rapport van het Landelijk Bureau Racismebestrijding (LBR 2004) blijkt dat met name Marokkanen, Turken en mannelijke vluchtelingen/asielzoekers aan de deur geweigerd worden, in het bijzonder als ze groepsgewijs naar binnen willen. Het aantal geregistreerde klachten schommelt zo tussen de 250 en 300 per jaar, maar het werkelijke aantal weigeringen ligt daar uiteraard ruim boven. Meisjes en vrouwen, eenlingen en zij die in gezelschap zijn van etnische Nederlanders worden minder vaak geweigerd. Discriminatie aan de deur is nog steeds een belangrijk gegeven dat veel irritatie oproept bij jongeren, of beter bij jongens. Het zijn vaak jonge mannen die zich gediscrimineerd voelen in het uitgaansleven. 'Vanavond geen feest voor jullie' krijgen ze te horen (Komen 2004). Redenen die gegeven worden voor de weigering zijn bijvoorbeeld "het tegengaan van een 'te hoge concentratie allochtonen', (seksueel) intimiderend gedrag van met name Marokkanen, en het 'dreigend samenscholen' van groepen allochtonen. Een aantal horecaondernemers weigert überhaupt allochtonen toe te laten" (LBR 2004: 5). Discriminerend deurbelied roept frustratie en woede op en ondermijnt identificatie. Dat is te betreuren omdat jonge allochtonen blijkbaar zich graag willen identificeren op functionele gronden, in hun vrije tijd. Maar deze integratiestrijders krijgen wellicht te weinig steun. Veel jongeren laten zich hun stapavond overigens niet ontnemen en zoeken andere plekken om te stappen. Zo blijken de zogenaamde 'gettojongeren', een van de 'typen' jongeren uit het Forum onderzoek *Van Allah Tot Prada*, de enige groep die aangeeft door clubs geweigerd te worden. Deze groep gaat vervolgens stappen in West-Friesland, omdat ze daar grotere kans maken om binnen te komen en om met Nederlandse meisjes te *daten*.

5.6.2 SAMEN CHATTEN

Een andere belangrijke ontmoetingsruimte is het internet. Het world wide web heeft een aantal kenmerken die positief kunnen uitpakken voor het doorbreken van groeps grenzen. Uiterlijk, gewoonten, sociale stigma's of verlegenheid zijn immers belangrijke barrières voor ontmoetingen in het dagelijkse leven. In *online* contacten spelen die geen (grote) rol. Anders gezegd: decategorisering wordt op internet gemakkelijk gemaakt doordat groeps- en/of machtsverschil minder zichtbaar zijn dan in *face-to-face*-contact (Amichai-Hamburger en McKenna 2006). Doordat mensen, in de wetenschap dat zij anoniem zijn, online gemakkelijker meer van zichzelf en hun ware visies prijsgeven dan in *face-to-face*-contact, kunnen zij *online* zelfs sneller intieme(re) vriendschappen ontwikkelen dan *offline*. Op internet is zelfs sprake van wat *hyperintimiteit* wordt genoemd. Mensen uit verschillende groepen waartussen spanningen of ongemakkelijkheden bestaan kunnen sneller hechte relaties ontwikkelen en het contact via internet is vaak meer ontspannen (Amichai-Hamburger en McKenna 2006). Contact is via internet snel gemaakt, onderhoud is lastiger. Is de virtuele gemeenschap een te vluchtige gemeenschap om te spreken van functionele identificatie? Norris (2004) suggereert dat virtuele netwerken vaak oppervlakkig blijven omdat er veel alternatieve virtuele netwerken zijn en toe- en uittreding een kwestie van een druk op de muis knop zijn. De *exit*-optie is dus laagdrempelig. Identificatie met een virtuele gemeenschap zal volgens Norris dan ook meestal niet heel sterk of blijvend zijn. In verschillende onderzoeken is echter aangetoond dat op internet wel degelijk intieme relaties en gemeenschappen ontstaan (Kraut et al. 2001; Hiltz & Turoff 1993; Walther 1995; McGrath & Hollingshead 1994 allen in Wellman & Gulia 1999).

Een andere vraag is in hoeverre soort zoekt soort ook opgaat in de virtuele wereld. Hoewel internet een rechtstreekse verbinding met de globalisering is, wordt het niet door iedereen zo gebruikt. Wat opvalt, is dat veel internetcontact vooralsnog de bestaande etnische gemeenschap lijkt te versterken. Uit Amerikaans onderzoek in een aantal steden blijkt dat door de komst van internet etnische groepen zich juist sterker aan elkaar binden. In het algemeen geldt dat mensen voornamelijk anderen en informatie zoeken die hun ideeën bevestigen (d'Haenens et al. 2004; Norris 2004; Peeters en d'Haenens 2005; Benschop 2006; Raad voor Cultuur 2005; Van Westerloo 2007). "Binnen deze interessegroepen, die actief zijn op websites en in *chatrooms*, zal men ideeën uitwisselen, en naar dié perspectieven luisteren die men horen wil, zodoende blootstelling aan alternatieve visies vermijdend", stelt d'Haenens (2003). Behalve dat mensen elkaars gelijken opzoeken is het niet zeker of zij, wanneer zij internetgebruikers met andere achtergronden tegenkomen, zich überhaupt bewust zijn van de verschillen in identiteiten/groepskenmerken. Uit recente onderzoeken blijkt echter weer dat verschillende groepen zich wel degelijk bewust zijn van onderlinge etnische verschillen wanneer ze met elkaar mailen of chatten. Zo blijkt uit gegevens van het SCP dat jongeren een gemengde digitale omgeving hebben en zich daar ook bewust van zijn (zie tabel 5.2).

Tabel 5.2 Etnische achtergrond van degenen met wie men e-mail/chat, naar etniciteit, personen 15-25 jarige inwoners van G50, 2004/2005, (in procenten)

	Voorals westers	Voorals de eigen eticiteit	Half westers, half eigen eticiteit	Diverse eticische groepen	anders
Turken	16	21	24	38	2
Marokkanen	22	11	21	44	2
Surinamers	19	12	19	51	0
Antillianen	26	15	16	41	1

Bron: Van den Broek en De Haan (2006: 90)

Bovendien blijkt dat voor veel jongeren Nederlands de *lingua franca* is op dat deel van internet dat men gebruikt. Veel van de *chatsites* en profielsites (zoals Hyves) waarop jongeren vrienden kunnen maken en de eigen populariteit kunnen meten, maar ook de meeste 'etnische sites' waar jongeren gebruik van maken zijn uiteindelijk gericht op Nederland. De site maroc.nl kan met evenveel recht als een Nederlandse of als een Marokkaanse site beoordeeld worden (Van den Broek en De Haan 2006). Meervoudigheid lijkt ook op internet troef.

Over de mogelijkheid tot functionele identificatie via internet kan nooit het laatste woord worden gezegd. Het world wide web verandert voortdurend van karakter, waardoor nieuwe mogelijkheden tot gemeenschappelijkheid ontstaan. E-mail en chatten via *msn* zijn ondertussen alweer ouderwetse, traditionele manieren om gebruik te maken van internet. Inmiddels zijn ook gilden, *tribes* en *clans* ontstaan die mensen binden met een gemeenschappelijke interesse en gemeenschappelijke doelen. Om nog maar te zwijgen van nieuwe virtuele werelden als *Second Life*, dat op allerlei manieren vertakt is met de echte wereld. Zo openden verschillende winkels en banken er hun deuren en kondigde het Openbaar Ministerie recentelijk aan proefprocessen te willen gaan houden, omdat 'mensen' zich er schuldig maken aan 'virtuele kinderporno'. Een meerderheid van de Tweede Kamer wil zelfs een verbod op virtuele kinderporno (*NRC Handelsblad* 21 februari 2007). Zeker is dat zich nieuwe gemeenschappen op internet zullen vormen en dat jongeren altijd vooraan zullen staan om nieuwe initiatieven te maken of te breken. Binnen virtuele gemeenschappen ontstaan vaak eigen normen en regels die de leden verbinden. Op die manier ontstaan nieuwe functionele identificatiekaders (Amichai-Hamburger en McKenna 2006).

5.7 CONCLUSIE

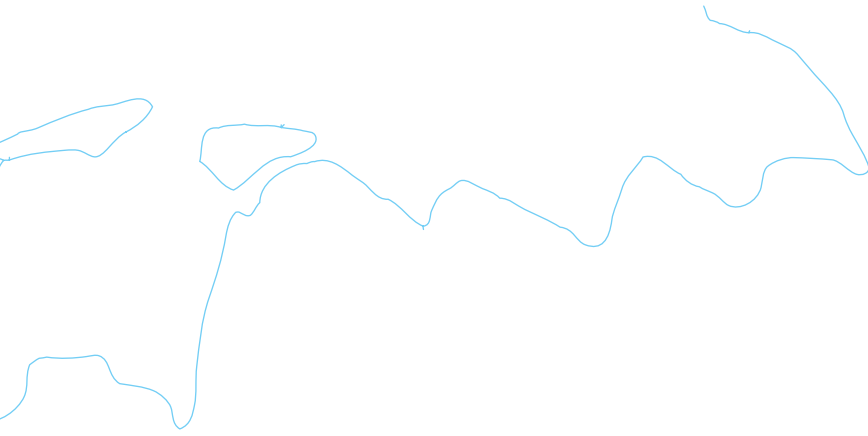
Functionele identificatie biedt een andere kijk op de mogelijkheden om verschillende etnische groepen met elkaar in contact te laten komen. In het concept schuilt een zekere paradox: het doel is om mensen met verschillende etnische achtergronden zich met elkaar te laten identificeren, terwijl het middel juist gevonden moet worden in het onbelangrijk maken van die etnische achtergronden. Etnische decategorisering maakt ruimte voor functionele hercategorisering. Dat proces speelt zich op veel vlakken in de samenleving dagelijks en zonder problemen af: mensen met verschillende achtergronden werken, wonen en leren met elkaar, zonder dat achtergronden ertoe doen of in ieder geval contact en samenwerking niet in de weg staan.

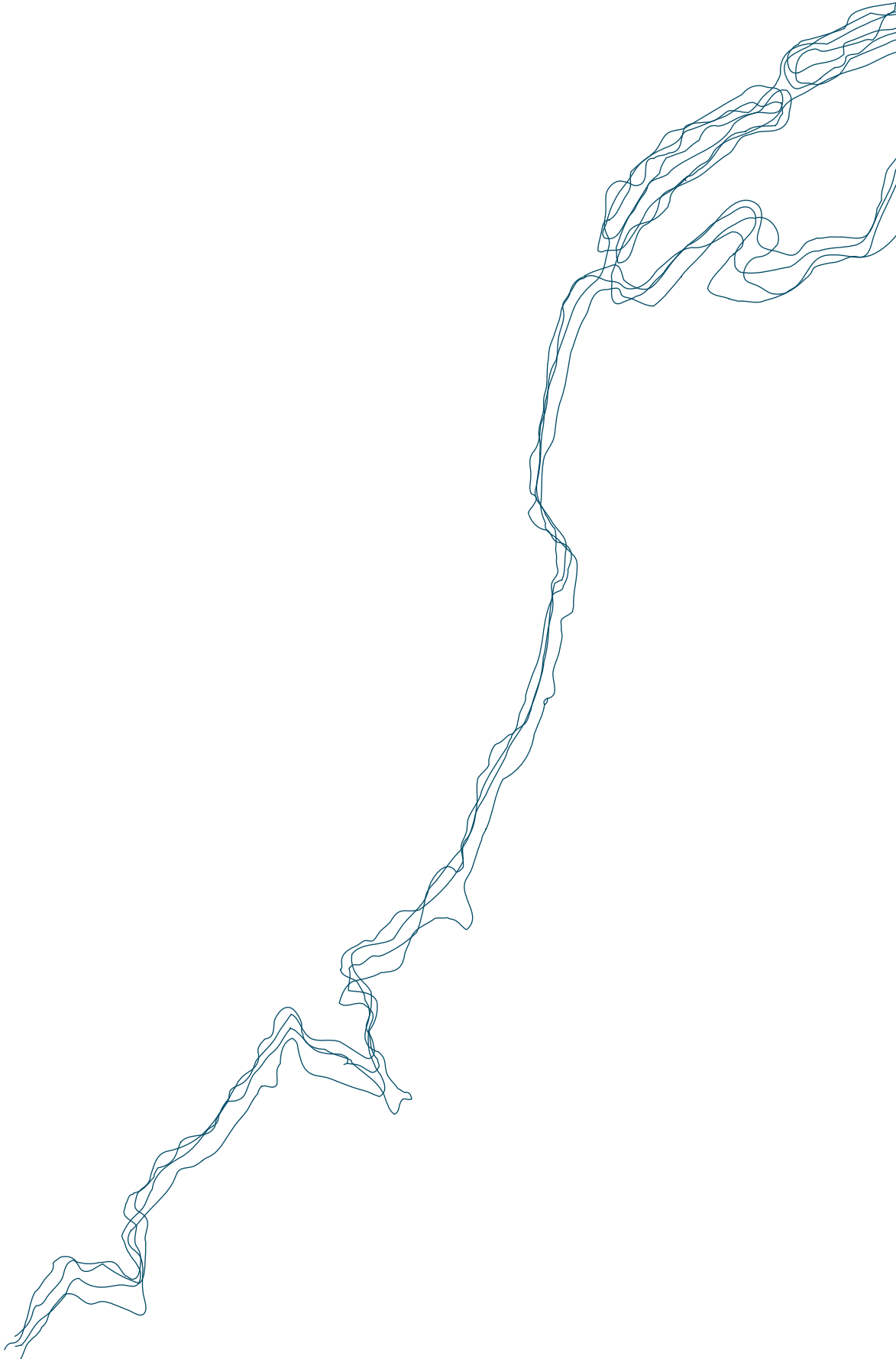
Op sommige plekken en op sommige momenten is functionele identificatie echter wel een probleem. Dat kan een aantal oorzaken hebben. Soms worden de mogelijkheden om tot functionele identificatie te komen eenvoudigweg geblokkeerd. Discriminatie zorgt ervoor dat mensen van verschillende achtergronden niet met elkaar in aanraking kunnen komen, omdat bepaalde groepen al aan de deur worden geweerd. Met name op de arbeidsmarkt en in het uitgaansleven komen deze praktijken helaas veel voor. De WRR (2006) heeft al eerder de aandacht gevraagd voor een versteviging van het antidiscriminatiebeleid en herhaalt dat pleidooi op deze plaats. Uitsluiting neemt niet altijd de vorm aan van directe discriminatie. De Nederlandse arbeidsmarkt en instituties als het onderwijs worden mede gestructureerd door een veelvoud van ongeschreven regels en codes, die van groot belang zijn voor individuen om toegang te verkrijgen tot organisaties en zich daarin soepel te bewegen. Het beheersen van die codes vereist specifieke vaardigheden die we *soft skills* noemen. Nieuwkomers in de meest brede zin – zoals jongeren en nieuwe werknemers – moeten zich altijd in de codes en ongeschreven regels invechten, dat is een normaal gegeven dat de functionele identiteit van bijvoorbeeld een werkplek alleen maar ondersteunt ('zo doen wij de dingen'). Dat geldt voor nieuwkomers met een andere etnische achtergrond echter vaak nog wat sterker. De achterstand in termen van Nederlandse culturele codes kan een onnodig grote barrière vormen. Deze ongeschreven codes kunnen dan als een uitsluitingmechanisme gaan fungeren – soms is dat bedoeld, vaker gaat dat ongemerkt – en hebben tot gevolg dat leden van etnische groepen er 'niet tussen komen' en zich terugtrekken. Naast het gegeven dat op die manier onnodig mensen aan de kant blijven staan, heeft een strikte interpretatie van verborgen codes ook nadelen voor de ondernemers zelf. Het blokkeert het zicht op de specifieke *soft skills* die mensen met een andere culturele achtergrond met zich meenemen. Kennis van andere talen, andere landen en consumentenmarkten en kennis van gevoeligheden en codes van andere culturele groepen kunnen belangrijke aanwinsten zijn voor ondernemers en andere (publieke) organisaties in de snel verkleurende Nederlandse samenleving en in het internationale zakenleven. Diversiteit binnen de eigen organisatie is misschien niet altijd eenvoudig, maar geeft wel een dynamiek die past bij de huidige dynamiek van de samenleving en de internationale omgeving.

Op veel plekken zien we echter vluchtgedrag. In buurten en scholen zijn het vaak eerst de blanke buurtbewoners en ouders die wegtrekken op het moment dat een in gedachten vastgelegd quotum van 'anderen' deel uitmaakt van de school of de wijk. Deze 'witte vlucht' wordt inmiddels al gevolgd door een 'zwarte vlucht', waarbij leden van de 'etnische middenklasse' vanwege dezelfde redenen dezelfde route volgen naar de buitenwijken en randgemeenten. Dorpen veranderen hierdoor overigens ook steeds meer van karakter: stadsbewoners strijken er neer en ook de multiculturele samenleving dient zich hier mettertijd aan. Deze terugtrekkende beweging is onder autochtonen vrij universeel. De hoger opgeleiden lijken 'toleranter', maar blijken evenzeer met de voeten te stemmen als de multiculturele samenleving 'te dichtbij' komt. Deels is dit onvermijdelijk: er geldt immers een vrije schoolkeuze en vrije vestiging voor wie dat kan betalen. Toch kan de overheid, binnen de smalle marges die de wetgeving bijvoorbeeld in het geval van scholen toelaat, wel wat doen. Zij kan de zogenaamde integratiestrijders ondersteunen, of ze in ieder geval niet met onnodige regelgeving voor de voeten lopen. Dat geldt bijvoorbeeld voor ouders en scholen die initiatieven ontwikkelen om gemengde scholen te creëren, maar ook voor schoolbesturen en welzijnsinstellingen die onorthodoxe manieren zoeken om uitgevallen schooljeugd alsnog een opleiding te geven. Dat daarbij soms de grenzen van de regelgeving worden opgezocht, moet dan maar voor lief genomen worden, of een reden zijn om sommige kaders aan te passen.

In sommige stadsbuurten heeft de 'witte (en zwarte) vlucht' ertoe geleid dat de overgebleven bewoners tot elkaar veroordeeld zijn: niet iedereen heeft de financiële ruimte om te kunnen kiezen waar hij of zij woont. Hoewel gezegd moet worden dat het samenleven in multiculturele buurten overwegend goed is gegaan – er zijn in Nederland nauwelijks grote uitbarstingen van geweld geweest – is er de laatste jaren terecht veel meer aandacht voor de soms moeizame praktijk van het samenleven. Functionele identificatie als buurtbewoners is in deze wijken zeker niet evident. Door de snelle verkleuring van deze wijken is de leesbaarheid van de buurtbewoners onderling afgenomen. 'De ander' is minder voorspelbaar dan voorheen en dat heeft de deur opengezet voor misverstanden, conflict en gevoelens van onveiligheid. Een van de grootste hinderpalen voor die identificatie is de subjectieve en objectieve veiligheidssituatie in deze wijken. Veiligheid wordt dan ook met recht door veel stadsbesturen en de nationale politiek naar voren geschoven als een prioriteit. Een scherp veiligheidsbeleid moet echter wel gepaard gaan met voldoende aandacht voor aspecten van leefbaarheid en vooral verdraagzaamheid. Een beleid dat zich eenzijdig richt op repressie loopt het risico de verhoudingen verder op scherp te zetten. Een veilige buurt is een belangrijke randvoorwaarde voor functioneel contact op het niveau van de buurt en het stimuleren van kleinschalige projecten gericht op functioneel contact.

6 NORMatieve IDENTIFICATIE: AANPASSEN VAN DE NORM

6.1 INLEIDING

Normatieve identificatie houdt in dat mensen de mogelijkheid hebben voor hen betekenisvolle normen te volgen en publiekelijk te articuleren, en dat er voldoende gelegenheid is om conflicten over die normen democratisch op te lossen. Normatieve identificatie heeft dus twee elementen: het gaat zowel om aanpassing *aan* de norm als om aanpassing *van* de norm. Aanpassing aan de norm gaat in de meeste gevallen eigenlijk vanzelf. De meeste mensen passen zich zonder problemen aan en gedragen zich conform de heersende normenstelsels. In sommige gevallen ontstaan er echter conflicten over normen, die kunnen leiden tot normoverschrijdend gedrag en tot een strijd over de norm zelf (WRR 2003). Dan komt aanpassing van de norm in beeld. Meestal staan de verdedigers van de status-quo daarbij tegenover de uitdagers die een andere norm zouden willen laten gelden. Die conflicten kunnen gaan over sociale, morele en juridische normen. Op de eerste twee dient principieel anders gereageerd te worden dan op onwettige normoverschrijdingen, al is een precieze grens nooit voor honderd procent scherp te trekken. Omdat conflicten over normen in een snel veranderende samenleving onvermijdelijk zijn, zijn stabiele manieren om deze conflicten op zo'n manier op te lossen dat de samenleving niet intern wordt verscheurd, van zeer groot belang. De democratische rechtsstaat is daarvoor het belangrijkste gemeenschappelijke kader (WRR 2003).

In beleid en in het maatschappelijke debat ligt de nadruk vaak op het aanpassen *aan* de norm. Op scholen hangen gedragsregels aan de muur en steden ontwikkelen stadsetiketten of gouden omgangsregels. Eenzelfde trend is waarneembaar ten aanzien van nieuwkomers. Nieuwe groepen worden geacht bestaande normen over te nemen en te internaliseren. Steeds vaker wordt van hen verwacht dat ze zich niet alleen identificeren met juridische, maar ook met sociale en morele normen. Er lijkt minder ruimte te zijn voor afwijkende normen en bijbehorend gedrag, met name in de publieke ruimte (Spijkerboer 2007). Aanpassing *van* de norm lijkt minder aan de orde te zijn. Op het moment dat mensen normen moeten volgen die niet sporen met hun leefwijze, *footprints* of sociale verhoudingen, ontstaat wrijving. Dat kan

problematisch zijn voor processen van normatieve identificatie. Vooral als buitenstaanders of minderheidsgroepen zich niet gehoord voelen, of zich niet gerepresenteerd zien op het moment dat normen ter discussie staan. Als aanpassen van de norm onmogelijk is – en mensen kunnen hun eigen normen niet openlijk bepleiten en verdedigen – kunnen mensen zich terugtrekken. Bijvoorbeeld door niet te gaan stemmen of door in opstand te komen op een onwenselijker manier. Radicalisering – extreem nationalisme of islamisme – is daarvan een voorbeeld.

In dit hoofdstuk wordt uiteengezet op welke manieren normen worden veranderd. De nadruk ligt in dit hoofdstuk dus op normatieve identificatie in de vorm van aanpassing *van* de norm. Deze strijd over normen vindt in verschillende domeinen plaats: thuis, op school, via internet of in de Tweede Kamer. Met name de meer publieke domeinen – het juridische en politieke domein en de media – komen in dit hoofdstuk aan bod. Niet iedereen heeft evenveel te zeggen in het debat over normen: de machtsverhoudingen zijn onevenwichtig. Processen van individualisering en globalisering maken het bovendien lastiger om normen te bespreken en te veranderen: in sommige gevallen bestaan er nauwelijks nog aanwijsbare en aanspreekbare actoren. Op welke manieren is het mogelijk normen bij te stellen? En wat kan de overheid doen – en laten – om te zorgen dat individuen en groepen evenveel toegang hebben tot gezaghebbende discussies over aanpassing van normen? Hoe kan de overheid bijdragen aan een deugdelijk verloop van de discussies over normen?

In dit hoofdstuk werken we twee casussen uit om te illustreren welke problemen spelen met betrekking tot het aanpassen aan en het aanpassen van de norm: religie en seksuele normen. Deze twee thema's zijn uiteraard een selectie uit vele mogelijke casussen, maar aan deze keuze ligt een aantal redenen ten grondslag. Ten eerste hebben deze thema's gemeen dat er normen gelden die vooral tot het privé-domein werden gerekend. Inmiddels zijn zowel religie als seksualiteit volop in het licht komen te staan en zijn ze juist onderwerp van gesprek in het publieke domein. Hier spelen dus bij uitstek ook demarcatieproblemen tussen de publieke en de private sfeer die de discussie over (aanpassing van) normen extra gevoelig maakt. Ten tweede hebben beide thema's door multiculturalisering, individualisering en globalisering een andere dynamiek gekregen. En tenslotte laten deze twee thema's ook de reikwijdte van normen en normaanpassing goed zien: het gaat zowel om heel impliciete en moeilijk benoembare normen als om expliciete juridische normen (die desalniettemin niet altijd eenvoudig en eenduidig toepasbaar zijn).

6.2 AANPASSEN VAN DE NORM

Aanpassen aan de norm gaat meestal vanzelf. In de meeste gevallen voegen mensen zich naar de norm, vaak zonder dat zelf zo te beleven. Problemen ontstaan vooral als meerdere mensen de norm niet langer onderschrijven of niet in staat zijn ernaar te leven. De socioloog Merton (1968; zie hoofdstuk 2) beschrijft dat mensen daarop

twee reactiepatronen hebben: terugtrekken of rebelleren. Terugtrekken kan betekenen dat mensen zich niet langer thuis voelen in Nederland. Om dit te voorkomen is het van belang dat democratische vormen van rebelleren gehonoreerd worden. Dat heeft als consequentie dat de maatschappelijke en politieke aandacht ook moet uitgaan naar de mogelijkheid om heersende normen ter discussie te stellen en eventueel aan te passen. Het is voor identificatieprocessen van groot belang dat mensen hun normen vertegenwoordigd zien in publieke arena's. Het aanpassen en veranderen van normen is een moeizaam en langdurig proces waarvan niet altijd duidelijk is wie de touwtjes in handen heeft. Ook is het niet altijd een bewust proces. Wel is duidelijk dat niet iedereen evenveel inbreng heeft in dit proces. Dat kan geïdentificeerd worden met de term articulatiemacht: het vermogen om in betekenisvolle arena's normen te kunnen benoemen en bepleiten. Twee thema's staan daarbij centraal: *toegang* en *representatie*. Niet iedereen heeft dezelfde mogelijkheden en kansen om mee te praten in de arena's die ertoe doen. Deels komt dat doordat niet iedereen voldoende in staat is om standpunten te formuleren, goed is georganiseerd en ook nog de juiste codes kent om invloed te laten gelden. Vaak wordt toegang ook niet graag verleend door degenen die macht hebben. Daarnaast is het de vraag of degenen die wel toegang hebben goede en gerechtvaardigde vertolkers zijn van de ideeën die in de samenleving bestaan. De overheid probeert correcties aan te brengen als machtsverhoudingen scheef raken. Dat doet ze bijvoorbeeld door subsidies te verstrekken aan minderheidsgroepen zodat deze zich kunnen organiseren. Daarnaast ontstaan er vaak vanzelf alternatieve arena's als machtsbolwerken gesloten blijven. In deze paragraaf wordt in verschillende domeinen – het politieke, het publieke (met name de media) en het juridische – bekeken hoe normen worden aangepast en hoe toegang en representatie geregeld zijn. Maar alvorens daarop in te gaan moet een kanttekening geplaatst worden: het aanpassen van normen komt met maatschappelijke ontwikkelingen zoals individualisering en globalisering onder een nieuw gesternte te staan.

6.2.1 ARTICULATIEMACHT IN TIJDEN VAN MULTICULTURALISERING, INDIVIDUALISERING EN GLOBALISERING

Individualisering betekent dat er geen sprake meer is van één samenhangende, collectieve set van normen waar mensen naar leven. In een pluralistische samenleving met zeer verschillende leefstijlen zijn normen en zienwijzen meer versnipperd; mensen bedenken zelf hun individuele levenspaden (Giddens 1991; Beck en Beck-Gernsheim 2001). Dat betekent dat er een grote diversiteit bestaat tussen mensen, ook tussen mensen die vaak als groep worden geportretteerd zoals 'de moslims' of 'de allochtonen'. Individualisering betekent echter niet dat er enkel individuele normen zijn en geen sociale. Mensen 'kiezen nog steeds graag voor de kudde', hebben Duyvendak en Hurenkamp (2004) laten zien. Individualisering zet bovendien vraagtekens bij het idee van representatie, want wie kan de mening van vele individuen vertolken? Vertegenwoordiging is in een geïndividualiseerde samenleving een lastige kwestie geworden. Tot slot kan het lastiger zijn om tegengeluiden te organiseren. Elias en Scotson (1985) wijzen erop dat uitsluiting niet alleen ontstaat

door het gedrag van de gevestigden: het probleem is vooral dat buitenstaanders de handen niet ineen kunnen slaan. Individualisering kan als gevolg hebben dat heersende normen moeilijker aan te vechten zijn, omdat individuen onvoldoende massa hebben.

Globalisering verwijst ten eerste naar toenemende migratie. In ontvangende samenlevingen brengen nieuwkomers nieuwe normen met zich mee. Toch is opvallend hoe soepel het aanpassen aan de norm verloopt. Uit onderzoek (Phalet et al. 2000) blijkt dat hoe langer migranten in Nederland zijn, hoe meer ze zich vanzelf aanpassen. Met name de normen van de rechtsstaat worden door vrijwel iedereen onderschreven. De discussie tussen verschillende etnische groepen voltrekt zich vooral rond normen die in de zogenaamde private sfeer liggen. Religie lijkt opnieuw en meer dan in de voorgaande decennia een bron van normativiteit te zijn (Phalet en Güngör 2004). Wij zien dit terug in de paragrafen die handelen over religie en seksualiteit. Globalisering verwijst ook naar veranderingen in communicatie. Het aanpassen van de norm is soms een mondiale kwestie geworden: normstelling vindt immers ook plaats door invloeden van buiten. Articulatiemacht is niet ingekaderd binnen landsgrenzen. Een bekend voorbeeld is de ontwikkeling van de islam in Nederland. De huidige praktijken, beleving en zoektocht worden geïnspireerd door de islam elders. Mede dankzij internet ontstaan wereldbrede – maar ook geïndividualiseerde – interpretaties van de islam. Dit is het gevolg van transnationalisme. Maar het zijn niet alleen mensen die directe banden met het buitenland hebben wiens normen beïnvloed worden door wat zich elders in de wereld voltrekt. Iedere norm – of het gaat over wat mooi is of lelijk, wat goed is of kwaad – wordt beïnvloed door mondiale krachten die verspreid worden via beeld (tv en internet) geluid (muziek) en het woord (boeken, tijdschriften en internet). Dat betekent ook dat het soms ongrijpbaar wordt wie je moet aanspreken als je normen wilt aanpassen. Konden we in de jaren vijftig nog vooral de kerk en de politiek aanspreken, nu moeten we ons wenden tot CNN, de organisatie van de Oscar-uitreikingen, de Wereldbank of *Jyllands-Posten*, de Deense krant die de spotprenten van Mohammed publiceerde. Door globalisering – net als bij individualisering – is het organiseren van tegenkrachten een ander verhaal geworden. Strijd om normen wordt ook mondiaal en met andere technologieën gevoerd.

Box 6.1 Wereldbeelden

Globalisering kan als gevolg hebben dat media steeds uniformer worden, mede door commercialisering. Het zijn dezelfde beelden die op verschillende kanalen worden uitgezonden. Dat kan leiden tot eenzijdigheid en vervlakking. Dat zal aan de orde komen in de paragraaf over seksualiteit. Maar de beschikbaarheid van verschillende media kan bij voldoende pluriformiteit ook 'tegenbeelden' opleveren: wie het conflict in Irak alleen via Fox en CNN meekrijgt, ziet een ander conflict dan wie (ook) zijn licht opsteekt bij Al Jazeera. Via het internet en satelliet krijgen mensen andere invalshoeken mee dan alleen de beelden die de Nederlandse zenders uitzenden. Bepaalde internetsites en buitenlandse zenders maken

het mogelijk om een meer gevarieerde invalshoek op bepaalde gebeurtenissen te krijgen en gebeurtenissen te volgen die, bijvoorbeeld in de nationale media, geen plek krijgen. Globalisering vergroot de toegang tot verschillende bronnen, tot verschillende normatieve kaders. Bovendien zie je ook dat de Nederlandse media zelf veranderen. Een zender als Al Jazeera wordt steeds meer als een journalistieke bron gebruikt, in aanvulling op het rijtje westerse persbureaus. Er is dus al sprake van een voorzichtig toenemende variatie van veel verschillende informatiebronnen waarin verschillende soorten discoursen gangbaar zijn.

Individualisering en globalisering veranderen niet alleen het spel maar ook de spelers, zonder dat we ze precies kennen. Wel weten we dat een aantal publieke arena's van belang is en blijft. Hoe is de toegang en representatie daar geregeld? We beginnen met de politiek.

6.2.2 POLITIEKE BESLUITVORMING

Politieke besluitvorming heeft bij uitstek als doel om normen te bepleiten, verdedigen, veranderen of codificeren. In de politieke arena kan het om vele normen gaan: zowel sociale, morele als juridische normen behoren (mede) tot het domein van de politiek. Aanpassing van de norm hoort zeker thuis in het politieke domein: wie normen wil veranderen doet graag een beroep op het overheidsinstrumentarium. Er zijn echter wel problemen rond de *toegang* tot de politieke arena. Al vaker is gewezen op de gebrekkige afspiegeling van etnische groepen in het parlement – ten opzichte van de vorige kabinetsperiode is zelfs een teruggang waarneembaar (Equality 2006). Alleen in de gemeenteraden van de grote steden is er sprake van evenredige participatie van etnische minderheden (Leijenaar en Verhoef 1999; Berger et al. 2001; Fattah 2005). Natuurlijk kan men ook zelf een partij opzetten om specifieke politieke wensen te uiten. Ons systeem blijkt open genoeg voor Leefbaar Nederland, de Lijst Pim Fortuyn of de Partij voor de Dieren, al is het een lastige opgave om duurzame interventies te plegen. Op lokaal niveau zien we het voorzichtige ontstaan van moslimpartijen zoals de Islam Democraten in Den Haag.

Als de toegang geregeld is, wil dat nog niet zeggen dat dit ook geldt voor representatie. Het is de taak van politici en politieke partijen om debat te voeren over het aanpassen van normen, en voorstellen te doen hoe dit te 'implementeren'. Als ze dat nalaten verzwakt hun positie en haken de kiezers af omdat hun onvrede geen politieke vertaling krijgt. Er is de afgelopen jaren daarom veel gesproken over het feit dat de onvrede van grote groepen burgers in de politiek niet genoeg voor het voetlicht gebracht werd door de bestaande politieke partijen. De politieke besluitvorming over normen vindt echter niet alleen plaats in het parlement: het middenveld is in Nederland een belangrijke arena voor articulatie. Veel van de organisaties die in overleg treden met de overheid, zoals milieupartijen of vrouwenorganisaties, zijn ontoegankelijk voor nieuwe groepen (Fennema 2003). Met name verschil-

lende etnische groepen zijn vaak niet evenredig vertegenwoordigd en hun leden bekleden nauwelijks bestuurlijke functies. Dat is het geval bij vakbonden (Roosblad 2002), brancheorganisaties en ondernemersverenigingen (Meijaard 2006; MKB 2006), landelijke adviescolleges en gemeentelijke overlegorganen (Berger et al. 2001: 17), huurdersorganisaties (Ormel 2005; commissie-Leemhuis 2005) of maatschappelijke organisaties (Galesloot 2004). Misschien is dit minder een probleem dan op het eerste gezicht lijkt. Dergelijke middenveldorganisaties zijn in de nieuwe – geglobaliseerde en geprivatiseerde – wereldorde minder machtig: vakbonden bijvoorbeeld zijn met hun beperkte ledentallen wellicht niet de machtsbron van de toekomst. Bovendien zetten groepen die zich buitengesloten voelen soms zelf organisaties op, zoals studentenorganisaties of brancheverenigingen. Deze organisaties richten zich niet enkel op belangenbehartiging maar ook op emancipatie, en zetten bijvoorbeeld begeleidingstrajecten op. Het aantal nieuwe organisaties zal de komende tijd nog flink toenemen, met name door het stijgend opleidingsniveau (Van Heelsum 2004a: 114; Moya 2005: 853). Als gevolg daarvan ontstaat een andere institutionele ordening – de nieuwe organisaties hebben andere deelnemers en andere functies. Bovendien ontstaat een nieuwe arena van normarticulatie naast de bestaande. Het is van belang dit op waarde te schatten en bruggen te slaan tussen de verschillende arena's.

Box 6.2 Selectie en representatie bij de overheid

De overheid heeft een belangrijk correctiemechanisme opgezet om specifieke minderheids-groepen een extra stem te geven in het politieke domein. De overheid komt bijvoorbeeld regelmatig bijeen met een aantal migrantenorganisaties die verenigd zijn in het Landelijke Overleg Minderheden (LOM) om over voorgenomen beleidsinitiatieven te praten of om de organisaties te bevragen over wat er leeft in de multiculturele samenleving. Het is de overheid die bepaalt welke partijen tot dit overleg toegelaten worden en of zij representatief zijn voor hun achterban. Volgens de website van het LOM wordt de representativiteit regelmatig door de minister getoetst. De overheid is dus een belangrijke identificeerder die bepaalt wie er – wat de overheid betreft – met gezag over 'de' multiculturele samenleving kan en mag praten. Zo werd in 2002 een Chinese organisatie (als waarnemer) tot het LOM toegelaten. Uit evaluaties is echter gebleken dat deze overlegorganen nauwelijks representatief zijn voor de achterban (Van Heelsum et al. 2004). Wie de in het LOM betrokken organisaties bekijkt, kan zich daar wel iets bij voorstellen. Een aantal van de organisaties zijn gastarbeidersorganisaties van het eerste uur, zoals het Samenwerkingsverband van Marokkanen en Tunesiërs (SMT) en het LIZE, een samenwerkingsverband voor de belangen van Zuid-Europese gemeenschappen (inclusief de EU-lidstaten Spanje, Portugal, Griekenland en Italië). Naast de vraag naar hun representativiteit voor hun achterban (met een tweede en een jonge derde generatie), kan ook de vraag gesteld worden of dit de organisaties zijn die de (problemen van) 'de' multiculturele samenlevingen kunnen adresseren. Veel van deze organen blokkeren juist alternatieve geluiden van bijvoorbeeld jongeren en vrouwen of niet-gelovigen (Van Heelsum 2004b: 29-30; Penninx en Schrover 2001: 56). In een ander verband verenigt de overheid

Turkse, Somalische, Marokkaanse, Pakistaanse en Hindoestaanse burgers onder de noemer van hun moslim zijn, in plaats van op andere – zelfgekozen – gronden. In 2004 erkende de minister voor Integratie het Contactorgaan Moslims en Overheid (cmo) als officiële gesprekspartner en begin 2005 tevens de Contactgroep Islam (cgi). Binnen deze organen woedt nu een strijd over de zeggenschap over de islam en de moslims (Maussen 2006). Daarbij is de vraag – in het licht van individualisering en de grote verschillen tussen de generaties – of nog wel van organisaties gevraagd kan worden om met een stem te spreken.

6.2.3 PUBLIEK DEBAT EN DE MEDIA

De media zijn ontegenzegglijk een steeds belangrijkere rol gaan spelen in het articuleren van normen. Ten eerste functioneren ze als vindplaats van normen, ze weerspiegelen bepaalde normen uit de samenleving. Ten tweede is het een plek waar afwegingen worden gemaakt over wat wel en niet wordt getoond, en waar dus bepaalde posities, standpunten en personen meer aandacht krijgen dan andere. De media reguleren in dat opzicht in belangrijke mate het publieke debat, en daarmee de arena waarin normen besproken en vastgesteld worden. Het aantal kanalen waarlangs deze twee functies van de media vorm krijgen, is sterk gegroeid. Daarbij valt letterlijk te denken aan de uitbreiding van televisiekanalen, maar ook aan nieuwe media als internet, *msn* of sms-verkeer, en commerciële omroepen met eigen nieuws- en actualiteitenprogramma's zoals bijvoorbeeld *Hart van Nederland*, die zich meer richten op lokaal en regionaal nieuws.

Onder andere door de ontzuiling heeft de politiek qua invloed terrein verloren op de andere spelers in het medialandschap (Broeders en Verhoeven 2005: 67). Het medialandschap is in omvang enorm gegroeid, geïnternationaliseerd en vercommercialiseerd. De invloed van commerciële en/of buitenlandse media-aanbieders is toegenomen en het aandeel van de Nederlandse publieke omroep (waarop de politiek zijn invloed uitoefent) is afgenomen. Bovendien worden ouders, geestelijken en docenten in de overdracht van normen soms vervangen door figuren uit de media en ontstaan er nieuwe groepen of publieken die zich aangetrokken voelen tot dezelfde sociale, politieke of culturele hype (Elchardus 2004; Mommaas 2003; Broeders en Verhoeven 2005: 68). Anderzijds geeft het grote belang van oplagecijfers, luistercijfers, kijkcijfers en aantallen hits per dag aan dat het gedrag van consumenten zo onderhand welhaast heilig is verklaard als indicatie voor de kwesties en onderwerpen die van belang zijn voor de samenleving. De articulatiemacht van de media is toegenomen, maar het is vaak de stem van de kijker als consument die deze articulatiemacht indirect in handen heeft.

Toch zitten mediaconsumenten niet op de redactie van de grote producenten van *mainstream* nieuws. Anderzijds geldt dat het internet steeds meer de kant uit gaat van één grote redactiekamer: Mark Deuze spreekt in de context van het internet met zijn snel groeiende aantal *blogs*, nieuwspagina's en zelfbenoemde journalisten

van een ‘redactiesamenleving’ (in Van de Donk 2005). In de reguliere media geldt echter dat, wanneer de groep mensen die verantwoordelijk is voor programma’s op tv en de berichtgeving in kranten andere opvattingen heeft dan de kijker, hun positie ter discussie komt te staan. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de berichtgeving over Fortuyn, na wiens dood veel kranten een proces van zelfreflectie ingingen. Representatie is dus ook in de media een belangrijk thema. Volgens Breedveld (2005) worden de meeste gesprekken die gevoerd worden op tv bevolkt door dezelfde mensen, waarbij bovendien een echt gesprek vaak niet van de grond komt. Wij/zij-tegenstellingen domineren. Dit geldt evenzeer voor de landelijke kranten. Autochtone columnisten en redactieleden voeren vaak sterk de boventoon (Phalet en Güngör 2004: 27, 32). Zo namen zij 72 procent van de opiniërende artikelen voor hun rekening over onderwerpen die met de multiculturele samenleving, en specifiek moslims en de islam, te maken hadden (Ter Wal 2004: 11). Allochtonen zijn weinig aan het woord, terwijl ze voortdurend onderwerp van gesprek zijn. Er wordt over hen gepraat – ze praten zelf niet mee (Harchaoui 2004). Uit het oogpunt van representativiteit is het echter goed als er verschillende mensen met verschillende standpunten in het publieke debat aan het woord komen.

Het relatief grote aantal allochtonen dat actief is op internet wordt ook regelmatig toegeschreven aan het feit dat zij zich niet herkennen in het beeld dat de Nederlandse media van hen schetsen en dat het media-aanbod de multiculturele samenleving die Nederland is niet weerspiegelt (O&S 2004; TNS /Nipo 2005; Ringelestijn 2005; Geense en Pels 2002 en 2005; Benschop 2006). Meisjes en jongeren die naar Nederland geëmigreerd zijn, zijn daarbij sterker op de eigen cultuur gericht dan jongens en jongeren die in Nederland geboren zijn (Geense en Pels 2005; Van den Broek en De Haan 2006). Het meest bekende symbool van gesegregeerd mediagebruik is echter de schotelantenne waarmee voornamelijk Turken en Marokkanen in Nederland het televisieaanbod van het land van herkomst bijhouden. In de praktijk blijkt echter het merendeel van de Nederlandse Turken en Marokkanen – en zeker de jongeren – een combinatie van Nederlandse en ‘transnationale media’ te benutten (Staring en Zorlu 2001).

6.2.4 DE ROL VAN DE RECHTER

De rol van de rechter is in eerste instantie om aanpassing *aan* (juridische) normen af te dwingen. Zo kan crimineel gedrag via het strafrecht worden bestreden, en het burgerlijk recht biedt mogelijkheden om particulieren in hun onderlinge relaties tot naleving van normen te dwingen. Het uitgangspunt daarbij is dat de rechtspraak ultimum remedium of *last resort* is (zie bijvoorbeeld Van Gunsteren 1994). Dat betekent dat de rechter pas in beeld hoort te komen als andere middelen hebben gefaald, maar het betekent ook dat wanneer een kwestie eenmaal voor de rechter is geweest partijen hun mogelijkheden om hun gelijk te halen hebben uitgeput. De rechter heeft in die zin letterlijk het laatste woord. Dat stelt dus zware eisen aan de rechtspraak om als zodanig geaccepteerd te worden door de samenleving als geheel en door individuele burgers. Belangrijke basisbeginselen zijn daarom de

rechterlijke onafhankelijkheid en de rechtsgelijkheid van de partijen in het proces. Dit laatste betekent bijvoorbeeld dat burgers – in ieder geval in theorie – in gelijke mate toegang hebben tot de rechter en dat ook in het proces zelf de gelijkheid zo veel mogelijk gewaarborgd wordt via beginselen als hoor en wederhoor, *fair trial* en *equality of arms*. Deze basisbeginselen zijn van groot belang, zeker voor minderheidsgroepen. Het betekent immers dat de articulatiemacht is gewaarborgd, ook voor individuen die niet tot de democratische meerderheid behoren. Bovendien stelt de rechtsstaat individuen meer in algemene zin in staat om, binnen bepaalde grenzen, de eigen normen te kunnen volgen en daarbij niet gehinderd te worden door anderen, bijvoorbeeld de eigen groep of de meerderheid (Schuyt 2006).

Deze basisbeginselen zijn zeker zo belangrijk als het gaat om aanpassing van de norm. De rechter is immers niet alleen *bouche de la loi*, die slechts rechtsregels toepast (WRR 2002). Vaak heeft de rechter ook een belangrijke rol in de ontwikkeling van rechtsnormen. Rechtsregels moeten immers ook geïnterpreteerd en tegen elkaar worden afgewogen in concrete gevallen. Dat is een dynamisch proces: veranderde maatschappelijke opvattingen en omstandigheden kunnen voor de rechter aanleiding zijn om normen anders te interpreteren dan voorheen. De politiek is niet verplicht alle conflicten te regelen die zich in de samenleving kunnen voordoen. De rechter is echter *gedwongen* uitspraken te doen over conflicten die hem worden voorgelegd en kan zich in een geval waarin de regels onduidelijk zijn niet onthouden van een uitspraak. Verfijning, waardering, aanscherping of juist nuancering, kortom ontwikkeling van normen, is dan onvermijdelijk. Op grond van een dergelijke afweging doet de rechter een uitspraak over conflicten. Aldus bepaalt de rechter welk belang in welke situatie de voorrang verdient, en feitelijk stelt hij daarmee ook de norm opnieuw vast. Dit is een belangrijk voordeel dat de rechtspraak heeft boven het publieke debat, dat nogal eens ontaardt in een dialoog van doven. Zo kan rechtspraak dienen om maatschappelijke conflicten openbaar te maken en te beslechten (Jonkers 2006: 473). Het gebeurt regelmatig dat de samenleving en de politiek zich roeren naar aanleiding van een rechterlijke uitspraak, en pleiten voor een aanpassing van de norm die aan die uitspraak ten grondslag lag (zoals bijvoorbeeld gebeurde in het euthanasiedebat, zie WRR 2002: 183-184).

Belangrijk voor identificatieprocessen – en bovendien zeer actueel – is de rol van de rechter bij het afwegen van grondrechten. Sommige normen krijgen juist vanwege het feit dat ze nauw verbonden zijn met de identiteit van het individu het karakter van grondrecht. Het discriminatieverbod uit artikel 1 van de grondwet is een duidelijk voorbeeld. Niet erkend worden in je persoonlijke levensovertuiging, politieke gezindheid, ras of geslacht kan immers een obstakel betekenen voor identificatieprocessen met de nationale gemeenschap: als die het diepste wezen van de persoonlijke identiteit niet respecteert, is er weinig voedingsbodem om je omgekeerd met de nationale gemeenschap te identificeren. Grondrechten zijn echter niet absoluut, ze kunnen conflicteren met maatschappelijke belangen of met de grondrechten van andere burgers. Dan moet er een afweging plaatsvinden die veelal aan de rechter is. Er is immers geen sprake van een hiërarchie van grondrech-

ten, dus de rechter zal van geval tot geval moeten beoordelen waar hij voorrang aan geeft. Dat is een uiterst sensitieve aangelegenheid, omdat het gaat om voor betrokkenen essentiële zaken. In de afweging die een rechter moet maken zit echter wel een fundamentele spanning. Enerzijds beschermen grondrechten bij uitstek het recht van individuen om af te wijken van de norm, terwijl de rechter anderzijds gehouden is om die vrijheid af te wegen tegen wat ‘gangbaar’ is in de maatschappij. In de volgende paragraaf wordt daarom aandacht besteed aan een specifieke casus op dit terrein, namelijk de botsing tussen godsdienstvrijheid en door de Verlichting geïnspireerde waarden.

6.3 RELIGIE EN VERLICHTING: STRIJD OM NORMEN

6.3.1 AANPASSING AAN DE NORM

In Nederland is er een ingewikkeld proces aan de gang waarbij de omgang met religie en levensovertuiging bij verschillende groepen sterk in beweging is. De ontkerkelijking blijft toenemen, terwijl tegelijkertijd het aantal mensen dat op een persoonlijke, niet institutionele manier belang hecht aan religieuze ervaringen groter wordt. Wolfe (2006) spreekt in dit verband van een transformatie van religie. Religie keert terug in verschijningsvormen die weinig aan de oude bekende vormen doen denken. Tegelijkertijd heeft de ontzuiling een soort van consensus opgeleverd over de rol van religie in het publieke en het private domein. Deze houding ten opzichte van het geloof is gebaseerd op twee (onuitgesproken) vooronderstellingen (Van Bijsterveld 2006: 229 e.v.). De eerste is dat geloof iets voor thuis is, iets persoonlijks waaraan geen maatschappelijke consequenties zijn verbonden. Hierdoor is geloof een private aangelegenheid geworden en zijn we het ontwend geraakt om godsdienst als maatschappelijke factor te zien. De tweede veronderstelling betreft het idee dat individuen steeds vrijer worden, minder groepsgebonden en dus meer opzichzelfstaand. Ook geloof is onderhevig aan individualisering: de geloofsbeleving is in de afgelopen decennia individueler geworden en minder gebonden aan instituties, zoals de kerk, die als bindend worden gezien. Daardoor zijn we het ontwend om godsdienst als iets collectiefs te beschouwen.

Vooraf de zichtbare aanwezigheid van nieuwe religies in Nederland, en in het bijzonder van de islam, stelt beide veronderstellingen ter discussie. De omgang met religie en levensovertuiging hangt sterk samen met de mate waarin groepen zich daarmee vereenzelvigen, zoals de volgende tabel laat zien. Autochtone Nederlanders vereenzelvigen zich minder met hun geloof dan de andere ondervraagde groepen, en zijn daardoor ook minder snel persoonlijk gekwetst of beledigd wanneer men aan hun geloof probeert te tornen. De overige groepen hebben een sterkere, emotionelere beleving van hun godsdienst. Vooral de opvattingen van Turken en Marokkanen vallen hierbij op.

Tabel 6.1 Beleving van religie door personen die zich tot een religie rekenen, 15-65 jarigen (in procenten '(helemaal) mee eens')

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
Als iemand iets slechts over mijn geloof zegt, voel ik mij persoonlijk gekwetst	62	61	28	27	14
Niemand mag mijn geloof in twijfel trekken	55	47	23	28	10

Bron: SCP (LAS '04/'05) (gewogen)

De religieuze nieuwkomer van 'de' islam onderscheidt zich niet alleen in termen van de sterke identificatie die moslims met hun geloof hebben. Uit de volgende tabel met gegevens uit 2002 blijkt dat ook de ontvangende samenleving geneigd is de islam anders dan de andere religies te behandelen. De ruimte en vrijheid die de nieuwe religie in de ogen van 'de ontvangende' samenleving dient te krijgen, is veel beperkter dan wat men in gedachten heeft voor de 'gevestigden'. Met andere woorden, moslims wijken niet alleen af door hun persoonlijke beleving van het geloof, maar ook door de beperkte vrijheden die Nederlanders (zowel religieus als niet-religieus) aan de islam zouden willen toestaan. Ook aan autochtone zijde wordt 'de' norm over religie en publiek domein dus ter discussie gesteld als het om andere geloven gaat. De tolerantie voor de islam is niet erg hoog; over de gehele linie van kerkelijke en niet-kerkelijke Nederlanders is de religieuze tolerantie voor de islam ongeveer de helft van de tolerantie voor andere, 'autochtone', geloven.

Tabel 6.2 Religieuze tolerantie naar kerkelijke betrokkenheid, 2002, in procenten van de bevolking van 16 jaar en ouder

	Katholieken vrijlaten	Protestanten vrijlaten	Islamieten vrijlaten	Imams mogen zeggen wat ze willen
Allen	62	63	31	19
Buitenkerkelijk	62	62	32	19
Nominaal katholiek	60	60	28	16
Kerks katholiek	60	61	36	18
Nominaal PKN	66	65	29	13
Kerks PKN	67	69	27	21
Overig	69	71	34	30

Bron: De Hart en Dekker (2007: 145)

Over de heersende norm inzake religie – religie is een private aangelegenheid die individueel wordt beleefd – bestaat dus veel onenigheid. Het absolute godsgeloof van veel nieuwe religieuze groeperingen botst met de dunne, ontideologiserende opvatting van veel Nederlanders over de rol van religie en de scheiding tussen kerk en staat. Boutellier (2007) wijst erop dat de opkomst en mondigheid van meer fundamentalistische moslims in Nederland (en daarbuiten) eraan bij heeft gedragen dat sommige auteurs en commentatoren op zoek gaan naar de (fundamentele) wortels van een aantal liberale, westerse verworvenheden als de gelijke behandeling van vrouwen en homo's. Er is zelfs, in de woorden van Pels (2005) en Boutellier (2007) een kamp van – overigens etnisch gemengde – 'verlichtingsfundamentalisten' ontstaan dat de nadruk legt op het seculiere karakter van de verlichting en de confrontatie met 'de' islam opzoekt, omdat deze niet verenigbaar zou zijn met de westerse liberale democratie. Omdat aanpassing aan de norm niet lijkt te slagen – hoewel het merendeel van de moslims zijn religie waarschijnlijk graag tot het private zou willen beperken – is er een strijd ontstaan over de aanpassing van de norm. Fundamentalistische moslims staan daarbij tegenover verlichtingsfundamentalisten, en *beiden* streven een andere norm na dan de consensus die uit de ontzuiling voortvloeide.

6.3.2 AANPASSING VAN DE NORM

Deze verschillende overtuigingen over zowel de plek van religie in de samenleving als de reikwijdte van de vrije meningsuiting botsen regelmatig. Daarbij hebben de verdedigers van het vrije woord en moslimvoormannen en -vrouwen het vuur flink opgestookt door wederzijdse verworvenheden en waarden als achterlijk, ziekelijk of verdorven af te schilderen. In sommige gevallen is de confrontatie over bepaalde normen doelbewust opgezocht, zoals gold voor het filmische pamflet *Submission*, dat het (voormalige) Tweede Kamerlid Hirsi Ali op bedreigingen kwam te staan en filmmaker Van Gogh uiteindelijk het leven kostte. Soms is ook een stuk minder duidelijk of een directe confrontatie wel het doel is, zoals bij de controverse rond de opera *Aisha* en de uitlatingen van imam El Moumni over homoseksuelen. Wanneer beide partijen zich beroepen op de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van godsdienst, is niet alleen sprake van botsende overtuigingen, maar uiteindelijk ook van botsende grondrechten (WRR 2003: 158), waarbij de invulling, interpretatie en grenzen van die grondrechten ter discussie staan (Van Bijsterveld 2006). Het spel tussen beide kampen wordt dus hoog gespeeld. De inzet is een nieuwe weg van de oude vrijheden. Sommige moslims zijn zelfs van mening dat de democratische rechtsstaat daarbij overboord moet: zij streven een theocratisch regime of de invoering van *sharia* na. Als zij dat langs democratische weg willen bereiken – net zoals de parlementair vertegenwoordigde SGP een theocratie nastreeft – en opereren binnen het kader van de democratische rechtsstaat, is dat een streven dat weinig Nederlanders zullen onderschrijven, maar wel binnen wettelijke kaders past (zie ook WRR 2006: 197 e.v.). Veel erger zijn de pogingen om buiten de kaders van de rechtsstaat het gelijk te willen halen. In een poging tegenstemmers de mond te snoeren, gaan enkele moslims zelfs zo ver om bedreigingen te uiten aan het adres

van bijvoorbeeld politici of programmamakers vanwege hun geloofsovertuiging of uitlatingen over de islam (Cliteur 2004). Ook zijn er bedreigingen aan het adres van moslims geweest en zijn er islamitische scholen en moskeeën beklad en in brand gestoken. De moord op Van Gogh vormt van deze houding het absolute dieptepunt. Bedreiging en moord zijn niet hetzelfde, maar delen wel het terzijde schuiven van de mechanismen van de democratische rechtsstaat voor het aanpassen van de norm. In reactie op dergelijke fel antidemocratische geluiden, maar ook op veel minder extreme geluiden uit de hoek van de moslimgemeenschap, wordt het recht op vrije meningsuiting soms geïnterpreteerd als een recht op belediging en worden voorstellen gedaan om de bescherming van de rechtsstaat voor moslims minder te laten gelden, omdat de islam (een 'niet-moderne' godsdienst) in essentie op gespannen voet met de rechtsstaat zelf staat. Ook de (zelfbenoemde) verdedigers van het vrije woord en de verlichting komen soms met voorstellen die op gespannen voet staan met de rechtsstaat die ze wensen te verdedigen (WRR 2003).

Het publieke debat

De voornaamste arena waar de beide partijen elkaar treffen is die van het publieke debat. In veel gevallen spelen de media een rol bij het in omloop brengen en op grote schaal verspreiden van potentieel conflictueuze uitingen, in de vorm van columns, cartoons, films of wanneer aan gasten van debatprogramma's doelbewust gewaagde uitspraken worden ontlokt. Uit een nieuwsanalyse van *de Volkskrant* blijkt bijvoorbeeld dat redacteuren en columnisten veelvuldig aan het woord zijn geweest over conflicten rond religieuze uitspraken en de vrije meningsuiting (Ter Wal 2004). Als het gaat om de aanwezigheid in de media is er wel een verschil tussen de beide kampen. De verdedigers van het vrije woord zijn in veel gevallen ook mensen die van het woord hun beroep hebben gemaakt: het zijn in meerderheid politici, wetenschappers, publicisten, journalisten en columnisten. Zij kennen de weg in de media en hun toegang tot verschillende podia is dus groot. Het aantal woordvoerders voor de islam, en zeker voor de meer fundamentalistische islam in Nederland, is relatief klein. Bovendien zijn deze woordvoerders vaak geen mensen die (professioneel) met de media om weten te gaan. Uitspraken als die van imam El Moumni en zijn latere optreden in de media zijn vaak even extreem als dat ze onbeholpen zijn. Er is nog weinig sprake van elitevorming onder Nederlandse moslims en bovendien zijn het vaak juist de extreme uitspraken van imams die de krantenkoppen bereiken en niet de gematigde moslims die een meer evenwichtig, en dus minder nieuwswaardig, verhaal zouden willen vertellen.

Er kunnen ook vraagtekens worden gesteld bij de representativiteit van beide kampen. Wie vertegenwoordigen de verdedigers van 'de verlichting' en die van 'de islam' eigenlijk? Van beide groepen is onduidelijk wie de achterban nu precies is. Net zo goed als er niet één interpretatie van de verlichting te geven is, kan er ook niet van één islam gesproken worden (zie ook WRR 2006). Bij de politici die zich in het debat mengen is de vraag naar representatie nog relatief eenvoudig – zij zijn immers gekozen – maar bij schrijvers, columnisten en wetenschappers ligt dat ingewikkelder. Aan de kant van de woordvoerders van moslimgroepen ligt het

weer anders. Een enkele imam kan nooit spreken voor 'de' Nederlandse moslims, sterker nog, het merendeel van de Nederlandse moslims kan hem vaak niet eens verstaan, aangezien de islamitische geloofsbeleving meestal via etnische lijnen is uitgesplitst. Een islamitische Somaliër kan het Turkse vrijdaggebed net zo min volgen als een Nederlander. Daarbij geldt dat de meeste van deze woordvoerders in het nieuws komen nadat ze iets gedaan hebben dat voor opschudding heeft gezorgd. Het weigeren van het schudden van de hand van minister Verdonk geeft aanleiding voor een debat over de positie van de vrouw in de islam, extreme uitspaken in een preek zijn de aanleiding voor een debat over de visie van de islam op homoseksualiteit. Er is in Nederland nog geen politieke partij of stroming opgestaan met een agenda voor de islam in Nederland (zie ook WRR 2006: 197). Als een dergelijke partij zich zou melden, zou dat iets duidelijk kunnen maken over de vraag of Nederlandse moslims door een moslimpartij vertegenwoordigd willen worden, en zo ja, in welke getale en welk (inhoudelijk) karakter die vertegenwoordiging zou hebben. Of Nederlandse moslims onder de vlag van de islam politiek gemobiliseerd kunnen en willen worden is nu immers niet te zeggen.

Botsende grondrechten en de rol van de rechter

Het conflict tussen religieuze vrijheid en vrije meningsuiting is ook regelmatig voor de rechter uitgevochten. Zo diende bijvoorbeeld in 1995 de Bond tegen vloecken een klacht in tegen Van Gogh wegens het beledigen van christenen. In 2005 werd door een aantal islamitische families geprobeerd de productie van *Submission II* te verhinderen. Het CIDI diende een klacht in tegen cartoons op de website van de AEL waarin de Holocaust wordt ontkend en de Al-Tawheed Moskee tegen de Deense cartoons op de site van het Tweede Kamerlid Wilders. Globalisering draagt er bovendien nog eens aan bij dat het conflict steeds vaker in termen van 'het westen' tegen 'de islamitische wereld' gegoten kan worden. Sommige van deze conflicten laten zich aan de grenzen van Nederland weinig gelegen liggen en hebben een transnationaal karakter. Uiteenlopende voorbeelden zijn de fatwa die werd uitgeroepen over Salman Rushdie na de publicatie van zijn roman *De Duivelsverzen*; de lezing van Paus Benedictus XVI op 12 november 2006 waarin hij een verband legde tussen de islam en geweldsgebruik waarop wereldwijd hevige reacties kwamen of het 'transnationale humorschandaal' (Kuipers 2006: 461) over de Deense spotprenten van Mohammed. Een belangrijk kenmerk van dit soort kwesties is dat ze zich uitstrekken over verschillende landen of zelfs continenten en dat ze leiden tot diplomatieke crises, rellen, boycots, bestormingen van ambassades of aanvallen op religieuze gebouwen. In een wereld waar kranten, internetsites en nieuwsuitzendingen wereldwijd te lezen en te zien zijn, ontstaat een nieuw soort dynamiek. Het contact tussen verschillend denkende mensen en gemeenschappen is plotseling, vaak onverwacht en heftig, niet in de laatste plaats omdat onduidelijk is tot wie men zich moet richten om genoegdoening te krijgen. Bij juristen doet dat ook de vraag opkomen wat in het internettijdperk eigenlijk nog als een lokale context gezien kan worden waarbinnen normaal gesproken de (juridische) afwegingen gemaakt worden over wat wel en niet toelaatbaar is in het publieke domein. Zo stelt Dommering naar aanleiding van de prent van Mohammed met de bomtulband het volgende.

“Ik wil niet betogen dat het land waar een boodschap via het internet kan worden ontvangen bepalend is voor wat wel en niet mag, maar als je een spotprent maakt (nota bene met een Arabische tekst), die effect kan hebben op deze gespannen politieke verhoudingen, moet je toch met ruimere dan lokale effecten rekening houden” (Dommering 2006: 638).

Maar ook binnen de lokale Nederlandse context levert de botsing tussen grondrechten veel aandacht en emotie op. In de rechtszaal eindigt die botsing echter meestal in een patstelling. Wie de rechtszaken bestudeert die de afgelopen decennia gevoerd zijn, komt al snel tot de conclusie dat de gang naar de rechter weinig ‘effectief’ is als godslastering in het geding is. Zo eindigen de meeste zaken over godslastering in vrijspraak of worden niet ontvankelijk verklaard (Cliteur 2004; d’Oliveira 2003). Ook het recht op de vrije meningsuiting staat zelden ter discussie. De rechter toetst in beide gevallen of een bepaalde uitspraak als beledigend of kwetsend kan worden opgevat, maar gaat bij een bevestigend antwoord desondanks vaak niet tot vervolging over, omdat de gewraakte uitspraak als een bijdrage aan het publieke debat beschouwd kan worden. De Hoge Raad lijkt dus in toenemende mate de vrijheid van godsdienst en de vrije meningsuiting gelijk te wegen, op basis van de vraag of de uitspraken die in het geding zijn opgevat kunnen worden als een bijdrage aan het publieke debat (Jonkers 2006). Deze praktijk roept de vraag op wat dan precies onder een ‘bijdrage aan het publiek debat’ beschouwd kan worden, en wie bevoegd is om dat te bepalen en af te bakenen. Een goede specificatie van de omstandigheden waaronder een bepaalde uitspraak als een bijdrage kan gelden, blijft tot op heden grotendeels achterwege. De gang naar de rechter eindigt in de meeste gevallen dus in een patstelling tussen de vrijheid van religie en de vrijheid van meningsuiting. Deze praktijk heeft zowel voor- als nadelen.

Het voornaamste voordeel is dat deze maatschappelijke onrust via de gang naar de rechter binnen het kader van de rechtsstaat getrokken wordt. De discussie wordt niet alleen in het publieke domein van de media gevoerd, maar wordt ook in het juridische domein beoordeeld en ingekaderd. De patstelling is weliswaar geen oplossing – de vraag is ook of dat kan bij dergelijke door de betrokkenen diep gevoelde zaken – maar kan wel (tijdelijk) rust geven door de erkenning van (beider) gelijk en doordat de uitspraak van de rechter de discussie even stillegt. De gang naar de rechter *kan* op die manier de-escalerend werken. Het voornaamste nadeel is dat die de-escalatie lang niet altijd plaatsvindt. Soms is het zo dat beide kampen zich alleen maar verder in het eigen gelijk ingraven en de wij/zij-tegenstelling juist groter wordt. Daarbij geldt ook dat de taal harder en beledigender wordt. Onder de noemer van de vrijheid van godsdienst mogen kennelijk de meest vreselijke dingen gezegd worden over homoseksuelen en onder de noemer vrijheid van meningsuiting mogen religies tot op het bot beledigd worden. De posities veranderen niet en het lijkt er soms op dat de patstelling aanleiding is om het arsenaal aan verbale wapens dat geoorloofd wordt geacht om het eigen gelijk te bevestigen of het ongelijk van de ander aan de kaak te stellen, steeds verder op te rekken.

Sommigen willen echter van de patstelling af. De betrokken partijen, de politiek en de rechterlijke macht zoeken naar manieren om de patstelling te doorbreken en er is discussie ontstaan over de verhouding tussen de verschillende grondrechten (zie bijvoorbeeld Jonkers 2006: 493 e.v.). Daarbij wordt vooral nagedacht over een hiërarchie van grondrechten. Een van de voordelen van een hiërarchie van grondrechten, zo is de gedachte, is dat dan betere en ook eenvoudigere afwegingen kunnen worden gemaakt. Een veelgehoord voorstel is om de vrijheid van meningsuiting voorrang te verlenen boven de vrijheid van godsdienst. Eerder al stelde Fortuyn het gegeven ter discussie dat gelovigen wel homo's mochten discrimineren, maar gelovigen zelf in dat opzicht gevrijwaard van kritiek leken te zijn. Daarnaast zijn ook stemmen opgegaan om grenzen te stellen aan de vrijheid van meningsuiting, bijvoorbeeld door te stellen dat het niet moet worden verabsoluteerd tot een recht op beledigen, zoals Hirsi Ali voorstelde. Hier heeft men vaak in het achterhoofd dat bijvoorbeeld de uitspraken van Theo van Gogh strafbaar hadden moeten zijn. Het *liberaal manifest* uit 2005 en later Dales (2006) stellen een ordening voor waarbij het non-discriminatiebeginsel bovenaan de hiërarchie komt te staan. De persoonskenmerken waarop discriminatie verboden is, komen vervolgens ook in een ordening te staan, waarbij kenmerken die onveranderbaar zijn (zoals ras en seksuele geaardheid) bovenaan komen te staan en kenmerken die in principe veranderbaar zijn (zoals religie) daaraan ondergeschikt zijn. Dit onderscheid sluit goed aan bij het onderscheid tussen primaire, onveranderlijke, en secundaire identiteiten dat in hoofdstuk 2 werd geïntroduceerd. Tegelijkertijd wordt tegen een dergelijke hiërarchie ingebracht dat het een nauwkeurige afweging door de rechter eerder vermijdt dan vergroot (de hiërarchie is immers leidend) en het bovendien onmogelijk wordt gemaakt om de grondwet in concrete gevallen en contexten anders uit te leggen, iets waarvoor de rechter bij uitstek geschikt is (Jonkers 2006). Ook wordt er gezocht naar instrumenten die 'onder' het niveau van de rechter en de grondrechten liggen. Brenninkmeijer (2006) heeft er onlangs op gewezen dat ook bij serieuze vraagstukken die raken aan de beginselen van de rechtsstaat niet automatisch naar juridische of politieke middelen gegrepen hoeft te worden. Een rechtstreekse confrontatie (zeggen wat je denkt) is niet de enige optie, ook samenwerken en tolereren behoren tot de mogelijkheden. Dit gegeven impliceert dat timing en stijl van belang zijn voor het oplossen van conflicten, 'soms is een hard woord nodig om invloed te laten gelden, soms bereik je meer met een zacht woord of zelfs met zwijgen' (Brenninkmeijer 2006).

6.4 HET SEKSUELE MIJNENVELD

Net als religie is seksualiteit een private kwestie die steeds meer en luidruchtiger naar voren treedt in het publieke domein. Seksuele normen worden enerzijds steeds meer gezien en beleefd als hyperindividueel en gekoppeld aan persoonlijke identiteit. Anderzijds worden seksuele normen steeds meer gedomineerd door een mondiale cultuur waarin seksualiteit eenzijdig wordt afgebeeld. In de multicultu-

rele samenleving is seksualiteit bovendien een mijnenveld, zegt de filosoof Appiah (2006). Seksuele normen staan soms symbool voor de mate waarin mensen zich kunnen vasthouden aan hun eigen identiteit. In deze paragraaf komt aan de orde welke normatieve verschillen er zijn en waar en hoe aanpassing van en aan de norm kan plaatsvinden: in de rechtbank, de media, de politiek, de slaapkamer of op school.

6.4.1 NIEUWE BANDBREEDTE AAN SEKSUELE NORMEN

Zelfbeschikking is in Nederland een belangrijk begrip om de seksuele norm te duiden, zowel in de hulpverlening, rechtspraak als in het onderwijs. Het meest gebruikte onderwijsprogramma in Nederland heet bijvoorbeeld *Lang leve de liefde* en is met name gericht op weerbaarheid, communicatie en het ontwikkelen van persoonlijke normen. Er wordt in de Nederlandse seksuele voorlichting niet gezegd wat je moet doen of laten, je moet vooral doen wat je zelf voelt. Er worden dus geen normen gesteld, de norm is dat je zelf grenzen leert trekken (Ferguson et al. 2006). Zelfbeschikking wijst in de eerste plaats naar de autonomie van meisjes ten opzichte van de jongens. ‘Nee is nee’ is daar de slogan van. In onderwijs en hulpverlening zijn het vooral de meisjes die moeten leren hun wensen te articuleren. Zelfbeschikking gaat ook over de verhouding tussen jongeren en hun ouders. Het gaat er vooral om wat je zelf voelt, en niet wat voorgeschreven wordt door je ouders. Tot slot betekent zelfbeschikking zelfbeheersing. Want zonder beheersing kun je niet over jezelf beschikken. Van meisjes, maar vooral van de jongens, wordt in Nederland verwacht dat ze hun driften kunnen temmen, verstandig zijn op het juiste moment en met elkaar praten.

Bij een dergelijk normenpatroon horen geen sterke machtsongelijkheden tussen de seksen, of tussen ouders en kinderen. De verhoudingen tussen mensen zijn in Nederland – wellicht meer dan elders – sterk gebaseerd op informalisering en democratisering. Wat mensen bij elkaar houdt is de geïnternaliseerde zelfdwang van gezamenlijke consideratie, flexibiliteit en onderhandeling (Schalet 2000; Wouters 2005). In die zin zijn we helemaal niet bevrijd – en zeker seksueel niet – maar dwingen onszelf te gedragen. Elias (1990, 1939) noemt dat van *Fremdzwang* naar *Selbstzwang*. Toch is dit slechts de helft van het verhaal: onder de norm van zelfbeschikking bestaat wel degelijk een meer impliciete normatieve voorkeur, met name onder de middenklasse. Wouters (2005) beschrijft de seksuele moraal sinds de seksuele revolutie als een zoektocht naar de balans tussen lust en liefde. Inmiddels kan die balans samengevat worden als ‘lust in liefde’: de lust mag gevierd worden, maar liefst in de context van liefde. Als je warme gevoelens voor elkaar hebt, zegt ook driekwart van de jongeren – meisjes meer dan jongens overigens – is het prima als je seks hebt, zoals de onderstaande tabel laat zien. Als je niet veel voor elkaar voelt, vindt de meerderheid, dan moet je het niet doen.

Tabel 6.3 Veranderingen in seksuele attituden sinds 1995 in procenten goedkeuring

	1995	2005
Geslachtsgemeenschap bij trouwplannen	84	85
Marokkanen (jongens en meisjes)		(65 en 45)
Turken (jongens en meisjes)		(65 en 57)
Geslachtsgemeenschap bij vaste verkering	80	82
Geslachtsgemeenschap bij veel voor elkaar voelen	75	79
Geslachtsgemeenschap bij niet veel voor elkaar voelen	16	25

Bron: De Graaf et al. (2005: 36)

Deze seksuele moraal komt ook naar voren uit onderzoek van de sociologe Schalet (2000, 2004). Zij vergeleek de opvattingen van Nederlandse en Amerikaanse middenklasse-ouders. Amerikaanse ouders zien de seksuele ontwikkeling van hun kinderen met angst en beven tegemoet. Ze zien hun kinderen als *out of control*: ze zijn een explosief vat vol met hormonen, en de meisjes moeten vooral uitkijken voor de jongens. Nederlandse ouders vinden het juist heel gewoon dat hun kinderen nieuwsgierig zijn. In plaats van te verbieden, benadrukken ze verantwoordelijkheidsgevoelens bij hun kinderen. Ze veronderstellen dat hun kinderen assertief zijn en zichzelf in de hand kunnen houden, ook de jongens. Seksualiteit laten ze daarom over aan hun kinderen: meisjes en jongens komen er samen wel uit. Toch willen de ouders wel graag dat seks plaatsvindt in de context van liefde. Pas als het echte verliefdheid is mogen vriendjes of vriendinnetjes blijven slapen, overigens een nachtmerrie voor Amerikaanse ouders. De normen zijn dus inderdaad informeel, voor onderhandeling vatbaar, maar seks in de context van een relatie wordt wel als meest waardevol beschouwd.

Die impliciete norm die in de jaren tachtig en negentig uitkristalliseerde, lijkt nu onder druk te staan. Als seksuele normen overtreden worden ontstaat er al snel morele paniek: maatschappelijke opwindings – waar de media in deze tijd een grote rol in spelen – over symbolen die verwijzen naar grote structurele vraagstukken in de maatschappij en cultuur (Bovenkerk et al. 2006). Het is dan ook logisch dat opwindings ontstaat als jongeren seksuele normen aankaarten, en nog meer als het meisjes zijn. Daarmee lijkt niet alleen de toekomst van de samenleving in het geding te zijn, ook de verhoudingen tussen de seksen staan weer ter discussie. Daarnaast neemt de onrust toe als alternatieve normen voortkomen uit andere culturele groepen, dus als ‘buitenstaanders’ andere normen hanteren. In de media hebben andere seksuele praktijken snel een ‘andere kleur’: de term ‘breezersletje’

en ‘loverboy’ zijn bijvoorbeeld etnisch gelabeld. Bij het eerste wordt al snel gedacht aan Afro-Caribische meisjes, bij het tweede denkt men onmiddellijk aan Marokkaanse jongens.

De vraag is of er inderdaad sprake is van andere normen en in welke mate die verschillen etnisch van aard zijn. Allereerst is er maatschappelijke onrust over de viering van lust buiten de liefde. Jongeren zouden bijvoorbeeld eerder, meer en sneller seks hebben. Hoewel de gemiddelde leeftijd van jongeren waarop ze voor het eerst seks hebben nauwelijks daalt (De Graaf et al. 2005) laat tabel 6.3 wel een lichte verschuiving zien in de lust-liefdebalans. Een kwart van de jongeren – jongens meer dan meisjes – vindt dat seks prima is, ook als je geen gevoelens hebt voor de ander, en dat is meer dan in 1995. Toch gaat het hier om een duidelijke minderheid. Daarnaast zijn er inderdaad etnische, maar ook sekseverschillen. Marokkaanse, Turkse, Surinaamse en Antilliaanse jongens hebben op eerdere leeftijd coïtus dan autochtone jongens. Behalve de Turkse hebben deze jongens ook meer sekspartners dan autochtone jongens (Vennix en Vanwesenbeeck 2005). Bovendien zou er naast een instrumentalisering van seksuele relaties ook sprake zijn van materialisering. Uit een *quick scan* van de Amsterdamse GGD (2006) kwam naar voren dat meisjes voor kleinigheden – ‘een breezer’ – seks aanboden. Dit gebeurde op feesten en in kelderboxen in Amsterdam-Zuidoost. Hierbij was met name de seksualiteit in het geding van Afrikaanse en Afro-Caribische vrouwen (niet die van de betreffende mannen). Zoals de onderzoekers zelf ook aangeven is onduidelijk wat de schaal is van dergelijke praktijken. Wel hebben de bevindingen veel aandacht gekregen in de politiek en de media.

Box 6.3 Seks: relatie of prestatie

Met een aantal grootstedelijke welzijnswerkers op scholen en in wijken is gesproken over seksualiteit (zie bijlage). Veel van hen maken zich zorgen over de instrumentalisering van seksualiteit, met name door de jongens. Volgens hen wordt seks steeds meer gezien als een *prestatie* in plaats van een *relatie*. Het is een tijdverdrijf: je kan muziek luisteren, voetballen maar ook een meisje ‘nemen’. Daarnaast is seks sterk gekoppeld aan geld en status. Seks wordt uitgeruild tegen cadeaus, zoals Prada-schoenen of een mooi sieraad. De hulpverleners wijzen daarbij vaak op het lage opleidingsniveau van de betreffende jongeren. Ze maken zich zorgen over de erosie van de waarde van seksualiteit. Bovendien constateren ze dat, hoewel veel meisjes zelf een actieve rol spelen in deze seksuele praktijk, op de lange termijn de effecten anders zijn voor hen. Met name meisjes van Turkse en Marokkaanse afkomst zullen op de lange termijn schade aan hun reputatie ondervinden.

Daarnaast zien we ook verschuivingen de andere kant op: jonge meisjes en vrouwen die zich afzetten tegen het idee dat lust altijd gevierd mag worden. Vaker dan autochtone meisjes willen Turkse en Marokkaanse meisjes als maagd het huwelijk in. Liefde is onvoldoende voorwaarde voor lust, lust is voorbehouden aan het

huwelijk. Tabel 6.3 laat zien dat van de Marokkaanse meisjes 45 procent en van de Turkse meisjes 57 procent vindt dat je geen seks voor het huwelijk mag hebben, ook als je trouwplannen hebt. Met name als ze zichzelf als moslim zien en belijdend zijn, is dit een belangrijke wens, een wens die gedeeld wordt met relatief veel christelijke meisjes. Religie is voor hen een belangrijke normatieve bron voor seksualiteit. Het lukt overigens niet altijd om als maagd het huwelijk in te gaan, hoewel Turkse en Marokkaanse meisjes inderdaad minder ervaring hebben met seksualiteit. Terwijl 28 procent van de autochtone meisjes tussen 12 en 17 coïtus heeft gehad is dit 6 procent en 11 procent van Turkse en Marokkaanse meisjes. Zelfbevrediging en tongzoenen scoren ook relatief laag. Marokkaanse en Turkse jongens hebben overigens ook strengere opvattingen dan autochtone jongens over seks voor het huwelijk, hoewel minder dan de meisjes. Maar hier is vaak sprake van een dubbele moraal: jongens willen graag met een maagd trouwen maar zijn dat zelf zelden (Vennix en Vanwesenbeeck 2005).

De seksuele normen van moslimmeisjes botsen op drie manieren met de Nederlandse middenklassennorm. In de eerste plaats zouden meisjes onvoldoende over zichzelf kunnen beschikken ten opzichte van hun ouders. Meisjes willen geen maagd blijven; dat moeten ze van hun ouders. Voor een deel is dat ook zo, hoewel het volgen van de wensen van ouders in bepaalde gevallen ook als keuze beschouwd kan worden. Zo vertelt een Marokkaanse hoogopgeleide jonge vrouw: “Waarom zou ik niet geëmancipeerd zijn als ik in mijn keuzes ook rekening hou met de wensen van mijn ouders?” Daarnaast zijn er bekeerde moslima’s die op basis van hun religie kiezen om maagd te blijven: onthouding is voor hen de sleutel tot autonomie. Dat botst met de middenklassennorm dat de viering van lust voor vrouwen tot emancipatie zou leiden: in westerse ogen zijn moslima’s niet seksueel bevrijd. Tot slot botst onthouding met de norm dat meisjes en jongens een evenwichtige relatie moeten hebben. Hoewel volgens de islam jongens ook als maagd het huwelijk ingaan, zijn het meestal de meisjes die zich aan de norm houden. In Nederland ontstaat dus een ruimere bandbreedte aan seksuele normen die de heersende middenklassennorm – die ook centraal staat in het onderwijs – onder druk zet en bevraagt. Etniciteit speelt daarin een rol, net zoals leeftijd, sekse, religieuze achtergrond en opleidingsniveau. Hoe kan in een geïndividualiseerde, globaliserende en multiculturele wereld omgegaan worden met verschillende normen? Kan van jongeren verwacht worden dat ze zich aanpassen aan de norm, en wat is die norm precies? En is er voldoende speelruimte om de norm te veranderen?

6.4.2 AANPASSEN AAN DE NORM

In sommige gevallen is het duidelijk dat aanpassing aan de norm noodzakelijk is. Sommige normatieve conflicten moeten opgelost worden in het juridische domein. Loverboys zijn pooiers of smokkelaars die vervolgd kunnen worden. De groepsverkrachtingen, een relatief nieuw fenomeen, zijn een strafbaar feit. Aan ‘nee is nee’ en zelfbeschikking kan niet getornd worden. Het gaat hier simpelweg om aanpassing *aan* de norm en niet om aanpassing *van* de norm. Straf uitdelen – hoe noodzakelijk

ook – betekent echter niet meteen het voorkomen van strafbaar seksueel gedrag. Aanpassen *aan* de norm is vooral het domein van socialisatie, seksuele voorlichting en het onderwijs. Aanpassen aan de norm is een steeds ingewikkelder proces. In het Nederlandse onderwijs en in de hulpverlening wordt immers uitgedragen dat mensen zelf hun grenzen moeten leren trekken. Individualisering is in dit geval niet een sociologisch verschijnsel maar een normatief kader: de seksuele norm is een zelfontwerp. Jongeren moeten leren om zelf te bepalen wat ze voelen en wat ze daarmee willen. Daarna moeten ze deze norm goed kunnen articuleren en communiceren. En tot slot moeten ze leren omgaan met frustratie als het object van verlangen tot een ander oordeel is gekomen. Socialisatie van deze norm is in deze tijd steeds moeilijker. Ze is immers gebouwd op een aantal belangrijke premissen: er moet voldoende aandacht zijn om deze norm te leren en de omgeving moet niet te rijk zijn aan eenzijdige prikkels, anders is het in de praktijk brengen van individuele normen wel erg lastig. Laten we met de eerste voorwaarde beginnen: ouders en onderwijs.

In de Nederlandse egalitaire samenleving zijn veel van de codes en omgangsvormen informeel van aard. De afgelopen decennia is ook de overdracht van die codes echter informeler van karakter geworden en losgemaakt van instituties, waardoor veel overdracht van normen is terechtgekomen bij de ouders. Nederlandse ouders, met name uit de middenklasse, hebben zich sinds de seksuele revolutie bekwaamd in het bespreken van seksualiteit zonder te blozen, anders dan bijvoorbeeld Amerikaanse of Britse ouders (Schalet 2000; Lewis en Knijn 2001). Voor laagopgeleide ouders is dit al een veel lastigere opgave gebleken. Het vergt immers nogal wat om te spreken over seksualiteit, laat staan om te praten over gevoelens en wensen van kinderen. Voor veel Turkse, Chinese of Somalische ouders is dit dan ook vaak een brug te ver: voor hen is seksualiteit simpelweg taboe. Bovendien hoeft er niet over gesproken te worden, want je hebt simpelweg geen seks (Vennix en Vanwesenbeeck 2005). Voor een aantal groepen geldt bovendien dat de seksualiteit van hun kinderen een belangrijk symbool is voor de eigen identiteit en eer. Scholen lijken ook steeds meer tekort te schieten in het bijstaan van jongeren om hun normen te vormen. In het verleden is veel aandacht geweest voor ‘seksuele opvoeding’, zeker vergeleken met Amerikaanse en Britse praktijken (Schalet 2000 en 2004; Lewis en Knijn 2001). Nu lijkt de aandacht die besteed wordt aan seksualiteit vooral betrekking te hebben op de instrumentele, technische kant van de zaak, met name om zwangerschap en geslachtsaandoeningen te voorkomen. Ook zijn met de multiculturalisering van de samenleving gesprekken soms moeizaam: de verschillen tussen jongeren zijn gegroeid langs sekse- en etnische scheidslijnen. Docenten zijn niet altijd goed getraind om gesprekken te voeren over gevoelige kwesties. Op school wordt dus wel gesproken over voorbehoedsmiddelen maar veel minder over seksuele normen.

Bovendien is de omgeving waarin iedere jongere voor zich een seksuele norm moet zoeken gevuld met gulzige, eenzijdige seksuele prikkels. Seks is inmiddels overal: sinds de jaren zestig is de aandacht voor seks in boeken, bladen, tv en vooral inter-

net enorm toegenomen (Elliot en Lemert 2006). In 2004 waren bijvoorbeeld 1,6 miljoen pornosites actief, zeventien keer zo veel als in 2000 en pornosites hebben meer bezoekers dan de startpagina's van Yahoo, MSN en Google samen. Cultuurcritici (Wolf 2003; Levy 2007; Naber en Van Lenning 2007) geven daarnaast aan dat seks op een specifieke manier wordt afgebeeld: er is sprake van een pornificering van de beeldcultuur. Dat betekent dat in cultuuruitingen steeds meer pornocodes gebruikt worden ten koste van meer verholde vormen van erotiek. De g-string is daar een voorbeeld van. Ooit behorend tot het domein van de porno is het nu niet meer weg te denken uit het dagelijkse gebruik. Een belangrijk kenmerk van de gepornificeerde cultuur is dat vrouwen veelal ondergeschikt gemaakt zijn aan de lust van mannen: vrouwen worden altijd 'beschikbaar' afgebeeld. Daarnaast ondersteunen nieuwe globale technologieën – internet en de mobiele telefoon – een andere seksuele logica, met andere praktijken (*cybersex*) en een andere beleving van seksualiteit (gericht op kortstondige erotiek in plaats van relationeel). Seksualiteit wordt daarmee meer fluïde, gefragmenteerd maar ook zelfontworpen: het is de ultieme uitdrukking van een zelfgecreëerde identiteit (Elliot and Lemert 2006). Het vergt bijzondere aandacht om een gedemocratiseerde, informele, geïndividualiseerde seksuele norm van zelfbeschikking in stand te houden in een steeds groter wordende, veranderende wereld. Anders gezegd: naast de articulatiemacht van ouders en school spelen tv en internet een grote rol, en de boodschappen verschillen nogal eens. De vraag is of en hoe ingezet moet worden op een grootschalig onderhoud van wat 'goede seks' is – de norm die wordt uitgedragen op scholen, in de hulpverlening en in de rechtbank. Daarnaast is de vraag in hoeverre een evenwichtig debat mogelijk is over verschillende normen. Is er voldoende speelruimte om normen te kunnen veranderen? Wat is de inbreng van degenen die zich verzetten tegen de lustcultuur en degenen die lust zonder liefde juist willen vieren? En waar liggen de grenzen van het aanpassen van normen?

6.4.3 AANPASSEN VAN DE NORM

Discussies over seksuele normen spelen overal: op tv, radio, de krant, de kroeg, de slaapkamer, het schoolplein, de sportvereniging. Het publieke debat vindt echter vooral plaats in de media. Dat is geen onverdeeld succes, omdat de media juist zelf onder vuur liggen, omdat ze een eenzijdig – gepornificeerd – beeld zouden geven van seksualiteit, en bovendien – op zijn zachts gezegd – niet altijd bijdragen aan een verzakelijking van het debat (zie bijvoorbeeld Bovenkerk et al. 2006). Op het moment dat één visie dominant naar voren wordt gebracht zullen sommige minderheidsgroepen zich terugtrekken uit het publieke debat. Als mensen hun normen niet herkennen in het publieke domein kan zelfs disidentificatie ontstaan. Daarom is het van belang dat er meer ruimte is voor degenen die andere dan gemiddelde normen aanhangen. Noch Antilliaanse mannen, noch moslimmeisjes worden serieus aan het woord gelaten. Er wordt veel vaker *over* hen gepraat dan *met* hen. Daarnaast gaat het niet enkel om tegenstemmen maar ook om tegenbeelden. De kritiek gaat immers over de verbeelding van seksualiteit. Levy (2007: 13) schrijft: "wat we vroeger zagen als *een* vorm van seksualiteit, beschouwen we nu als *de* vrouwelijke

seksualiteit.” Dat veronderstelt de noodzaak van andere beelden, beelden die verullender zijn, beelden die ook vrouwen mooi vinden – en met hen veel mannen (Naber en Van Lenning 2007).

Een groot deel van het medialandschap staat echter onder invloed van globalisering en commercialisering en kenmerkt zich door vervlakking. Bovendien zijn articulatiemachten door globalisering moeilijker op te sporen en te beïnvloeden. Twee andere routes zijn mogelijk. De eerste is het trainen van consumenten. Door een andere vraag kan een andere markt ontstaan. Dat betekent dat jongeren getraind moeten worden in de wijze waarop de media werken. Daarnaast kunnen bestaande of nieuwe ‘producenten’ aangespoord worden om andere beelden en verhalen voort te brengen. Nieuwkomers en andersdenkenden die zich willen uiten via pers of tv verdienen steun. In beide routes kan de overheid een rol spelen. Internet heeft als forum een specifieke plaats: het is een deels geprivatiseerde, deels geglobaliseerde ruimte. Het is de slaapkamer en de wereld daarbuiten ineen. Op internet wordt veel gesproken over seksualiteit en hier vind je – in beperkte mate – ook andere beelden. Anderzijds is op internet als het gaat om meningen een duidelijke voorkeur om te spreken met gelijkgestemden (D’Haenens et al. 2004). Moslima’s gaan zelden in debat met andere jongeren over seksuele onthouding, maar spreken er onderling over. Dat is goed, dat heeft een emancipatoire functie, maar genereert geen normatieve identificatie over een bredere linie.

In de politiek, ten slotte, is steeds meer alertheid als het gaat om de verandering van de norm. Er lijkt een nieuwe – wellicht meer mondiale – vrouwenbeweging te ontstaan die zich verzet tegen de huidige beeldcultuur – de Amerikanen Levy (2007) en Wolf (2003), maar ook de Nederlandse groep *Beperkt Houdbaar* zijn daar voorbeelden van. Een beweging die overigens weinig coalities lijkt aan te gaan met moslima’s of mannen. Ook in het Europese Parlement en de Tweede Kamer is er steeds meer aandacht voor seksuele normen, met name als het gaat om beeldcultuur en de media. Opvallend is bijvoorbeeld de interventie van PVDA-Kamerlid Dijsselbloem samen met de ChristenUnie met betrekking tot rapclips. Ze vonden deze clips vrouwonvriendelijk – vrouwen werden als object afgebeeld – en hekelden de commercialisering van seksualiteit. Omdat ze weinig wetgeving en beleidsinstrumenten in handen (wilden) hebben, deden ze een beroep op de zenderverantwoordelijken om de clips pas laat op de avond uit te zenden.

Afsluitend kan worden gesteld dat de geest uit de fles is: seksualiteit is uit de slaapkamer gebroken. Het is onmogelijk om haar weer terug te duwen. Seksualiteit is een onderwerp dat een debat verdient in het publieke domein. De politiek heeft daarin een belangrijke taak, namelijk om zelf verschillende normen te beargumen-teren en te articuleren. De overheid heeft daarbij een andere taak, namelijk zorg dragen dat het publieke debat goed gevoerd wordt. Verschillende stemmen moeten aan bod komen en het debat is niet enkel voorbehouden aan jongeren, maar ook aan ouders, schooldirecteuren, docenten, hulpverleners, seksuologen. Verschillende ideeën en gevoelens moeten gehoord worden. De verantwoordelijkheid van de overheid is dus in hoofdzaak een procesverantwoordelijkheid.

Nederlandse middenklasse-ouders, het Nederlandse onderwijs en de hulpverlening hanteerden lange tijd de norm van zelfbepaling. Die norm maakt een gestructureerd, verzakelijk en hernieuwd debat over seksualiteit lastig. Het veronderstelt dat iedereen mag doen waar hij of zij zin in heeft, terwijl er wel degelijk impliciete sociale normen rond seksualiteit bestaan. Daarom zou het debat over seksualiteit moeten gaan over de drie onderliggende thema's van zelfbeschikking: de verhouding jongens-meisjes, de verhouding tussen ouders en kinderen, en zelfbeheersing. Deze thema's moeten met het oog op individualisering, multiculturalisering en globalisering opnieuw tegen het licht gehouden worden. Ten eerste moet het concept 'zelfbeschikking' geïmpliciteerd worden in een tijd van overvloedige, eendimensionale seksuele en materiële prikkels in het publieke domein. Ten tweede is er veel veranderd in de verhouding tussen jongens en meisjes, maar ook binnen de groep jongens en de groep meisjes zelf. Voor sommige meisjes – met name moslimmeisjes – is seksuele onthouding een vorm van emancipatie: lust is voorbehouden aan het huwelijk. Een ander deel van de meisjes heeft seks enkel om de lust: voor hen is dat pas emancipatie. Daarnaast zijn er tegenstellingen tussen jongens en meisjes: het is niet vanzelfsprekend dat ze er samen wel uitkomen, zoals Nederlandse middenklasse-ouders veronderstellen. Een deel van de Marokkaanse jongens is bijvoorbeeld zeer promiscue, terwijl de meisjes weinig seksuele ervaring hebben. Dergelijke verschillen kunnen relatievorming in de weg staan. Tot slot wordt in Nederland zelfbeschikking van kinderen ten opzichte van hun ouders als norm gesteld. Tegelijkertijd wordt van ouders verwacht dat ze liberale, individuele normen overdragen. Kan dat gevraagd worden van Turkse of Somalische ouders? Bovendien: hebben ouders niets te zeggen over het seksuele gedrag van hun kinderen? Kinderen die wel rekenschap geven van de normen van de ouders worden in Nederland vaak als niet geëmancipeerd beschouwd. Door individualisering, de multiculturele samenleving, en globalisering kunnen deze drie thema's praktisch maar ook normatief een andere invulling krijgen.

6.5 CONCLUSIE

Processen van individualisering, globalisering en migratie liggen ten grondslag aan en vormen de context voor nieuwe conflicten over normen. In het merendeel van de gevallen verloopt het proces van aanpassing zonder veel problemen. De overdracht van en aanpassing aan normen is in dat opzicht een goed geoliede machine. Een aantal kwesties resulteert desondanks in hoogoplopende normatieve spanningen. Normatieve identificatie houdt in dat mensen de mogelijkheid hebben voor hen betekenisvolle normen te volgen, publiekelijk te articuleren, en dat er voldoende gelegenheid is om conflicten over die normen democratisch op te lossen. Strijd over aanpassing *van* de norm volgt dus op conflicten rond aanpassing *aan* de norm.

Veel wordt in het publieke en politieke debat gesproken over aanpassing *aan* de norm. Dat betekent dat mensen zich vrijwillig aanpassen of zich moeten aanpassen aan de heersende opvatting. In veel gevallen is dat een groot goed. De beginselen

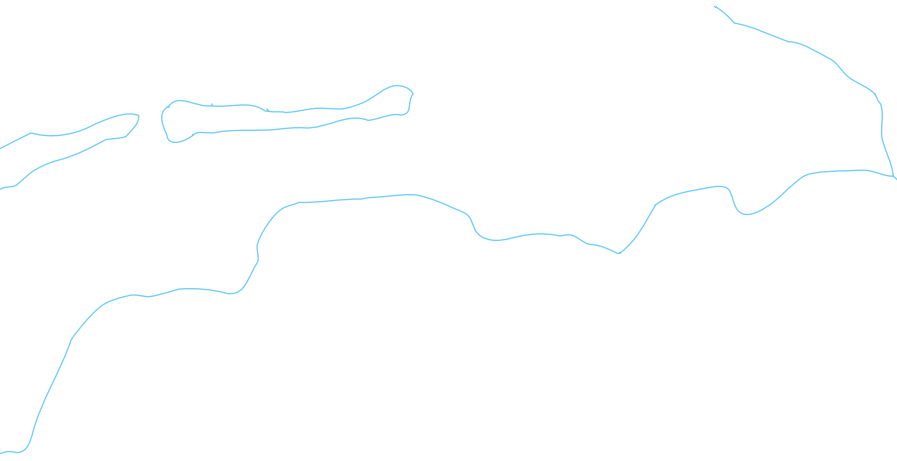
van de rechtsstaat, de basisspelregels om op een zinvolle manier met elkaar van mening te verschillen, verdienen alle steun. Bovendien ondersteunt de rechtsstaat dat individuen uit minderheidsgroepen evenveel rechten kennen en pluralisme verankerd staat in de grondwet. Toch zijn er ook problemen rond aanpassen *aan* de norm. De norm is in onze moderne samenleving immers vaak een informele, gedemocratiseerde en individuele norm. Zowel de casus van de religie in het publieke domein als de casus rond seksualiteit laten zien dat de norm vaak een impliciet karakter heeft dat lastig formeel in te kaderen en af te dwingen is.

In deze tijd van globalisering en multiculturalisering staat 'de' Nederlandse norm vanuit vele kanten onder druk. Globalisering brengt via de media een veranderende beeldcultuur van seksualiteit met zich mee. Diezelfde media zorgen ervoor dat normatieve conflicten in geloofskwesties soms een mondiale schaal aannemen, waar ze vroeger lokaal gebleven waren. Maar ook Nederland is veranderd: met de mensen migreren hun meningen en normen mee. In de Nederlandse multiculturele samenleving spelen ook andere normen een rol en worden normatieve conflicten in binnen- en buitenland anders gewogen en beoordeeld. Meervoudigheid als een permanent onderdeel van de Nederlandse samenleving betekent ook een permanente meerstemmigheid *in* de Nederlandse samenleving. Die meervoudigheid en meerstemmigheid zijn echter niet altijd 'leuk': normen kunnen stevig schuren. Bovendien is het aanpassen van de norm of het in stand houden van de (Nederlandse) norm ook voor de meerderheid niet meer zo eenvoudig. Wie spreek je aan op een veranderende mondiale beeldcultuur? Nog afgezien van de vraag of je het zou willen: hoe houd je de seksualisering van Hollywood en het islamisme van Al-Qaeda buiten de Nederlandse deur in een tijdperk van massamedia en internet?

Dat betekent niet dat het articuleren van de norm niet meer zinvol is. Integendeel, globalisering en individualisering vereisen juist meerstemmigheid en een veel opener debat waarbij posities en normen duidelijk gearticuleerd, onderbouwd en bediscussieerd moeten worden. Het stelt hogere eisen aan de democratie dan daarvoor. Aanpassen *van* de norm behoeft verschillende maatschappelijke arena's waarin individuen, nieuwkomers en andere buitenstaanders hun ideeën, dromen of beelden kunnen inbrengen. Een levendige democratie is niet alleen gebaat bij meerstemmigheid, maar ook bij een breed palet aan middelen voor de omgang met normatieve conflicten. Bovendien geldt dat er een zware hypotheek ligt op het vinden en onderhouden van mechanismen voor conflictbeslechting en het bespreken van normen. Als normatieve identificatie mislukt en terugtrekken en rebellie (van de niet-democratische variant) gaan overheersen, worden functionele en emotionele identificatie nagenoeg onmogelijk. Normatieve identificatie betekent dus enerzijds dat de overheid strak de hand moet houden aan wat onderhandelbaar is en anderzijds dat de overheid ruimte moet geven en gunnen aan groepen en individuen die afwijkende normen willen bepleiten binnen de arena's die daarvoor bestaan of gecreëerd (moeten) worden.

Bij normatieve conflicten horen sociale en politieke onrust, hoort strijd. Die strijd wordt nu soms met veel wapengekletter gevoerd. De botte bijl is daarbij niet het enig beschikbare wapen, er zijn ook meer subtiele middelen die passen bij verschillende situaties. Een zekere terughoudendheid en verdraagzaamheid kunnen in een democratie behulpzaam zijn om standpunten uit te kunnen wisselen in plaats van wederzijdse beledigingen. Debatten zijn geschikt om posities te verhelderen en mensen aan te zetten de eigen standpunten te onderbouwen en doordenken in relatie tot die van anderen. Zelforganisatie en verzet zijn een middel om gehoord te worden, aandacht te krijgen en een positie te verwerven in de normatieve arena. De gang naar de rechter kan een belangrijke (laatste) stap zijn om je standpunt te verdedigen. Het is belangrijk om verschillen daarbij te waarderen en niet op voorhand weg te willen zetten. Het vereiste om aan de democratie mee te doen, is dat je daarbij aan de spelregels wil houden, niet dat je democraat in hart en nieren bent. Normatieve identificatie gaat over meerstemmigheid in het (politieke) debat.

7 EMOTIONELE IDENTIFICATIE: HOUDEN VAN HOLLAND

7.1 INLEIDING

Dit hoofdstuk gaat over emotionele identificatie met Nederland. Zoals aangegeven in hoofdstuk 2 zijn er verschillende gradaties van emotionele identificatie. Trots zijn op het Nederlands elftal of vertederd raken bij de geboorte van een kroonprinses zijn van een andere orde dan bijvoorbeeld een meer algemene verbondenheid met Nederland als natiestaat en als moeder- of vaderland. Processen van emotionele identificatie zijn misschien meer nog dan de twee andere identificatieprocessen sterk verbonden met individuele eigenschappen. Sarbin (1989) heeft een groot aantal psychologen gevraagd het begrip emotie te definiëren. Hoewel de antwoorden behoorlijk uiteenliepen was er één gemeenschappelijke noemer. Allen wezen op de *locus* van de emotie: het is iets van binnenuit ... “it is something I feel inside of me” (geciteerd in Hermans en Kempen 1993: 18). Hermans en Kempen (1993) zelf geven aan dat, hoewel emoties sterk in de persoon zijn verankerd, de uiting en de intensiteit ervan sterk door de context worden bepaald. Anderen kunnen emoties uitlokken, situaties kunnen aanleiding geven tot emotioneel handelen en bepaalde regels, tradities en manieren van doen, kunnen uitingen van emoties kanaliseren of juist aanwakkeren.

Verschillende auteurs wijzen in de richting van de noodzaak van een zekere emotionele band tussen de natiestaat en zijn burgers/inwoners. Weber wees erop dat de politieke gemeenschap zowel haar kracht als haar legitimiteit aan haar “emotional foundations” ontleent. John Stuart Mill zag alleen kans voor de vrije instituties van de representatieve democratie als er voldoende “‘fellow-feeling’ among co-nationals” aanwezig was. En Benedict Anderson wees erop dat “the modern nation-state is an ‘imagined community’ that creates a feeling of ‘attachment’ to the state in the form of ‘love for the nation’” (allen geciteerd in Berezin 2002: 34, 42). Dat een zekere mate van verbondenheid tussen de leden van de nationale gemeenschap belangrijk is en door de staat van belang wordt gevonden lijkt evident. Het antwoord op de vraag hoe je dat moet zien te bereiken of stimuleren is dat veel minder. Emotionele verbondenheid met de natie komt bovendien in soorten en maten.

Parekh (2000) wijst het idee af dat er een overkoepelend en omvattend gevoel van verbondenheid met de natie moet zijn om deze bij elkaar te houden. Deze benadering is in zijn ogen niet alleen onnodig maar ook gevaarlijk, omdat het de feitelijke diversiteit van moderne samenlevingen en de variëteit aan bindingen en loyaliteiten miskent. Door dat laatste kunnen sommige burgers worden uitgesloten die zich juist wel deel van de nationale gemeenschap voelen. Parekh zoekt het antwoord in een pragmatischer benadering. Burgers kunnen om heel verschillende redenen loyaal zijn aan de natie. Van trots op de voorvaders tot verlicht zelfbelang, tot dankbaarheid voor de concrete voordelen. Behalve deze verschillende bronnen van identificatie wijst Parekh ook op de bindende kracht van de rechtsstaat. De inherente legitimiteit van de rechtsstaat, het lidmaatschap ervan en het onderschrijven van de wetten en regels van de rechtsstaat, bieden naar zijn oordeel op zichzelf al een essentieel kader voor verbondenheid en een gevoel van eenheid en samenhang.

In dit hoofdstuk gaan we in paragraaf 7.2 eerst kort in op de opkomst van wat Beunders (2002) een 'emotiecultuur' noemt. Hiermee plaatsen we de aandacht voor nationale identiteit in een bredere culturele context waarbij emoties, belevenissen, symbolen en rituelen aan belang winnen. In paragraaf 7.3 gaan we in op emotionele identificatie met Nederland in meer algemene zin, terwijl we in paragraaf 7.4 aan de hand van empirisch materiaal over zelfidentificatie laten zien dat emotionele identificaties meervoudig zijn. In paragraaf 7.5 komt de kwestie van dubbele nationaliteit aan de orde. We doen dat uitgebreid, omdat juist deze kwestie goed laat zien wat de verschillende aspecten zijn die spelen als we het hebben over emotionele identificatie met Nederland. Bovendien gaat de discussie over de voor- en nadelen van dubbele nationaliteit zelf ook met veel emoties gepaard. In paragraaf 7.6 gaan we in op andere wegen die de emotionele verbondenheid met Nederland kunnen bevorderen. We besluiten met een aantal conclusies.

7.2 EMOTIECULTUUR

Verschiedende auteurs (Beunders 2002; Schnabel 2004; De Hart 2005a; Couwenberg 2006; Saleminck 2006) wijzen erop dat de publieke uiting van emoties en gevoelens in Nederland aan belang heeft gewonnen. Schnabel (2004: 63) spreekt over intensivering als een van de kenmerkende processen van de Nederlandse samenleving (en andere westerse samenlevingen). Met intensivering doelt hij op het feit dat er veel meer 'meegemaakt en beleefd' moet worden. Werk, contacten en dergelijke worden steeds meer gewaardeerd naar de mate waarin zij ook beantwoorden aan de individuele behoefte aan emotie en gevoel. "Het dictaat van het gevoel heeft maatschappelijk een nooit eerder gekende normatieve waarde gekregen" (Schnabel 2004: 63). Bij dit proces van intensivering past ook een collectivisering van beleving. De gezamenlijkheid kan een bijzondere dimensie aan emotie geven, zoals blijkt bij Koninginnedag of carnaval.

De toenemende behoefte aan nieuwe collectieve rituelen – zoals bijvoorbeeld bij de dood van Pim Fortuyn – valt voor een deel samen met de zoektocht naar nationale identiteit en wordt ook in die termen geduid (Salemink 2006). In het buitenland is het niet anders. De dood van Olof Palme en prinses Diana (Scharfe en Walter in De Hart 2005a) of de witte marsen in Vlaanderen (Stengs 2003) zijn hier voorbeelden van. Beunders (2002) wijst daarenboven op de opkomst van de zogenaamde ‘emotie televisie’ en een daarmee samenhangende ‘emotie cultuur’. Terwijl Beunders vooral de nadruk legt op de ‘mediatisering’ van emoties, wijst Salemink nog op een ander aspect. De inzamelingsactie ‘Open het dorp’, in 1962 gepresenteerd door Mies Bouman, vond plaats in een tijd dat Nederlanders voor het eerst massaal een televisie in huis hadden. De inzamelingsactie op de televisie heeft naar zijn oordeel in belangrijke mate bijgedragen aan de verbeelding van de nationale gemeenschap (Salemink 2006: 16). Ook de tsunami-actie kan behalve als een actie ter ondersteuning van de slachtoffers, worden beschouwd als een teken van nationale gemeenschap na de verscheurdheid als gevolg van de moord op Theo van Gogh. In onderstaande tabel geven mensen aan wanneer ze zich één hebben gevoeld met de andere Nederlanders. Daarbij scoren de categorieën ‘lief en leed’ (herdenkingen, begrafenissen en protesten tegen zinloos geweld) aanzienlijk hoger dan meer politiek georiënteerde categorieën.

Tabel 7.1 Percentages die zeggen zich wel eens een te hebben gevoeld met de andere Nederlanders, per gelegenheid, situatie of aanleiding

	%
Bij een herdenking van de Tweede Wereldoorlog	74
Bij de herdenking van een ramp (bijv. de Bijlmerramp of de vuurwerkkramp in Enschede)	64
Bij een grote inzamelingsactie (bijv. na de tsunami)	63
Bij een protestbijeenkomst tegen zinloos geweld	55
Bij het overlijden van een bekende Nederlander (bijv. Pim Fortuyn, prins Claus of André Hazes)	50
Bij sportwedstrijden (bijv. van het Nederlands elftal of schaatswedstrijden)	67
Op Koninginnedag	56
Bij een koninklijk huwelijk (zoals van kroonprins Willem Alexander met prinses Maxima)	45
Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer	38
Bij het referendum voor de Europese grondwet	37
Op Prinsjesdag	29
Bij geen van alle bovenstaande gelegenheden	5
Bij alle 11 gelegenheden	5

Nederland heeft ook een aantal nieuwe collectieve rituelen zien ontstaan. Couwenberg (2006) en De Hart (2005a) wijzen erop dat nationale rituelen inspelen op een verlangen naar authenticiteit en de behoefte ons als gemeenschap te manifesteren. We zouden dit kunnen afdoen als een naïef verlangen naar de geborgenheid van vroeger, naar iets ‘echts’ wat we kwijt zouden zijn. Het is productiever te verkennen of deze trend van het publiek maken van collectieve emoties en daarbij horende symbolen en rituelen benut kan worden om de emotionele verbinding met Nederland ook op andere manieren vorm te geven. We gaan eerst nader in op een aantal aspecten die een rol spelen als wij spreken over emotionele identificatie met Nederland, om van daaruit weer terug te keren naar de vraag hoe concrete ervaringen kunnen worden ingezet om bij te dragen aan een emotionele verbondenheid met Nederland.

7.3 LIEFDE VOOR NEDERLAND: KWESTIES VAN POLITIEK EN VAN CONTEXT

Wherever I lay my hat, that's my home
Marvin Gaye, 1963

Dulce et decorum est pro patria mori
(Het is zoet en goed voor het vaderland te sterven)

Door de tijd heen lopen minimaal twee invullingen van emotionele verbondenheid met een (nationale) gemeenschap door elkaar heen. Er is sprake van een meer instrumentele invulling van ‘erbij horen’ en van een meer emotioneel geladen variant van ‘toebehoren’. In de eerste invulling gaat het om wat mensen ‘doen’: op welke manier laten mensen blijken dat ze bij de samenleving horen? Deze invulling is lang dominant geweest: participatie (in vele domeinen) was/is daarbij een kernwoord. In de tweede variant gaat het meer om wat mensen voelen – strikt genomen een zuiverder invulling van emotionele verbondenheid – maar veel moeilijker te meten en nagenoeg onmogelijk te bewijzen. De tweede variant heeft een grotere verwantschap met ‘liefde’ (i.e. vaderlandsliefde), met alle problemen van meetbaarheid, vertrouwen, kwetsbaarheid, achterdocht en jaloezie van dien. Om het onderwerp emotionele identificatie nog eenmaal verder te compliceren geldt de waarschuwing dat het onderscheid tussen de ‘instrumentele’ en ‘emotionele’ invulling in de praktijk vaak niet zo scherp te trekken is. Ook van liefde wil men vaak ‘bewijzen’ in de vorm van praktijken zien en van praktijken heeft men meestal graag dat ze met liefde worden gedaan of uitgevoerd.

Het (politieke) spectrum van de emotionele identificatie met Nederland is in een groot aantal – niet uitputtende – noties onder te brengen zoals in de onderstaande tabel blijkt. Hiermee laten we de reikwijdte zien van de manier waarop het begrip wordt gebruikt.

Tabel 7.2 Politieke verwachtingen van de emotionele binding met Nederland

Je aan de (rechts)regels houden
Participatie, een 'bijdrage' leveren
Rechtsstaat-patriottisme
'Sense of belonging' (gevoel dat je erbij hoort en deel uitmaakt van een groter geheel)
'Thuis voelen'
Loyaliteit
Patriottisme
Nationalisme
Extreem nationalisme of racisme

Als gesproken wordt over emotionele identificatie met Nederland kunnen verschillende van deze noties in het geding zijn. In de discussies over wat wordt verlangd van nieuwkomers of wat mensen belangrijk vinden om Nederlander te zijn, worden de onderliggende noties en verwachtingen niet altijd geëxpliciteerd.

7.3.1 HET EMOTIONELE VOORDEEL VAN DE THUISPLOEG

Emotionele identificatie met (in dit geval) Nederland is voor Nederlanders een andere zaak dan voor immigranten. Voor Nederlanders in Nederland geldt dat cultuur enerzijds en nationaliteit/ethniciteit anderzijds in principe met elkaar overlappen. Het is een vanzelfsprekendheid en een automatisme. Zij kunnen die claim maken, zonder dat daar veel tegenin gebracht kan worden. Alleen in extreme gevallen – denk bijvoorbeeld aan NSB'ers na de oorlog of aan Poncke Princen – worden 'Nederlanders' als 'on-Nederlands' aangemerkt en zelfs dan wordt dat als omstrede ervaren, zowel tussen groepen als door de tijd. Voor immigranten geldt dat hun claim op de Nederlandse nationaliteit/ethniciteit wél ter discussie gesteld kan worden. Dat geldt niet alleen voor (genaturaliseerde) immigranten, maar ook voor in Nederland geboren en getogen kinderen van migranten die in veel gevallen van rechtswege Nederlander zijn.

Deze 'ongelijkheid' is van belang gezien de redenering die in dit rapport gebruikt wordt. Uitgangspunt is dat het hebben van functionele en normatieve identificaties binnen de Nederlandse context het eenvoudiger maakt voor migranten emotionele identificatie met Nederland op te bouwen. Tot op zekere hoogte zijn ze zelfs een noodzakelijk fundament waarop emotionele identificatie kan rusten. Johnson (1993) wijst erop dat de verbondenheid met de natiestaat geworteld is in concrete praktijken.

“Orientations towards the nation, like other identifications and disidentifications, are rooted in local, ordinary necessary and specific practices, which acquire personal and group meanings. (...) National identity works or fails to work through many other identifications” (Johnson 1993: 167-168).

Ook Castells (2003) wijst in deze richting als hij de nadruk legt op *gedeelde ervaringen* als een noodzakelijke voorwaarde voor de vorming van natiestaten en voor de onderlinge verbinding van burgers. Een benadering waarbij emotionele identificatie met Nederland wordt geëist zonder aandacht voor en/of aanwezigheid van onderliggende normatieve en functionele identificaties, zal weinig gehoor vinden en miskent het belang van gedeelde ervaringen en praktijken. Daarbij zijn er grote verschillen tussen mensen die hier geboren en getogen zijn en mensen die van buitenlandse komaf zijn.

Voor sommige geboren Nederlanders is het ‘Nederlander zijn’ eenvoudigweg geen *issue*. Ze zijn het gewoon en hoeven er weinig voor te doen. Sommigen zullen het koesteren en uitdragen, anderen zullen het vooral zien als een feit dat gespeend is van veel emoties. Allen kunnen echter claimen dat zij (‘ras’)echte Nederlanders zijn. Met andere woorden: waar het gaat om emotionele identificatie met het nationale heeft de ‘thuisploeg’ in principe een sterk voordeel. Voor migranten is de vanzelfsprekendheid van het Nederlandschap er niet zonder meer. Sommigen zullen zich bijvoorbeeld uit grote dankbaarheid voor wat zij in Nederland hebben kunnen bereiken, zeer Nederlands voelen, en bepaalde waarden ook sterk uitdragen en daarmee bewust afstand nemen van hun land van herkomst. Anderen zullen zoeken naar combinaties en hun loyaliteit aan bijvoorbeeld hun land van herkomst (of dat van hun ouders), de streek of hun specifieke etniciteit verbinden met het Nederlander zijn. Weer anderen zullen worstelen met hun meervoudige identificaties. Ook in de levensloop kunnen identificaties verschuiven. Deze verschillende combinaties en keuzes worden lang niet altijd erkend, laat staan gewaardeerd.

In een immigratiesamenleving geldt voor veel inwoners dat identificatie met meer dan één land een onvermijdelijkheid en een gegeven is. Het land van herkomst verhuist in zekere zin mee wanneer mensen zich in een ander land vestigen, de herinneringsculturen waarin zij zijn opgegroeid blijven lange tijd bij hen. Dat geldt in de eerste plaats voor de eerste generatie migranten die nagenoeg altijd gevoelsmatig met één been in elk land zullen staan. Voor de tweede generatie geldt al een ingewikkelder verhaal. Zij is geboren en opgegroeid in het land van vestiging, maar opgevoed door ouders die elders zijn geboren en die in de meeste gevallen (ook) een band in stand willen houden met het land van herkomst en de familie die daar is achtergebleven. De Hart (2005) spreekt in dit verband ook wel over de relationele benadering van nationaliteit, waarin de betekenis van nationaliteit en de band van een individu met een staat mede wordt bepaald door relaties met bepaalde belangrijke personen in het leven van dit individu, zoals ouders, partner of kinderen. Maar de band met het land van herkomst kan ook veel politiek gevoeliger zijn. Dat kan lopen van gevoelens van nationalistische trots op het land van herkomst – veel mi-

granten zijn er trots op Turk of Amerikaan te zijn – tot politiek activisme dat gericht is op het land van herkomst. Denk bij dit laatste bijvoorbeeld aan vluchtelingen die vanwege politieke denkbeelden het land van herkomst moesten ontvluchten, of aan de Molukkers die in de jaren zeventig in Nederland terreurdaden pleegden vanwege een transnationale politieke agenda. Vroeger was die band voor een groot deel symbolisch, aangezien migratie over lange afstanden meestal een definitief afscheid inhield. In Amerika, het immigratieland bij uitstek, hielden en houden de meeste migrantengroepen het culturele erfgoed van het land van herkomst levend door middel van het spreken van de taal, het vieren van bepaalde feesten en het trots dragen van de ‘eigen’ migratiegeschiedenis. Migranten tot in de zoveelste generatie zijn vaak trotse ‘hyphenated Americans’, of ze nu wel of niet ooit zelf voet hebben gezet in Italië, Ierland, Nederland of Japan. Maar ook in echte immigratielanden als de VS worden migranten door delen van het politieke spectrum op (on)gedeelde loyaliteiten aangekeken. “Even in the United States, where a civic conception of nationhood prevails, dominant group members view African-, Asian-, Hispanic-, and Jewish-Americans as ‘open to divided loyalties and therefore less patriotic than ‘unhyphenated Americans’” (Waldinger and Fitzgerald 2004: 1184). Er is dus altijd een politieke gevoeligheid over het samengaan van sommige emotionele identificaties.

7.3.2 CONCURRENTEN VAN ‘VADERLANDSLIEFDE’

Het belang van emotionele binding wordt in verschillende contexten verschillend gewaardeerd. Tot op zekere hoogte is dit een open deur van jewelste, maar het geeft ook een dubbelheid aan. In de sfeer van de politiek (nationaliteit, stemrecht enz.) worden dubbele nationaliteiten en banden met het land van herkomst door velen geduid in termen van gespleten loyaliteit. Diezelfde banden met het land van herkomst worden in de sfeer van de economie vaak weer heel anders bekeken en positief gewaardeerd. Zeker nu er onder de tweede generatie handige ondernemers ontstaan die nieuwe kansen zien en creëren tussen land van vestiging en herkomst. Handelsgeest is immers per definitie internationaal en de handel gaat naar degenen met het comparatieve voordeel. Ook wordt vaak gezegd dat cultuur (en liefde voor het land van herkomst) in de privésfeer een kwestie van eigen keuze is. Wat men achter de voordeur doet is de eigen zaak. Aan de andere kant wordt de privésfeer al als minder privé ervaren als het gaat om de opvoeding van kinderen en de taal, en waarden en normen die daarbij overgedragen worden.

Concurrerende loyaliteiten en banden worden in sommige gevallen negatief beoordeeld, in andere gevallen positief, en blijven in sommige gevallen onopgemerkt. Identificaties kennen dus gradaties. Sommige worden gezien als *complementair* en niet op elkaar storend – deze kunnen zonder problemen bij elkaar opgeteld worden. Andere identificaties worden, door sommigen, gezien als onderling *concurrerend*. In dat geval wordt er vaak een rangorde aangebracht (of verlangd) waarbij één identificatie als dominant wordt benoemd. Ten slotte kan er ook sprake zijn van elkaar *uitsluitende* identiteiten. Deze kunnen dan juist niet bij elkaar opgeteld worden.

Hier lijkt het perspectief te domineren van de *zero-sum game*; wat er (aan emotie) bij de één bijkomt, gaat er bij de ander af. Naarmate emotionele betrokkenheid dieper gevoeld wordt, is de reactie op afwijzing vaak ook emotioneler. In de liefde wordt afwijzing immers het scherpst gevoeld. Mede daardoor spelen frustratie en miskenning een grote rol bij de vraag of identificaties wel of niet tot stand komen. Dat geldt voor migranten – wie zich niet gewenst voelt, zal ook geen emotionele verbondenheid met Nederland ontwikkelen – en dat geldt voor Nederlanders die zich, als ze voelen/vinden dat het Nederlanderschap afgewezen wordt en/of niet op waarde wordt geschat, ook miskend voelen en geen emotionele identificatie voelen met ‘Nieuwe Nederlanders’, die in hun ogen dan ook migranten en buitenlanders blijven.

Het idee dat niet alle alternatieve identificaties als concurrerend worden gezien en/of sterke emoties oproepen, heeft veel te maken met de aard van die concurrerende affecties. De belangrijkste concurrenten zijn namelijk diep in mensen verankerd en hebben – in de terminologie van hoofdstuk 2 – een zeer sterke *footprint* achtergelaten die niet zomaar verloochend kan worden. Dat geldt in het geval van sommige groepen die oorspronkelijk van elders komen in ieder geval voor de nationaliteit of etniciteit van het land/de streek van herkomst. Afhankelijk van ‘hoe etnisch’ deze gedefinieerd wordt, kan deze zelfs als een primaire identiteit worden gezien. Ook religie is vaak sterk verankerd bij gelovigen. Andere concurrenten, zoals grensoverstijgende identificaties als het kosmopolitisme, zijn soms ook sterk doorvoelde identificaties. Al deze identificaties kunnen naar gelang de (politieke en emotionele) omstandigheden raken aan de Nederlandse *footprint*. Het verdelen van affecties schuurt wellicht het sterkst wanneer er *footprints* tegen elkaar afgewogen worden.

De emotionele competitie binnen de natiestaat heeft uiteraard ook een institutionele kant. Berezin (2002, 2003) koppelt de emotionele kant van de nationale identiteit aan de instituties van de natiestaat. Zij stelt dat het succes of de kracht van de natiestaat als een ‘identiteitsproject’ van twee zaken afhangt. In de eerste plaats van de andere identiteiten waarmee de natiestaat moet concurreren en in de tweede plaats van de kracht van de concurrerende instituties die deze identiteit ondersteunen. Een goed voorbeeld van een krachtige institutionele actor die mensen een concurrerende identiteit verschaft, is de katholieke kerk, die vaak met nationale staten in conflict is gekomen. Met andere woorden, het gaat naast het gevoel van mensen zelf ook om de instituties die dat gevoel ondersteunen en een stem geven.

7.4 NEDERLANDERS EN HUN NEDERLANDERSCHAP

7.4.1 TROTS OP NEDERLAND

Uit de Eurobarometer van de herfst 2006 bleek dat 87 procent van de Nederlanders er in meer of mindere mate trots op is Nederlander te zijn. Onder jongeren in de leeftijd van 15 tot 25 jaar ligt dit percentage hoger, namelijk op 91 procent. Met 92 procent zijn de Nederlanders in het zuiden van het land het meest trots op de eigen

nationaliteit. De zeer trotse Nederlanders bekennen zich overigens bijna allemaal ook als zeer trotse Europeaan, maar voor alle anderen is de binding met Europa minder dan die met de eigen nationaliteit. Meer in het algemeen geldt dat steun voor het lidmaatschap van de EU – voor zover wij dit ook kunnen vertalen in een gevoel Europeaan te zijn – niet gerelateerd is aan gevoelens van nationale trots, maar wel aan leeftijd, welvaart en opleidingsniveau (CBS/SCP 2007: 68). Ook blijkt dat er een sterke samenhang is tussen opleidingsniveau en mate van ‘kosmopolitisme’ of in onze termen de mate waarin Nederlanders meervoudige identiteiten hebben. Zij kunnen zich tegelijkertijd Nederlander en Europeaan voelen zonder dat dit ten koste gaat van een verbondenheid met Nederland. In Nederland is het, zeker onder de elite, lang heel gewoon geweest om ‘het Nederlandschap’ af te doen met een zekere onverschilligheid. Nationale identiteit was moeilijk benoembaar, verviel al snel in clichés en was eigenlijk een overblijfsel van het verleden. Dat die positie in de laatste jaren steeds minder betrokken wordt, is in de voorgaande hoofdstukken al wel duidelijk geworden. Alle politieke partijen erkennen de Nederlandse identiteit en cultuur als een relevante politieke en emotionele categorie waar ze zich toe moeten en willen verhouden. Nationale sentimenten en Nederlandse trots lijken onder de bevolking sterk toegenomen getuige ook de collectieve rituelen die aan belang hebben gewonnen de laatste jaren.

Wanneer in sociaal-psychologisch onderzoek gekeken wordt naar verschillende groepen en het oordeel dat zij over elkaar hebben, worden de verschillen in de regel bepaald door het (extra) positieve oordeel over de eigen groep. “Het evaluatieve onderscheid dat men in onderzoeken vindt, bestaat eruit dat de in-groep positiever wordt beoordeeld dan de out-groep. De houding ten opzichte van de out-groep is daarbij zelden uitgesproken negatief” (Verkuyten 2006: 168). Met andere woorden, wie trots is op zijn eigen groep, hoeft niet per se negatief te zijn over anderen. Het hoeft niet, maar onder bepaalde omstandigheden is er natuurlijk wel een relatie tussen een positieve zelfevaluatie en een negatieve evaluatie van anderen.

7.4.2 GESLOTEN VADERLANDSLIEFDE

Trots op Nederland neemt in sommige gevallen ook de vorm aan van gevoelens van angst en onrust die zijn aangewakkerd door de aanwezigheid van en de confrontatie met ‘de ander’. Anders gezegd, gevoelens van Nederlandse trots zijn soms ook een uiting van een emotionele weerstand tegen de multiculturele samenleving. Die weerstand heeft veel te maken met een gevoel van bedreiging van de eigen Nederlandse identiteit en ‘de’ Nederlandse manier van leven. In de jaren voor 2000, toen de politieke consensus over het multiculturalisme erg sterk was, bestond er weinig aandacht voor deze gevoelens die met de opkomst van onder anderen Fortuyn politieke zeggingskracht kregen. Het multiculturalisme legde juist de nadruk op de bedreiging van de identiteit van de immigrant en de noodzaak deze te beschermen, of in ieder geval niet weg te (willen) assimileren. De autochtone meerderheid kreeg minder aandacht, deze was immers de meerderheid en kon wel voor zichzelf zorgen. Sniderman en Hagendoorn (2007: 124) wijzen erop dat “It is all the more iro-

nic that its [multiculturalism] sensitivity to the threats that immigrant minorities perceive to their way of life has been accompanied by an insensitivity to the threats that the majority perceive to *their* way of life.” Met name op sommige plekken in de Nederlandse steden zijn de omstandigheden over de jaren heen sterk gewijzigd en is de autochtone meerderheid in numeriek opzicht soms al lang de minderheid. Deze gevoelens van culturele bedreiging onder autochtone Nederlanders is een belangrijke motor geweest voor de opkomst van Fortuyn en verklaart nog steeds een belangrijk deel van de electorale instabiliteit.

Uit onderzoek blijkt dat het ervaren belang van de nationale identiteit van buitenaf te beïnvloeden is. “... groepsbindingen kunnen worden beïnvloed door (maatschappelijke) discussies die het belang en de waarde van culturele groepsverschillen benadrukken of juist ter discussie stellen” (Verkuyten en Brug 2004; Verkuyten 2005). De invloed van (maatschappelijke) discussies op nationale identificatie blijkt ook uit een ander onderzoek van Verkuyten en Zaremba (2005). Zij vonden dat tussen de jaren 2001 en 2003, waarin de kritiek op het multiculturalisme langzaam aan de nieuwe politieke norm werd, de groepsidentificatie van autochtone Nederlanders significant toenam. De nadruk op de nationale identiteit nam in die jaren dus sterk toe. In dezelfde periode oordeelden de respondenten significant negatiever over Turken en Marokkanen, terwijl de houding ten opzichte van Surinamers, Antillianen en Chinezen niet significant veranderde. Nationale sentimenten onder de autochtone bevolking kunnen bijdragen aan een verscherping van de gepercipieerde etnisch-culturele verschillen en processen van uitsluiting. Sniderman et al. (2004) vonden in een onderzoek onder 2000 autochtone Nederlanders dat de weerstand tegen etnische minderheden veel vaker verklaard kan worden uit overwegingen die met bedreiging van de nationale identiteit te maken hebben, dan vanuit zorgen onder autochtonen over (de bedreiging) van economische belangen. Met andere woorden, de angst is niet zozeer dat ‘ze’ onze banen inpikken, maar dat ‘ze’ onze cultuur en identiteit bedreigen. Dit sentiment speelt ook sterk bij groepen zogenaamde Lonsdale-jongeren, die in Nederland steeds meer aandacht krijgen (zie Box).

Box 7.1 Lonsdale: heimwee op een housebeat of Hollandse haat?

Een klein percentage onder Lonsdale-jongeren (zo'n 5 %) is volgens de AIVD (2005) aan het radicaliseren. “Het overgrote deel van de Nederlandse gabbers is slechts geïnteresseerd in muziek en hangt geen rechts-extremistische ideologie aan en is niet politiek gemotiveerd. Xenofobie, nationalisme en frustraties ten aanzien van de multiculturele samenleving zijn echter wel breed gedragen gevoelens binnen de gabbercultuur in Nederland” (AIVD 2005: 7). De AIVD ziet bij deze groep geen aanwijzingen dat rechts-extremistische groeperingen toenemen. In die zin is er geen sprake van radicalisering. Wat wel speelt is verstoring van de sociale cohesie door voortdurende en heftige confrontaties tussen jongerengroepen die de in potentie interetnische spanningen aanwakkeren en de cohesie in Nederland aantasten.

Deze autochtone jongeren hebben vaker *clashes* met allochtonen in de randen van grote steden, in kleinere steden en op het platteland (Donselaar 2005; Cadat en Engbersen 2006). Vaak komen de jongeren uit plaatsen waar relatief weinig allochtonen zijn. Hun gedrag wordt ook verklaard tegen de achtergrond van zogenaamde *narratives of loss* over de veronderstelde teloorgang van de plattelandsgemeenschap. De ‘imagined community’ wordt om zeep geholpen. Het is dus vaak een tegencultuur tegen de voortschrijdende verstedelijking waarvan allochtone jongeren het symbool zijn (Cadat en Engbersen 2006). Bovendien is opvallend dat de radicale Lonsdale-jongeren hun ideeëngoed vaak delen met hun ouders, die dezelfde frustraties ervaren. Voor de veelal laagopgeleide gezinnen waaruit zij afkomstig zijn, gaan de huidige moderniseringsprocessen veel te snel (Cadat en Engbersen 2006).

Daarnaast bestaat er ook concrete concurrentie om de ruimte: er is een strijd op het schoolplein, bij uitgaansgelegenheden of andere openbare ruimten (Donselaar 2005). Plattelandsjongeren komen vaak helemaal niet in aanraking met allochtonen als ze nog naar de basisschool gaan. Pas als ze naar het voortgezet onderwijs gaan komen ze allochtonen tegen. En dat voelt dan overweldigend. Het is bekend dat jongeren met extreem-rechtse denkbeelden het aantal allochtonen in Nederland of in hun naaste omgeving overschatten (Vogel-Van der Duin 2006).

7.5 EMOTIONELE IDENTIFICATIES VAN ‘NIEUWKOMERS’

We gaan in deze paragraaf eerst in op de vraag hoe verschillende nieuwkomers zichzelf definiëren. Hierbij gaat het niet om juridische maar om eigen beschrijvingen (ik zie mezelf als of voel me Surinamer of Nederlandse Marokkaan of Amsterdammer). Daar waar de gegevens beschikbaar zijn, trekken we de vergelijking met autochtone Nederlanders.

7.5.1 HOE ZIE IK MEZELF?

Een eerste idee over identificaties met landen/etnische groepen is te vinden in het onderzoek van Engbersen et al. (2003) dat zich richt op transnationalisme. Hoewel het onderzoek niet representatief is voor de onderzochte groepen, is er wel een interessante spreiding aangebracht in de soort groepen. De onderzoekspopulatie bestaat namelijk uit *klassieke minderheden* (Marokkanen en Antillianen), *asielmigranten* (Irakezen en voormalige Joegoslaven) en uit de vaak hoogopgeleide *nieuwe arbeidsmigranten* (Japanners en Amerikanen). In tabel 7.3 is te zien hoe de verschillende groepen zichzelf typeerden.

Tabel 7.3 Etnische zelfidentificaties (hoe typeert men zichzelf?) naar herkomstgroep (in procenten)

	Marok.	Antil.	Irak	Joegos.	Japan	vs
Als Nederlander	0	6	6	0	2	4
Als lid van de eigen etnische groep	20	42	46	40	82	44
Als beide	60	42	24	50	4	38
Anders	20	10	24	10	12	14
waarvan als 'allochtoon'	6	2	12	4	0	0
waarvan als 'wereldburger'	4	4	2	2	0	10

Bron: Engbersen et al. (2003: 51) (N=300)

Wat opvalt, is dat geen van de groepen zichzelf typeert als (alleen) Nederlander. Het merendeel van de respondenten identificeert zich met de eigen etnische groep (met name Japanners vallen op met 82%) of typeert zichzelf als een mengvorm van de eigen etnische groep en 'Nederlander' (hier vallen Marokkanen weer op met een hoge score van 60%). Tenslotte valt op dat de categorie 'wereldburger' eigenlijk alleen door Amerikanen (10%) als een aansprekende typering wordt gezien. Dit komt overeen met de inschatting van bijvoorbeeld Waldinger en Fitzgerald (2004: 1181) dat het transnationalisme vaak een zaak van de elite is.

In het LAS-onderzoek (Leefsituatie Allochtone Stedelingen) van het SCP, een representatief onderzoek met respondenten uit de 50 grootste Nederlandse gemeenten, is ook de vraag gesteld 'wat' mensen zich voelen. Opvallend is dat in dit onderzoek de percentages in de categorieën die zich 'vooral Nederlander' voelen of zich 'evenveel lid eigen groep als Nederlander' voelen, zeer hoog zijn. Behalve bij Turken gaan deze categorieën gezamenlijk uit boven de categorie die zegt zich 'vooral lid van de eigen groep te voelen' (zie tabel 7.4).

Tabel 7.4 Identificatie van allochtonen met de eigen groep en/of met Nederlanders, 15-65 jarigen, 2004/2005 (in procenten)

	Voelt zich vooral lid eigen groep	Evenveel lid eigen groep als Nederlander	Voelt zich vooral Nederlander
Turken	49	40	12
Marokkanen	40	43	17
Surinamers	25	46	29
Antillianen	36	34	30

Bron: SCP (LAS '04/'05) (gewogen)

In 1999 deden Phalet, Van Lotringen en Entzinger (2000) een grootschalig onderzoek in Rotterdam over de islam in de multiculturele samenleving. Dat onderzoek richtte zich op de meningen en identificaties van jongeren; er werden Turkse, Marokkaanse en Nederlandse jongeren tussen de 18 en 30 jaar geïnterviewd. In 2006 werd het onderzoek op nagenoeg dezelfde manier herhaald, mede om te zien wat er in de maatschappelijk turbulente tussentijd wellicht veranderd was in de opvattingen van jongeren over de multiculturele samenleving. Dat onderzoek wordt naar verwachting in 2007 gepubliceerd. Een van de vragen luidde ‘Voelt u zich in uw binnenste meer Turk/Marokkaan of Nederlander?’ (zie tabel 7.5). De antwoordcategorieën waren ‘totaal’ en ‘vooral Nederlands’ (in de tabel samengenomen) ‘zowel Turks/Marokkaans en Nederlands’ en ‘vooral’ en ‘totaal Turk/Marokkaans’ (ook in de tabel samengenomen). Wanneer we de cijfers van 1999 en 2006 vergelijken (zie tabel 7.5), zien we dat de hybride categorie licht stijgt ten koste van de identificatie met alleen het land van herkomst. Het aantal Turkse en Marokkaanse jongeren dat zich van binnen uitsluitend Nederlander voelt blijft minimaal.

Tabel 7.5 ‘Voelt u zich in uw binnenste meer Turk/Marokkaan of Nederlander?’, 1999-2006

	Turken		Marokkanen	
	1999	2006*	1999	2006*
Totaal Nederlander (1) en vooral Nederlander (2)	1.1	4.7	2.3	0
Zowel Turk/Marokkaan als Nederlander (3)	16.2	28.3	21.6	26.3
Vooraf Turk/Marokkaan (4) en totaal Turk/Marokkaan (5)	82.7	66.9	76.1	73.8

* De helft van de Turkse respectievelijk Marokkaanse respondenten (willekeurig geselecteerd) kreeg deze vraag in de context van hun nationale identiteit voorgelegd, gelijk de vraagstelling in het onderzoek van 1999. De andere helft van de respondenten is gevraagd hun religieuze identiteit (indien Islamitisch) af te zetten tegen hun Nederlander-zijn (niet in deze tabel opgenomen).

Bron: Rotterdam Jongeren Survey 1999 en 2006. Zie ook Phalet et al. (2000) en Dourleijn en Entzinger (i.v.)

7.5.2 PRIORITERING

Affectie en emotionele verbondenheid gaan over ‘warme’ gevoelens tussen mensen en groepen. In sommige onderzoeken wordt die warmte letterlijk opgezocht door middel van een meetmethode die men de thermometer noemt. Aan respondenten is gevraagd op een thermometer van 0 tot 100 aan te geven hoe zij over verschillende bevolkingsgroepen denken, 100 graden staat voor zeer positieve, 0 graden voor zeer negatieve gevoelens. In deze tabel gaat het dus niet alleen om gevoelens tussen etnische groepen en de Nederlandse (etnische) samenleving, maar ook om gevoelens tussen verschillende migrantengroepen onderling.

Tabel 7.6 Opvattingen per etnische groep over de eigen én andere etnische groepen op een schaal van 0 tot 100 (100= zeer positieve gevoelens), stedelijke bevolking van 15-65 jaar, 2004/2005 (gemiddelde scores)

	Over Turken	Over Marokkanen	Over Surinamers	Over Antillianen	Over autochtonen
Turken	66	42	51	41	68
Marokkanen	61	64	60	50	70
Surinamers	54	44	68	48	71
Antillianen	53	48	64	63	70
Autochtonen	58	46	62	52	71

Bron: SCP (LAS '04/'05) (gewogen)

Uit de tabel blijken vier zaken. In de eerste plaats zijn migranten, of allochtonen, in geen geval een blok te noemen waar het gaat om de emotionele betrokkenheid bij elkaar. In de tweede plaats blijkt dat alle groepen eigenlijk nog de meest warme gevoelens koesteren ten opzichte van de Nederlanders. In veel gevallen zelfs nog boven de eigen groep (!). Ten derde blijkt dat Marokkanen over de gehele linie de minst warme gevoelens bij anderen losmaken. Dat gegeven is waarschijnlijk niet los te zien van de alomtegenwoordigheid van Marokkanen in de media. Ten vierde is geloof niet per se een bindende factor. Turken en Marokkanen, in overgrote meerderheid beide moslimgemeenschappen, zijn niet overdreven positief over elkaar. Moslims zijn maar in beperkte mate een hecht 'blok', door deze gemeenschap lopen belangrijke, of zelfs belangrijker, etnische scheidslijnen.

In een zeer recent uitgevoerd onderzoek van Grever en Ribbens (2007) naar identiteitskaders van jongeren in Rotterdam wordt het belang van meerdere identiteitskaders bevestigd. Interessant in hun studie is dat zij ook naar een rangorde hebben gevraagd. Tabel 7.7 geeft de prioritering van de verschillende identiteitskaders per etnisch nationale groep aan. De nationale identiteit van Nederland (woonland) is het belangrijkste kader voor autochtone respondenten: ruim de helft beschouwt zich in de eerste plaats als Nederlander. Deze bevindingen contrasteren sterk met die van de niet-westerse (voornamelijk tweede generatie) respondenten. Al zijn niet-westerse allochtone respondenten minder sterk geneigd de Nederlandse identiteit voorop te stellen, een meerderheid neemt dat kader wel op in de top-5. Van deze groep geven de respondenten met een Surinaamse en Antilliaanse achtergrond de Nederlandse identiteit de hoogste score gevolgd door de respondenten van Marokkaanse afkomst. De respondenten met een Turkse achtergrond vinden de Nederlandse identiteit het minst belangrijk. Uit het onderzoek komt ook naar voren dat godsdienst als identiteitskader voor Nederlanders niet erg belangrijk is, in tegenstelling tot de respondenten met een Turkse of Marokkaanse achtergrond.

Tabel 7.7 Identiteitskaders Nederland, top-5 per groep

respondenten n=209	% nr. 1	% top-5
autochtone jongeren n=88		
Woonland-identiteit	58,0	95,5
Subnationale identiteit	23,9	94,3
Supranationale identiteit	5,7	77,3
Godsdienstidentiteit	5,7	29,5
Herkomstlandidentiteit	1,1	9,1
niet-westerse allochtonen n=121 (2de gen.=106)		
Surinaams, Antilliaans n=36		
Woonland-identiteit	19,4	75,0
Subnationale identiteit	5,6	91,7
Supranationale identiteit	11,1	44,4
Godsdienstidentiteit	33,3	69,4
Herkomstlandidentiteit	38,9	83,3
Marokkaans n=41		
Woonland-identiteit	2,4	73,2
Subnationale identiteit	4,9	73,2
Supranationale identiteit	2,4	48,8
Godsdienstidentiteit	73,2	95,1
Herkomstlandidentiteit	19,5	100
Turks n=44		
Woonland-identiteit	2,3	54,5
Subnationale identiteit	0,0	13,6
Supranationale identiteit	4,5	36,8
Godsdienstidentiteit	56,8	95,5
Herkomstlandidentiteit	31,8	100

Bron: Grever en Ribbens (2007: 93)

Grever en Ribbens (2007) hebben in hetzelfde onderzoek ook aandacht besteed aan de vraag welke soorten geschiedenissen voor de jongeren belangrijk zijn. Voor allen geldt – of zij nu een Nederlandse, een Antilliaanse of een Turkse afkomst hebben – dat zij meer willen weten van hun familiegeschiedenis. Verder valt op dat het grootste verschil tussen Nederlandse respondenten en respondenten met een andere afkomst, de belangstelling voor de geschiedenis van hun godsdienst betreft. Meer in het algemeen blijkt uit het onderzoek dat de jongeren met een andere dan alleen een Nederlandse achtergrond, een grotere diversiteit aan historische interesses hebben. Zij hebben als het ware meer mogelijkheden, zijn van verschillende markten thuis en willen daar ook meer van weten (Grever en Ribbens 2007).

7.6 NATIONALITEIT EN LOYALITEIT: DUBBELE NATIONALITEIT ALS CASUS¹

De kwestie van de dubbele nationaliteit wordt als gevoelig ervaren vanwege de koppeling die sommigen maken tussen het hebben van een Nederlands paspoort en een exclusieve loyaliteit aan Nederland. De vrees is dan dat een dubbele nationaliteit de deur openzet voor ongewenste dubbele loyaliteiten en conflicterende oriëntaties. Deze vermenging tussen een juridische status (paspoort) en emotionele loyaliteit is problematisch en moet uit elkaar getrokken worden. Het aanbrenge van een onderscheid tussen nationaliteit en loyaliteit is noodzakelijk, gezien “de eenvoudige reden dat in een mensenleven de gevoelsmatige en de juridische werkelijkheid niet samenvallen”, zoals Paul Scheffer (2007) het onlangs in *NRC Handelsblad* verwoordde. Dit betekent dat er vele combinaties tussen loyaliteit en ‘paspoorten’ mogelijk zijn, inclusief de mogelijkheid dat paspoorten en loyaliteiten in de ogen van een migrant helemaal niet zo veel met elkaar te maken hebben. Vaak is het een combinatie van praktische overwegingen en emotionele betrokkenheid zoals blijkt uit de onderstaande opmerking van een Nederlands-Marokkaanse jurist.

“Ik had inmiddels de Nederlandse nationaliteit gekregen. Niet mijn ouders maar ikzelf heb dat aangevraagd, kort nadat ik 18 jaar was, uit praktische overwegingen: voor het werk en voor het reizen. Je kiest voor Nederland en voelt je in alle opzichten Nederlander, dan is zo’n paspoort heel handig” (in Groenendijk en Hahn 2006: 21).

In de onderstaande tabel zijn alle mogelijke combinaties tussen nationaliteiten en loyaliteiten die een migrant zou kunnen ervaren aangegeven. De huidige discussie gaat over een beperkt aantal combinaties en spitst zich toe op de combinatie van dubbele nationaliteiten en dubbele loyaliteiten (a). Op de achtergrond speelt dan de vrees dat op het moment van de waarheid niet relatie (a) geldt, maar zelfs relatie (b) waarin de loyaliteit uiteindelijk uitgaat naar het land van herkomst.

Tabel 7.8 Loyaliteiten en nationaliteiten: mogelijke combinaties

	Loyaliteit gaat uit naar land van herkomst	Loyaliteit gaat uit naar land van vestiging	Dubbele loyaliteit	Geen loyaliteit (indifferent)
Nationaliteit land van herkomst				
Nationaliteit land van vestiging				
Dubbele nationaliteit	(b)		(a)	

Voor migranten gaat het bij het land van herkomst nu eenmaal om een sterke emotionele *footprint* die niet zomaar aan de kant geschoven kan worden, zelfs al zouden ze dat willen. Bovendien is het vraagstuk van de loyaliteit niet opgelost als er geen enkele migrant in Nederland met twee paspoorten meer zou zijn. Loyaliteitsproblemen kunnen zich ook voordoen met legaal in Nederland verblijvende vreemdelingen met één (buitenlands) paspoort, net zo goed als er sprake kan zijn van loyaliteit aan Nederland bij iemand met twee paspoorten. Ook voor Nederlanders die naar het buitenland zijn geëmigreerd spelen soortgelijke afwegingen. Het niet kunnen behouden van het Nederlandse paspoort leidt er toe dat het kiezen voor naturalisatie in het land van vestiging door sommigen wordt uitgesteld of niet plaatsvindt. Hoezeer zij zich ook thuis voelen in het land van vestiging, zij willen de emotionele verbinding met Nederland niet loslaten.

Diegene die dubbele nationaliteiten als een probleem definieert, ziet zich geconfronteerd met een (snel) groeiend probleem. Het aantal mensen in Nederland dat een dubbele nationaliteit heeft, groeide van 600.000 in 1998 naar bijna 900.000 in 2003 en ging volgens het CBS in oktober 2006 door de grens van de één miljoen personen met meerdere nationaliteiten heen. Ondanks alle verscherpingen in de wetgeving om dubbele nationaliteiten tegen te gaan, en dankzij alle juridische uitzonderingen die daarop zijn gemaakt (zie ook hoofdstuk 4), constateerden Böcker en Tränhardt (2003) dat ook na de herinvoering van de afstandseis nog altijd 77 procent van de naturalisandi hun oorspronkelijke nationaliteit behoudt. Inmiddels heeft de regering in 2003 wel een wetsvoorstel geformuleerd om twee van de dertien huidige uitzonderingscategorieën op de afstandseis te schrappen. Bovendien is de toegang tot naturalisatie een stuk zwaarder geworden als gevolg van een veel moeilijkere en duurdere naturalisatietoets (Zie Driouchi 2007). Met name de naturalisatietoets, die volgens Groenendijk (2005) nu de strengste in de EU is, draagt bij aan een snelle daling van het aantal kandidaten voor naturalisatie in Nederland. Let wel, het aantal mensen dat tot Nederlander wil/kan naturaliseren neemt daardoor af en deze mensen blijven juridisch gezien dus legaal in Nederland verblijvende vreemdelingen. Dat is uiteraard niet hetzelfde als het terugdringen van het (potentiële) aantal mensen dat bij naturalisatie een dubbele nationaliteit verkrijgt. Dit korte overzicht geeft aan dat het aantal Nederlanders met een dubbele nationaliteit groeit en dat de overheid in de afgelopen jaren meer en minder geslaagde pogingen heeft ondernomen om het fenomeen in te perken. Er zullen echter altijd legitieme juridische uitzonderingen bestaan op de afstandseis. Dat betekent dat er altijd (rechts)ongelijkheid tussen migranten zal zijn: sommigen kunnen hun oorspronkelijke nationaliteit behouden, terwijl anderen die af moeten staan. Een systematische behandeling van het waarom van die inperkingen en een breed overzicht van de voor- en nadelen voor alle betrokken partijen (migrant, herkomstland en vestigingsland) schiet er echter vaak bij in.

Jones-Correa (2001) stelde het onderstaande schema op waarin de voor- en nadelen van dubbele nationaliteiten voor de migranten zelf en de landen van herkomst en vestiging zijn opgenomen.

Tabel 7.9 Dual nationality. Competing interests of states and immigrants

	Pros	Cons
Immigrants	• Acquire rights as nationals of two or more countries • Receive acknowledgment of multiple memberships and loyalties	• Take on obligations as nationals of two or more countries
Sending states	• Promote economic development • Encourage remittances • Develop a sympathetic lobby in receiving country	• Permit undue influence of immigrants in domestic politics; immigrants as political loose canon
Receiving states	• Support foreign policy goals • Encourage the naturalization of immigrants • Recognize realities of trans-national allegiances	• Divide loyalties of citizens • Delay immigrant adoption of citizenship • Devalue meaning of citizenship

Bron: Jones-Correa (2001)

In zijn artikel concludeert Jones-Correa (2001) dat zowel de immigranten zelf als de landen van herkomst (*sending states*) in de regel van de voordelen overtuigd zijn. Het zijn met name de landen van vestiging die problemen hebben met de praktijk van dubbele nationaliteiten. Een uitzondering hierop is Canada, waar dubbele nationaliteiten juist zeer expliciet worden toegestaan en als een symbool van Canadese tolerantie worden aangemerkt (Bloemraad 2004: 401).

Ook als het gaat om nationaliteitswetgeving is de ene staat de andere niet. Het interessante van dit schema is dat het zowel de belangen en overwegingen van staten als die van individuele migranten in kaart brengt. Voor individuele migranten heeft het hebben van twee paspoorten uiteraard een aantal evidente praktische en juridische voordelen. Het is voor migranten vaak opportuun om twee paspoorten te hebben, in de politiek wordt dat echter soms geherformuleerd naar een verwijt van opportunisme. In het debat gaat het zelden om deze praktische zaken, maar meestal om de vraag of migranten wel echte keuzes maken en zich loyaal dan wel disloyaal opstellen ten opzichte van het land van vestiging. Die loyaliteitskeuze kunnen migranten echter alleen maar maken binnen de wettelijke kaders die door het land van vestiging en het land van herkomst worden geschapen. Daarbij blijkt in toenemende mate dat het wettelijke kader van het land van herkomst van grote

invloed is op de mogelijkheden en onmogelijkheden voor het tegengaan van dubbele nationaliteit. Mazzolari (2005: 1) constateert dat:

“... dual nationality is for sure a growing phenomenon, because of high levels of international migration and because in recent years several countries have amended their nationality laws to allow individuals to retain their citizenship even when they naturalize in another country.”

Daarbij gaat het niet alleen om ontwikkelingslanden, maar ook om ‘westerse’ landen die hetzelfde principe al heel lang hanteren, zoals Zwitserland (1952), Nieuw-Zeeland (1949) en Frankrijk (1973) of die het juist recentelijk hebben ingevoerd, zoals Italië (1992), Zweden (2001) en Australië in 2003 (zie Bloemraad 2004: 408 e.v.; Mazzolari 2005: 4). De dominante invloed van de wetgeving van het land van herkomst verklaart voor een belangrijk deel de groei van het aantal dubbele nationaliteiten.

Als staten elkaar met wetgeving in de weg zitten, komt de burger, of in dit geval de aspirant-burger, zelf weer in beeld. Immers, immigranten in Nederland die naturaliseren en als gevolg daarvan twee nationaliteiten bezitten, ‘handelen’ volledig conform de Nederlandse wet. De discussie over het tegengaan van dubbele nationaliteit is dus een discussie over een moreel appèl. Het is een oproep aan naturalisandi om te kiezen voor Nederland en alleen voor Nederland en dus geen gebruik te maken van hun recht op een dubbele nationaliteit.

Loyaliteit en emotie

Uiteindelijk is de kwestie van de dubbele nationaliteit een kwestie van een emotionele oproep aan migranten om één nieuwe loyaliteit aan te nemen ten opzichte van het nieuwe vaderland. Die oproep is in essentie politiek van aard. Groenendijk (1999) geeft een kort overzicht van de argumenten van de politieke voor- en tegenstanders van dubbele nationaliteit, geënt op Nederland. Politiek gezien gaan de tegenstanders meer uit van een exclusieve loyaliteit als kenmerk van de verhouding tussen de burger en de staat; het toestaan van de dubbele nationaliteit schaadt die exclusieve band en devalueert het burgerschap. De voorstanders zien de relatie tussen de burger en de staat meer ‘contractueel’; nationaliteit en identiteit staan hier minder in een een-op-eenrelatie. Een tweede verschil tussen voor- en tegenstanders is de tegenstelling tussen naturalisatie als middel of als doel. Tegenstanders zien nationaliteit als de prijs, het doel waar het proces van integratie naar toewerkt. Voorstanders zien naturalisatie, door de versteviging van rechten, als iets wat de integratie van de betrokkene kan versnellen en de verbondenheid met het land van vestiging kan verstevigen. De redenering is hier uiteraard getrapd. Het effect gaat uit van naturalisatie, niet van dubbele nationaliteit. Het toestaan van dubbele nationaliteit heeft echter een positief effect op het aantal naturalisaties, wat de periode 1992-1997 in Nederland duidelijk heeft laten zien.

Tabel 7.10 Argumenten tegen en voor dubbele nationaliteit

Argumenten tegenstanders	Argumenten voorstanders
• Conflicterende loyaliteiten • 'Migranten moeten gestimuleerd worden een keuze voor Nederland te maken en hun juridische banden met het land van herkomst te verbreken' • 'Naturalisatie is het einde van (de kroon op) het integratieproces' • 'Nationaliteit is iets waardevols dat verdiend moet worden' • Angst voor ongewenste invloed van buitenlandse overheden • Juridische problemen • (Voorheen) dubbele dienstplicht	• Goed voor de sociale en politieke stabiliteit van een land • Naturalisatie is goed voor de integratie van de betrokkene omdat het gelijke rechten garandeert, zekerheid van verblijf geeft, toegang geeft tot werk in de publieke sector, volledig stemrecht. Het stimuleert participatie en een zekere planning van de toekomst in het land van vestiging • De introductie van EU burgerschap is een indicatie dat exclusieve loyaliteit tot het verleden behoort

Bron: Groenendijk (1999: 4-5) (bewerkt)

De argumenten van de tegenstanders van dubbele nationaliteiten zijn behalve politiek ook vaak juridisch van aard; zij vrezen buitenlandse inmenging en juridische (privaatrechtelijke) problemen. Een deel van deze problemen heeft niet zozeer te maken met dubbele nationaliteiten, maar met het proces van immigratie zelf. Migranten hebben vaak contracten, rechten en loyaliteiten in meer dan één staat; zij zijn staatsburger in het land van herkomst en bouwen met de toename van de duur van het verblijf rechten op in het land van vestiging.

Andere problemen hebben te maken met familieomstandigheden (conflicten binnen het gezin). In het merendeel van deze problemen is de Nederlandse overheid in het verleden vrij pragmatisch te werk gegaan. Op het gebied van diplomatieke bescherming of het vervullen van de dienstplicht zijn bijvoorbeeld de nodige verdragen gesloten (Groenendijk 1999). Verder kan ook nog aangemerkt worden dat de dubbele nationaliteit voor de migrant in kwestie ook niet altijd een onverdeeld genoegen is. De vele praktische voordelen voor de migrant zelf gaan ook gepaard met nadelen. In het geval van Turkije wijst socioloog Ruud Koopmans (2007) er bijvoorbeeld op dat er naast de veelbesproken dienstplicht in Turkije ook nog bepaalde wetgeving (specifiek) van toepassing is op in het buitenland wonende Turken. Zo staat volgens hem in de Turkse strafwet dat de straf op het beledigen van de Turkse identiteit (het gewraakte artikel 301) met een derde wordt verhoogd als de uitlating in het buitenland wordt gedaan. Koopmans pleidooi om dubbele nationaliteit toe te staan, gaat dan ook gepaard met een oproep om mensen te informeren over de nadelen daarvan. Die nadelen kunnen dan vervolgens ook als een eigen risico voor de migrant zelf worden beschouwd. Waldinger en Fitzgerald (2004) wijzen er ook op dat in extreme situaties de prijs voor dubbele nationaliteit bijna altijd door migranten betaald worden.

Gezagsdragers

De emoties lopen het hoogst op in kwesties waar dubbele nationaliteiten – en potentiële dubbele loyaliteiten – een praktisch probleem zouden kunnen zijn. Het gaat dan om problemen als de (mogelijke) dubbele loyaliteit van gezagsdragers met twee paspoorten. Denk daarbij aan de discussie over de staatssecretariaten van Albayrak en Aboutaleb bij het aantreden van het kabinet-Balkenende IV begin 2007. In het verlengde kwamen ook de dubbele loyaliteiten in het leger ter sprake.

Het punt van de gezagsdragers met een dubbele nationaliteit is eigenlijk een nieuw fenomeen. Migranten die op het hoogste politieke niveau functioneren, zijn het resultaat van een geslaagde integratie, maar zijn volgens sommigen dus juist weer niet geslaagd, omdat ze geen eenduidige keuze van loyaliteit hebben gemaakt. Eenzelfde discussie dient zich aan in het leger. Daar is de integratie van ‘migranten’ – tussen aanhalingstekens, want de Nederlandse nationaliteit is immers verplicht om in het leger te dienen – nog niet dusdanig dat zij in de hogere rangen zijn doorgedrongen. Als dat wel in het vizier komt en de eerste generaal met twee paspoorten dient zich aan, zal de discussie opnieuw beginnen. Het gevaar en de loyaliteitskwestie in deze situaties is meestal sterk hypothetisch, maar daarom juist tot de verbeelding sprekend. De extreme loyaliteitsconflicten waarover gespeculeerd wordt – bijvoorbeeld een Nederlands-Turkse generaal die in een conflict betrokken raakt waar ook het Turkse leger (een NAVO-partner) bij betrokken is – zijn in principe mogelijk, maar er zijn eigenlijk geen praktische voorbeelden voorhanden. Ook hier moet wederom aangemerkt worden dat de loyaliteit van deze fictieve generaal niet één op één aan zijn paspoort(en) gekoppeld is. De hypothetische gewetensnood of zelfs afvalligheid van deze generaal zou ook kunnen ontstaan als hij alleen de Nederlandse nationaliteit zou bezitten. Hij zou immers nog steeds in hetzelfde land geboren zijn en ook de emotionele *footprint* van het land van herkomst zit in de persoon zelf en niet in het (dubbele) paspoort.

Toch kan elke schijn van verdeelde loyaliteiten wel een probleem zijn. Het heftige debat over de paspoorten van de staatssecretarissen Albayrak en Aboutaleb getuigt daarvan. Dat geldt in het bijzonder voor representatieve publieke functies en beroepen. In symbolische functies telt het vermijden van belangverstrengelingen doorgaans extra zwaar. Nationaliteit en loyaliteit in publieke functies worden immers vaak met symbolen en symbolische handelingen tot uiting gebracht, zoals het afleggen van een eed en het trouw zweren aan de grondwet door leden van het kabinet. Ook het afleggen van een paspoort kan zo’n symbolische daad zijn. Daarbij moet, wederom, onmiddellijk aangemerkt worden dat die symbolische daad momenteel op geen enkele manier een wettelijke eis is voor dienst in het leger of het hoogste politieke ambt. Het zou een nieuw, aanvullend vereiste zijn bovenop de normale vereisten waarmee op dit moment loyaliteit en trouw worden geregistreerd en gecodificeerd. Door de staatssecretarissen in kwestie is dan ook juist op dit punt met de nodige irritatie gereageerd: een extra loyaliteitsexamen voor migranten bovenop een zojuist afgelegde eed van trouw. Jansen (2006), die schreef over de assimilatie

van joodse burgers in de vroege Franse Republiek constateerde een ‘paradox van de assimilatie’, die ook hier aanwezig lijkt. Dit aan Bauman ontleende concept wijst op het negatieve effect van assimilatiepolitiek op de mogelijkheid om als volwaardig burger in de moderne staat te kunnen functioneren, omdat “de regels van het spel tijdens het spelen door de meerderheid worden veranderd” (Jansen 2006: 285). Of, zoals Van de Donk en Jonkers (2006: 19) op basis van het essay van Jansen stellen: “De assimilatie was nooit ‘af’ en kon steeds door de ‘autochtone’ bevolking ter discussie gesteld worden.” Ook buiten de politieke arena van de Tweede Kamer heeft het debat een emotionele snaar geraakt: met name soldaten en politieagenten met een dubbele nationaliteit hebben het debat over dubbele loyaliteit als een motie van wantrouwen ervaren. De boodschap dat een weloverwogen keuze om te dienen in het leger of bij de politie alleen niet voldoende is als je twee paspoorten bezit, is bij sommigen hard aangekomen. De vraag is dan of andere wegen dan het paspoort en het daaraan gekoppelde idee van loyaliteit aan Nederland niet geschikter zijn om de emotionele verbondenheid met Nederland vorm te geven.

7.7 VERSCHILLENDE WEGEN

Emotionele identificatie met Nederland wordt langs verschillende wegen bevorderd. Nederlander worden is er maar één van waarbij – zoveel is duidelijk geworden – er geen een-op-eenrelatie bestaat tussen het paspoort en warme gevoelens en liefde voor Nederland. We verkennen – zonder te streven naar volledigheid – een aantal andere wegen.

Dagelijkse praktijken

We hebben in de vorige twee hoofdstukken laten zien dat processen van functionele en normatieve identificatie ook in belangrijke mate kunnen bijdragen aan een emotionele verbondenheid met Nederland. Burgers die hun plek hebben gevonden – in werk, buurt, vereniging, vriendenkring – voelen zich meestal thuis in Nederland. Zowel Castells (2003) als Johnson (1993) wijst erop dat nationale identificatie tot stand komt *via* vele andere identificatieprocessen.

De Nederlandse canon

De aandacht die de laatste jaren uitgaat naar het belang van een Nederlandse canon laat zien dat er behoefte is meer te weten over de Nederlandse geschiedenis. Mensen willen een verbinding maken met het verleden van hun land, met hun wortels. De Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon heeft getracht de opdracht zo uit te voeren dat de voorgestelde canon gelijktijdig als een soort ankerpunt kan dienen en als vertrekpunt voor een verdere ontwikkeling en verbeelding van Nederland als een land ‘waar wij gezamenlijk wonen’. De commissie wil een “canon niet als vehikel van nationale trots; wel een canon die betrokkenheid oproept” (Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon 2006: 12). Door te kiezen voor verschillende vensters en meerdere plaatsen van herinnering te propageren, maakt de canoncommissie duidelijk dat geen enkel verleden behoort aan een exclusieve groep van

erfgenamen, in dit geval de autochtone Nederlanders. Ribbens (2006) geeft aan dat zowel gevestigde Nederlanders als nieuwkomers behoefte hebben om kennis te nemen van hun verleden, deze kennis te presenteren en daarop te reflecteren. Er zijn verschillende initiatieven om juist ook aspecten van de geschiedenis van migranten te ontsluiten en op te nemen in rituelen, herdenkingen, monumenten en musea. Denk bijvoorbeeld aan het monument ter herdenking van de afschaffing van de slavernij of het verbreden van de herdenking van 4 mei als plaats van herinnering voor slachtoffers van ook andere oorlogen dan de Tweede Wereldoorlog. Een ander voorbeeld vormt het door de Nederlandse Museumvereniging gecoördineerde project Cultureel Erfgoed Minderheden waarin onder anderen museum- en archiefdeskundigen en historici het materieel en immaterieel cultureel erfgoed van minderheden in overleg met hen inventariseren en toegankelijk maken (Ribbens 2006: 89). Het is niet per definitie zo dat kennis van de geschiedenis automatisch tot emotionele verbondenheid met elkaar en met Nederland leidt. Daar is meer voor nodig. Maar een open benadering van de geschiedenis met ruimte voor verschillende benaderingen van de geschiedenis en voor toevoeging van nieuwe verhalen en herinneringen, kan wel bijdragen aan het gevoel van erbij horen ('sense of belonging') en wederzijdse belangstelling voor elkaars verleden.

Burgerschapsrituelen

De laatste jaren is er ook een roep om wat Scheffer (2007) 'burgerschapsrituelen' noemt. Dit zijn door de politieke autoriteiten opgelegde rituelen die markeren op welk moment iemand deel gaat uitmaken van de natie. Het idee is niet nieuw en feitelijk ontleend aan klassieke immigratielanden als de Verenigde Staten en Canada. Voor Nederland is het echter wel een nieuw verschijnsel. Trots zijn op Nederland, het werken met symbolen en rituelen om dat te bevestigen zoals in de Verenigde Staten, wordt gezien als iets dat niet past bij de Nederlandse volksaard (Hofstede 2005). Paradoxaal genoeg is het zeer wel denkbaar dat de trend naar het meer publiek uiten van emoties en daarbij horende rituelen – een trend die internationaal is – ingezet wordt voor het markeren van de verbondenheid van nieuwkomers met Nederland. We doen kortweg iets 'on-Nederlands' om de verbondenheid van nieuwkomers met Nederland te symboliseren. Denk aan de ceremoniële aandacht voor de inburgeringcursus en voor het moment van naturalisatie. In beide gevallen vindt een *rite de passage* plaats. Deze zoektocht naar burgerschapsrituelen is ongemakkelijk en roept ook de nodige discussie op. Aan de ene kant bestaat het risico van een vorm van 'cultural engineering' van de natie. Door middel van nieuwe rituelen kan de staat immers de culturele representatie van de natie monopoliseren, een beeld schetsen van homogene en gedeelde waarden en normen en de ruimte voor verschillende interpretaties inperken. Aan de andere kant kan het overlaten aan de 'markt' betekenen dat sommigen worden aangesproken en betrokken en anderen niet. Hier komt de articulatiemacht waarover wij in het vorige hoofdstuk spraken om de hoek kijken. Degenen die daarover minder beschikken, kunnen worden uitgesloten van deze collectieve rituelen. Anders gezegd: de eerste benadering gaat te veel uit van de maakbaarheid van de emotionele verbondenheid met Nederland, terwijl in het tweede geval het risico aanwezig is dat collectieve

rituelen vooral de meerderheidscultuur weerspiegelen (Kennedy 2006). Van belang is daarom te zoeken naar 'lichte' symbolen en rituelen en naar vormen van binding die niet alleen via de band van het nationale lopen, maar die ook te vinden zijn in concrete ervaringen en praktijken van burgers.

Verbondenheid met de eigen stad

De stad biedt een emotioneel kader waarbinnen stadsbewoners zich Rotterdammer of Amsterdammer kunnen voelen. De binding met de stad zit minimaal in het gegeven dat men deze stad met elkaar deelt en het dus ook met elkaar moet zien te rooien. Op het moment dat 'men' het idee heeft dat een gedeelde stad in een verdeelde stad dreigt te veranderen, richt de aandacht zich bijvoorbeeld sterk op de omgangsvormen. Een van de antwoorden op de 'hufteigheid', die onder de noemer normen en waarden werd aangeklaagd, was het opstellen van stadsetikettes en het voeren van stadsgesprekken (zie bijvoorbeeld Diekstra 2004). Het waren pogingen om de aandacht te richten op de omgangsvormen in de publieke ruimte en de noodzaak die ruimte zo open mogelijk te houden voor verschillende groepen. De stad moest dus een kader zijn voor een gevoel van 'zo doen wij de dingen hier in Rotterdam, Gouda of Amsterdam'.

Tegenwoordig gaan veel steden nog een stap verder en proberen gemeentebesturen doelbewust aan te sturen op trots op de eigen stad en proberen aan te sluiten bij een bestaande stedelijke identiteit of deze bij te sturen of zelfs te creëren. Dat is zeker niet in eerste instantie een wens die voortvloeit uit het feit dat steden multiculturaler geworden zijn. Voorop staat het idee dat een stedelijke identiteit goed is voor de stad, voor trots en voor eigenheid. Voor veel gemeenten is dat ook een strategie die twee doelen dient: enerzijds bedoeld om intern trots en cohesie te versterken en anderzijds om een aantrekkelijk beeld neer te zetten voor de (verre) buitenwereld. *Citymarketing*, zoals het dan heet, is in hoofdzaak bedoeld om meer toeristen te trekken en meer 'expats' aan de stad te binden. De stad moet aantrekkelijk worden en de bewoners zijn ideaaltypisch gezien ambassadeurs van de stad. Kort gezegd wordt via de stedelijke identiteit geprobeerd het lokale aan het internationale te verbinden. De succesvolle *Iamsterdam*-campagne is daarvan een sprekend voorbeeld. Maar ook de huidige fascinatie voor de nationale canon is de Nederlandse steden niet ontgaan. Zo is in Den Haag een initiatief ontstaan om een Haagse canon op te stellen onder noemer van 'de Haagse Schatkist', die grotendeels door de (selectie van) verhalen van de stadsbewoners gevuld moet worden. Onderzoeker De Nijs (2007) maakt bij stedelijk beleid dat de lokale identiteit wil versterken met geschiedenis wel een belangrijk voorbehoud. Dergelijk beleid moet verder gaan dan het beschermen van erfgoed, historiserende bouwprojecten, het opdracht geven tot het schrijven van een stadsgeschiedenis of het bevorderen van het toerisme in een opgepoetste binnenstad.

“Nu bijna 50 procent van de Haagse bevolking van buitenlandse afkomst is, moeten hun persoonlijke geschiedenissen worden opgetekend. Hetzelfde geldt voor de reacties van de oorspronkelijke stadsbewoners en de manier waarop zij betekenis hebben gegeven aan de komst van grote groepen nieuwkomers. Het is mogelijk dat bij het optekenen van en analyseren van de verhalen van stadsbewoners onverschilligheid, conflicten (‘Den Haag is mijn stad niet meer’) en andere negatieve zaken naar boven komen. Maar een stedelijk bestuur dat zich geen rekenschap wil geven van de spanningen binnen zijn stad, zal niet in staat zijn een identiteit te definiëren die de gehele bevolking aanspreekt” (De Nijs 2007: 220).

Bovendien zouden steden zich ook meer mogen beroepen op de functie die zij door de eeuwen heen altijd hebben gehad als het gaat om migratie. Door de geschiedenis heen hebben steden de rol gehad om nieuwkomers om te vormen tot stadsburgers en door de geschiedenis heen heeft die liftfunctie de steden uiteindelijk ook altijd iets opgeleverd. Migratie en verscheidenheid geven de steden dynamiek – positief en negatief – en dynamiek is de levensader van de stad. Migratiehistorici Willems en Lucassen (2007: 253) stellen dat het idee dat nieuwkomers de stad verzwakken onhoudbaar is, zeker wanneer we hun ontwikkeling over een wat langere periode bekijken.

“Steden functioneren vanouds als emancipatiemachine en ook in arme wijken met relatief weinig buurtbindingen stromen de meeste nieuwkomers vroeg of laat door. De liftfunctie van een stedelijke omgeving – de sociale dynamiek – mag vooral niet worden onderschat” (Willems en Lucassen 2007: 253).

7.8 CONCLUSIE

In dit hoofdstuk hebben we het proces van emotionele identificatie nader uitgewerkt. We zijn begonnen met de constatering dat wellicht nog meer dan bij andere processen van identificatie, emotionele verbondenheid met anderen en/of met een land een persoonlijke kwestie is. De bevindingen in dit hoofdstuk laten zien dat de context er wel degelijk toe doet. Er is een groeiende behoefte aan een collectieve beleving van de nationale gemeenschap door middel van rituelen en symbolen. Tegelijkertijd groeit het aandeel van degenen die aangeven over meerdere identificatiekaders te beschikken. De roep om een emotionele verbondenheid met Nederland gaat samen met een toename van het aantal burgers dat zich behalve met Nederland ook met andere landen, groepen of plaatsen identificeert. Wellicht meer nog dan in de andere hoofdstukken wordt duidelijk dat emotionele identificatie met Nederland vooral een kans van slagen heeft, als burgers daar op hun eigen manier vorm aan kunnen geven en als hun binding met Nederland samen kan gaan met andere bindingen. Meervoudige identificaties zijn steeds meer de praktijk in Nederland.

Voor velen – inclusief autochtone Nederlanders – is etniciteit het ‘warmste’ identificatiekader: het kader waarmee men zich emotioneel het meest verbonden voelt. Deze voorkeur verwijst naar het belang van de eigen wortels en afkomst. Daarnaast geldt dat een gecombineerde verbondenheid, waarbij niet een identiteit domineert, maar waarbij juist sprake is meervoudige identiteiten die naast elkaar bestaan, steeds meer naar voren wordt gebracht. Deze mogelijkheid van gecombineerde betrokkenheid (ik voel me zowel Nederlander als Europeaan, ik voel me zowel Amsterdammer als Marokkaan, ik voel me zowel Chinees als Nederlander, ik voel me zowel Turk als Nederlander als moslim) wordt als aantrekkelijk en passend ervaren. Velen voelen zich én het ene én het andere. De acceptatie van meervoudige identificaties is echter niet vanzelfsprekend, wat ook blijkt uit de discussie over dubbele nationaliteiten. Dubbele nationaliteiten zijn in Nederland inmiddels een wijdverbreid empirisch gegeven dat niet kan worden teruggedraaid. Deze empirische realiteit wordt echter steeds van vraagtekens voorzien. Deze vraagtekens hebben minder te maken met technisch-juridische aspecten van het hebben van twee paspoorten als wel met de veronderstelde dubbele loyaliteiten die daarmee gepaard zouden gaan. Tegenstanders van dubbele nationaliteit zien het Nederlandschap als een exclusief identificatiekader dat niet gedeeld kan worden. Daarmee ontkennen zij – paradoxaal genoeg – de emotionele waarde van afkomst, geschiedenis en eigen wortels van de nieuwkomers, terwijl zij in hun eigen pleidooi voor het exclusieve Nederlandschap juist de emotionele waarde van het Nederlander zijn centraal stellen. Meervoudigheid is dus niet vrij van spanningen en conflicten. Het is belangrijk deze spanningen onder ogen te zien en aan te pakken in de concrete situaties waar zij zich voordoen. Het is belangrijk om daarbij functionele en contextuele afwegingen te maken: in welke context en bij welk functioneel contact is meervoudigheid een probleem? Dit vraagstuk is niet op te lossen door het volgen van alleen de emotionele lijn van identificatie. Dit hoofdstuk maakt wel duidelijk dat erkenning van deze spanningen en het respecteren van het feit dat mensen verschillende emotionele ankers kunnen hebben, een betere voorwaarde is voor een uiteindelijke verbondenheid met Nederland dan het ontkennen van meervoudigheid.

NOOT

- 1 Voor een meer specifieke uiteenzetting over de juridische aspecten van dubbele nationaliteit en de wijze waarop in de loop der jaren dubbele nationaliteit is geagendeerd, verwijzen we naar de studie van Driouichi (2007) die in het kader van dit rapport is gemaakt.

8 IDENTIFICATIE MET NEDERLAND

8.1 INLEIDING

Nationale identiteit staat in het brandpunt van de belangstelling. De zoektocht naar wie wij zijn, naar nationale identiteit, wordt ingegeven door verschillende ontwikkelingen zoals toenemende verschillen in leefstijlen, normen, waarden en gedragingen en het gevoel dat een gemeenschappelijk kader dat deze verschillen bij elkaar zou moeten brengen, ontbreekt of onvoldoende zichtbaar is. Door processen van globalisering veranderen de grenzen tussen landen van karakter, ze worden meer fluïde en kunnen voor verschillende inwoners van een land een ander gewicht en wellicht ook een andere betekenis krijgen. Veel bedrijven hebben een internationaal werkgebied en hun werknemers verhuizen van het ene land naar het andere. Sommigen van hen hebben vooral een binding met het bedrijf en minder met hun land van vestiging of van herkomst. Door migratie en nieuwe communicatiemiddelen voelen steeds meer mensen zich verbonden met meer dan één land, met meer dan één cultuur. Nederlanders die geëmigreerd zijn voelen zich vaak verbonden met hun vaderland en hun nieuwe thuisland. Dat geldt ook voor migranten die zich blijvend in Nederland vestigen. Voorts hebben we vooral de laatste twee jaren gezien dat ook de verdere groei en ontwikkeling van de Europese Unie steeds meer aanleiding is de vragen die daarover rijzen in termen van identiteit te stellen. Hoe verhoudt de wens om de Nederlandse identiteit te koesteren zich tot wat intussen ook als Europese identiteit in onze Nederlandse paspoorten is terug te vinden? Is er sprake van een wederzijds uitsluitende of juist van een wederzijds versterkende verhouding tussen die twee?

Ook in de ons omringende landen wordt gezocht naar het typisch eigene dat vaak wordt geïdentificeerd in termen van onderscheid van anderen. In het publieke debat wordt gewezen op de vrees dat we de vanzelfsprekendheid van het idee van één gemeenschap aan het verliezen zijn, dat we steeds meer langs elkaar heen leven, de ander niet meer begrijpen, zijn/haar gedrag niet meer kunnen duiden en ons niet meer in de ander kunnen inleven. Ook zou er sprake zijn van de verwatering van de

culturele eigenheid van Nederland. Het gaat – om in termen van De Rooy (2002) te spreken – om de vraag of het ‘idee van Nederland’ nog wel met het huidige Nederland samenvalt.

De laatste tijd vindt het met hierboven genoemde ontwikkelingen samenhangende gevoel van onbehagen zijn kristallisatiepunt in allerlei kwesties die te maken hebben met de multiculturele samenleving en met de integratie van nieuwkomers in onze samenleving. Gewezen wordt op een ongewenste segregatie in Nederland langs etnische lijnen en het meest extreme schrikbeeld is dat ‘zij de boel overnemen’. Daar staat tegenover dat sommige Nederlanders met een migratiegeschiedenis zich niet meer thuis voelen in een Nederland dat nationalistischer lijkt te worden en voortdurend probeert zichzelf en het verschil met de ander te beklemtonen. Ook zijn er verschillende bevolkingsgroepen in Nederland die worstelen met verschillende identiteiten en teruggrijpen op dan wel vasthouden aan eigen dogma’s en religieuze uitgangspunten. Een helder beeld van de eigen nationale identiteit – van wie wij zijn – zou een antwoord moeten bieden op gevoelens van onzekerheid en onbehagen die onder de bevolking en ook in de politiek leven. Tevens zou een dwingend beeld van nationale identiteit gevoelens van trots op Nederland en van eenheid en gemeenschap kunnen versterken. Nieuwkomers krijgen daardoor een beter inzicht in wat Nederland is en wie de Nederlanders zijn. Een meer expliciet gemaakte nationale identiteit zou tenslotte een belangrijke voorwaarde moeten zijn voor effectieve Europese en internationale samenwerking.

De raad kiest op basis van zijn bevindingen echter voor een nieuwe benadering en bepleit een wisseling van het perspectief waarin één nationale identiteit centraal staat, naar een perspectief waarin wordt onderkend dat het bij vragen van *identiteit* altijd gaat om meervoudige processen van *identificatie*. Deze benadering biedt veel mogelijkheden om enerzijds de verbinding met Nederland te versterken en anderzijds een open en toekomstgerichte oriëntatie te bevorderen. Het inzetten van nationale identiteit als beleidsinstrument om binding en samenhang in de Nederlandse gemeenschap te versterken is naar het oordeel van de raad een te beperkte en te eenzijdige strategie. Te beperkt omdat deze strategie het meervoudige karakter van identiteiten en van Nederland zelf miskent, te eenzijdig omdat het sterk gericht is op het verleden en te weinig op de toekomst en mede daardoor meer als uitsluitings- dan als insluitingsmechanisme functioneert.

In de volgende paragraaf (8.2) wordt de gerichtheid op nationale identiteit kritisch besproken. In paragraaf 8.3 komt de door de raad voorgestane wisseling van perspectief aan de orde: van nationale identiteit naar meervoudige identificaties. Deze wordt in paragraaf 8.4 in termen van functionele, normatieve en emotionele identificatie nader geconcretiseerd. In paragraaf 8.5 staat de vraag centraal wie naar het oordeel van de raad kunnen bijdragen aan de hier bepleite wisseling van perspectief.

8.2 NATIONALE IDENTITEIT

In Nederland wordt, net zoals in de ons omringende landen, bij het zoeken naar de contouren en inhoud van de eigen identiteit vooral teruggegrepen op de eigen geschiedenis en tradities. Dit is ook de traditionele vindplaats voor het herformuleren van de nationale identiteit. Een dergelijke benadering is naar het oordeel van de raad in verschillende opzichten problematisch. Er is bijna noodzakelijkerwijs sprake van ‘selectief winkelen’ in de geschiedenis – de geschiedenis geeft daarvan zelf de nodige voorbeelden – en er wordt doorgaans meer eenheid gesuggereerd dan er is geweest. De opgaven van de eenentwintigste eeuw worden nu te veel met een negentiende-eeuws verhaal tegemoet getreden waar burgers die oorspronkelijk niet uit Nederland komen, zich moeilijk mee kunnen identificeren. Door de zoektocht naar nationale identiteit eenzijdig te plaatsen in de context van de integratie van nieuwkomers, blijven andere vragen en opgaven die te maken hebben met processen van globalisering en de Europese eenwording liggen.

De zoektocht naar nationale identiteit moet in een bredere historische context geplaatst worden. Het opnieuw vastleggen van wie ‘wij’ zijn wordt nog te veel opgehangen aan de wijze waarop ‘de’ Nederlandse nationale identiteit tot stand zou zijn gekomen. De Amerikaans-Nederlandse historicus James Kennedy (2005) plaatst de nodige vraagtekens bij dit zogenaamde oude verhaal. Volgens hem is er in Nederland *nu pas voor het eerst* een meerderheidscultuur ontstaan, en wel een die kan worden gekenmerkt als seculier, blank en liberaal. De Nederlandse traditie om minderheden een actieve rol te laten spelen in het publieke domein en om dat domein als het ware met elkaar te delen (De Rooy 2002) is daarmee onder vuur komen te liggen. De neiging bestaat om de meerderheidscultuur als een ‘mono-identiteit’ te zien waartegenover andere etnische en/of religieuze identiteiten worden geplaatst die zich niet zouden verdragen met de Nederlandse identiteit; die elkaar dus uitsluiten (Kennedy 2005). Deze recent uitgevonden Nederlandse identiteit wordt – paradoxaal genoeg – gepresenteerd als een vaststaand gegeven dat niet kan worden aangepast of herverbeeld, maar alleen opnieuw verteld kan worden of geëxpliciteerd voor degenen die er nog geen kennis van hadden. Dat die anderen een rol kunnen spelen in het vernieuwen en opnieuw ordenen van dat verhaal blijft daardoor buiten beschouwing. Dat de Nederlandse geschiedenis mede vorm krijgt door processen van migratie, door de wijze waarop nieuwkomers van Nederland gebruikmaken, zich invecchten en zich – door het heruitvinden van herinneringen en tradities – Nederland ook ‘toe-eigenen’, krijgt te weinig aandacht. En dat is jammer. Door het verhaal van degenen die van elders naar Nederland zijn gekomen – of het nu Portugese joden, Surinaamse Nederlanders of Turkse gastarbeiders zijn – een plaats te geven in de omschrijving van wat Nederland is, krijgt ook het verleden een inclusiever karakter. Zo ontstaan er meer identificatiemogelijkheden met Nederland.

Het historische overzicht van de wording van Nederland dat wij in hoofdstuk 3 hebben geschetst heeft duidelijk gemaakt dat Nederland ‘ervaring’ heeft met verscheidenheid. Een kenmerkende trek van de Nederlandse samenleving is: eenheid in verscheidenheid. Met de veelzeggende titel *Republiek van rivaliteiten* beschrijft De Rooy (2002) een lange traditie waar niet het geheel maar de delen centraal stonden en waarbij werd vastgehouden aan het belang van pragmatische compromissen. Nederland en zijn geschiedenis laten, zo stelt Frissen (2007), zich het beste begrijpen als een geïnstitutionaliseerde praktijk van schikkende en plooiende minderheden. Nederlanders die niet hier zijn geboren – zoals Haci Karacaer (voormalig directeur van Milli Görüş) – stellen met verbazing vast dat Nederland “goud in handen heeft met haar ervaring met het omgaan met verschillen, maar daar veel te weinig gebruik van maakt” (gesprek bij WRR-lunchlezing april 2007). Hierbij moeten we aantekenen dat dit in bepaalde opzichten wel een erg rooskleurig beeld is van dat verleden. Het schikken en plooiën heeft ook tot veel conflicten geleid en tot – soms decennialange – uitsluiting en achterstelling van bepaalde groepen (denk aan katholieke Nederlanders). Hoewel de vele rivaliteiten van nu anders zijn dan die van vroeger en een hedendaagse aanpak behoeven, kan wel degelijk gebruik worden gemaakt van opgedane ervaringen bij het zoeken naar nieuwe mogelijkheden om met de huidige rivaliteiten om te gaan.

Op die ervaring en geschiedenis van verscheidenheid wordt te weinig voortgebouwd: de laatste jaren is vooral het concept van een Nederlandse mono-identiteit beleidsmatig stevig ingezet. Niet het omgaan met verschillen voert daarbij de boventoon als wel het aanleren, vieren en soms zelfs opleggen van één overkoepelend kader over wat Nederland is en wie Nederlanders zijn. Daarbij wordt teruggegrepen op de klassieke opvatting van natievorming uit de negentiende eeuw. Zo zijn bijvoorbeeld met de herziening van het inburgeringsstelsel aanvullende eisen gesteld aan nieuwkomers en is het bereik van het inburgeringsbeleid sterk uitgebreid. Als motivering wordt gesteld dat het cultiveren van de eigen identiteit te veel de overhand heeft gehad; nu zijn nieuwkomers verplicht de Nederlandse basiswaarden en normen te onderschrijven. Het inburgeringsbeleid is ook in een ander opzicht veranderd: van een inspanningsverplichting is het een resultaatverplichting geworden. Er wordt een zwaar gewicht toegekend aan het kennen en internaliseren van Nederlandse waarden en normen. Pas als dat gelukt en getoond is, horen nieuwkomers erbij. Met deze veranderingen is de inburgering meer dan voorheen een mechanisme geworden om te bepalen wie erbij horen en wie niet.

De opgelaaide discussie over de Nederlandse canon is een ander voorbeeld van identiteitspolitiek. Hoewel de commissie-Van Oostrom (Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon 2006) pleit voor een ont koppeling van nationale identiteit en de canon, wordt het resultaat van het werk van de commissie door sommigen wel degelijk opgevat als ‘de’ canon en als uitdrukking van ‘de’ nationale identiteit. Media en politiek trekken zich weinig aan van de nuancerende en relativerende opmerkingen van de opstellers en leggen een direct verband tussen de canon en nationale identiteit. Daarmee raken de verscheidenheid en de verschillende

perspectieven op nationale identiteiten verloren. Veel politici zien de canon als een interessante aanzet of zelfs als instrument om de onderlinge saamhorigheid te versterken. De nadruk ligt daarbij op wat Nederland moet *behouden*. De canon zou ook een belangrijke plaats moeten spelen in de inburgering: nieuwkomers weten dan waarin zij moeten integreren. Het is toe te juichen dat er meer kennis ontstaat van het verleden van Nederland, die kennis is ook nodig om mee te kunnen doen aan discussies en meer inzicht te krijgen in bepaalde huidige praktijken die vaak historisch verankerd zijn. Het gaat echter te ver om te veronderstellen dat deze kennis een noodzakelijke voorwaarde is om echt Nederlander te kunnen zijn en je ook zo te voelen.

Bij de omarming van de canon wordt door politici en beleidsmakers die deze willen inzetten voor beleid, voorbijgegaan aan het gegeven dat er veel onenigheid is over wat wel en wat niet in de canon thuishoort. Er is allesbehalve overeenstemming – zelfs niet onder deskundigen – over wat nu de belangrijkste wapenfeiten zijn van de Nederlandse geschiedenis. Meer in het bijzonder wijzen historici op het gevaar van ‘politieke instrumentalisering’ van het vak geschiedenis als de canon wordt opgelegd (Grever en Ribbens 2007). Daar komt bij dat de canon uitsluitend gaat over de Nederlandse geschiedenis en dat is een gemiste kans. In een globaliserende wereld worden kinderen immers van jongs af aan geconfronteerd met de internationale context. Internet en de media en de globalisering binnen de grenzen van Nederland in multiculturele wijken staan daarvoor garant. Het is belangrijk dat kinderen ook op school met deze wereldgeschiedenis te maken krijgen. Indachtig de terminologie van de canoncommissie is het essentieel dat er niet alleen sprake is van vensters, maar ook van open ramen, zodat nieuwe inzichten kunnen worden toegevoegd en ook de buitenwereld kan binnentreden.

Het recente debat over de rol van Nederland in Europa getuigt van een naar binnen gekeerde opvatting van nationale identiteit waarbij het nationale tegen Europa ‘beschermd’ moet worden. De nadruk ligt vooral op wat op het nationale niveau per se behouden moet worden binnen de context van de Europese samenwerking. Symbolen zoals de Europese vlag, een volkslied en een grondwettelijk verdrag worden gezien als een ‘gevaar’ voor de natie, voor Nederland. Door Europa van zijn (negentiende-eeuwse) symbolen te ontdoen, zou Europa minder als ‘concurrent’ van de Nederlandse natie gezien worden, zo lijkt de redenering te zijn. Alsof anders Nederland zijn eigenheid zou verliezen. Dat het hebben van een Nederlands paspoort al vele jaren betekent dat Nederlanders automatisch ook Europees burger zijn, wordt daarbij vergeten. De nadruk op nationale trots, op Nederlandse wapenfeiten, op het eigene en unieke van Nederland klinkt aantrekkelijk en spreekt voor velen tot de verbeelding. Het biedt houvast en een gevoel van gemeenschap bij vragen als wie zijn ‘wij’, wie horen erbij en wie niet? Juist hier schuilen echter ook de risico’s. Andere vragen blijven buiten het vizier en er is bijvoorbeeld minder aandacht voor de vraag op welke punten Nederland zich moet aanpassen om te integreren in een breder Europees en mondiaal verband.

8.3 VAN NATIONALE IDENTITEIT NAAR PROCESSEN VAN IDENTIFICATIE

In veel pleidooien wordt nationale identiteit gedefinieerd *in oppositie* tot anderen, waarbij de nadruk komt te liggen op wie *wij* zijn tegenover wie *zij* zijn. Identiteit is echter niet een kwestie van kiezen maar van delen (Koenis 1997). Als we het over onszelf hebben, hebben we het ook over de ander, en andersom. Onderscheid maken betekent niet noodzakelijkerwijs dat er tegenstellingen zijn: wij *en* zij denken is iets anders dan wij *of* zij denken. Met dit pleidooi voor een én-énbenadering gaan wij uit van het bestaan en van het belang van meervoudige identiteiten en identificaties. De perspectiefwisseling in dit rapport stelt dan ook identificatie centraal in plaats van identiteit. Identificatie beschouwen wij als een proces waarvan de telkens weer voorlopige uitkomst deels ongewis is en niet als een van tevoren vastgelegd begin- en ijkpunt. Investeren in positieve identificatieprocessen levert meer op dan een scherpe afbakening in juridische en culturele termen van wat de Nederlandse identiteit is of zou moeten zijn. Wij onderscheiden processen van functionele, normatieve en emotionele identificatie.

Meerdere routes voor identificatie

Door processen van identificatie centraal te stellen, laten we zien dat de zoektocht naar wie wij zijn langs verschillende wegen tot stand komt. Soms gaat dat via concrete zaken zoals toegang tot werk en school en meedoen in de politieke arena, soms gaat dat via sterke confrontaties op normatief terrein en soms gaat het om een meer emotionele verbondenheid met anderen en meer in abstracte zin met Nederland. De nadruk op processen van identificatie biedt de mogelijkheid om onderwerpen en kwesties die nu buiten beschouwing blijven als nationale identiteit in het geding is, toch in dat kader te behandelen. Als we over nationale identiteit spreken gaat het eigenlijk nooit over discriminatie, over de rol van impliciete culturele codes of de buurt. Als we naar de (on)mogelijkheden voor identificatie kijken, dan komen deze thema's als vanzelf wel in beeld. In plaats van een blauwdruk van de nationale identiteit, pleiten wij voor het onderhouden en bevorderen van *meerdere routes* voor identificatie met Nederland. Werk, school, verenigingen en politiek zijn evenzoveel plaatsen waar identificatieprocessen vorm krijgen en waar ook concrete initiatieven ontplooid kunnen worden om verschillende mensen en groepen deel te laten uitmaken van de Nederlandse samenleving. Verbondenheid met anderen ontstaat niet alleen door een gedeelde geschiedenis, een gemeenschappelijke taal of een gemeenschappelijk gebied, maar vooral ook doordat mensen collectieve ervaringen opbouwen (Castells 2003). Deze collectieve ervaringen op allerlei plekken in de samenleving vormen de basis voor de constructie van gedeelde herinneringen die ook weer worden overdragen.

Verschillen productief maken

De richting die wij voorstaan houdt in de erkenning van wederzijdse afhankelijkheid en lotsverbondenheid, en de daaruit voortvloeiende noodzaak (onontkoombaarheid) van het leren omgaan met verschillen. Meervoudigheid is immers een

permanent kenmerk van de Nederlandse samenleving. Deze meervoudigheid en bijbehorende nieuwe rivaliteiten vragen om nieuwe beleidsstrategieën. Nu bestaat de neiging om deze wederzijdse afhankelijkheid en de daarmee gepaard gaande lotsverbondenheid te ontkennen. Alsof Nederland nog een reële optie heeft om zich terug te trekken uit de wereld en Europa, en de multiculturele samenleving zou kunnen terugdraaien. Alsof Nederland door processen van globalisering, europeanisering en voortdurende immigratie zijn eigen identiteit zou verliezen en zijn eigen kern kwijt zou raken. Nog los van het feit dat er weinig empirisch bewijs ter onderbouwing van deze stelling is, is zij ook weinig productief, want weinig toekomstgericht. Het ligt meer in de rede te investeren in processen van identificatie en daarbij uit te gaan van wederkerigheid, variëteit en verscheidenheid. Met dit perspectief kan de aandacht worden gericht op de toekomst en op het productief maken van verschillen. De etnische en sociale diversiteit die we nu in Nederland aantreffen, maar ook in andere moderne samenlevingen aan de orde is, zal immers niet snel verminderen (Putnam 2007). Het is dus belangrijk en urgent om te investeren in verbindingen tussen groepen en individuen. Met het bevorderen van processen van identificatie wordt de aandacht gericht op verbindingen en overeenkomsten met anderen. Dit is ook een belangrijke voorwaarde voor wederzijds vertrouwen. Pas als er voldoende bruggen worden geslagen kan op het niveau van de samenleving als geheel een gevoel van verbondenheid ontstaan. We hebben in dit verband gewezen op het belang van ‘verbindende burgers’, zoals ondernemers die juist willen investeren in een cultureel divers werknemersbestand, en ‘verbindende instituties’ zoals bepaalde scholen die de typisch Nederlandse institutionele scheidingslijnen weten te doorbreken. Het zijn juist deze verbindingsstrategieën die kunnen bijdragen aan het ontstaan van nieuwe netwerken en die een te grote sociale afstand tussen groepen en de daaropvolgende segregatie, kunnen helpen doorbreken.

Omgaan met spanningen en conflicten

De voorgestane wisseling van perspectief van identiteit naar identificatie is ook hard nodig om mislukte identificaties of (moedwillige) processen van disidentificatie in beeld te krijgen en daar waar nodig in te grijpen. Identificatieprocessen gaan immers niet vanzelf. Juist op het moment dat identiteiten in twijfel worden getrokken of worden bedreigd, bestaat de neiging het verschil tussen wij en zij te versterken. Dat kan leiden tot spanningen, conflicten en soms zelfs tot disidentificatie met de Nederlandse samenleving. We hebben laten zien dat er processen van (zelf) uitsluiting en marginalisering kunnen optreden waardoor ook het sociale isolement van bepaalde groepen en individuen kan toenemen. Sommige mensen voelen zich niet geaccepteerd en trekken zich terug, anderen kiezen er zelf voor om zich terug te trekken en er niet bij te horen, nog anderen gaan over tot verzet. In extreme gevallen is dat verzet zelfs gewelddadig van aard. Dat geldt zowel voor geboren en getogen Nederlanders als voor nieuwkomers en tweede generatie migranten.

Omgaan met spanningen en conflicten vindt plaats binnen de kaders van de rechtsstaat. Aan de ene kant bewaakt de rechtsstaat de individuele vrijheid van burgers, aan de andere kant zijn er regels die bepalen hoe burgers, met hun verschillende identiteiten, zich ten opzichte van elkaar horen te gedragen. Over de rechtsstatelijke kaders bestaat in Nederland nauwelijks verschil van mening (WRR 2002, 2003). De problemen doen zich vooral voor in concrete praktijken waar niet zozeer de rechtsnormen in het geding zijn, maar de sociale en morele normen. Opvattingen, gedragingen en overtuigingen schuren tegen elkaar aan en leiden soms tot heftige controverses: situaties waarin mensen niet gediscrimineerd worden in juridische zin, maar toch weinig toegang hebben tot werk of vereniging, of situaties waarin bepaald moet worden hoe beledigend en kwetsend men mag zijn tegenover een ander. Juist in concrete praktijken manifesteren de verschillen zich, maar ook is het daar mogelijk om de identificatie met Nederland te versterken, en risico's van uitsluiting en afwijzing te verkleinen.

'Allochtoon-autochtoon': contraproductieve tweedeling

Door een grote nadruk te leggen op wie 'wij' zijn is het verschil met wie 'zij' zijn groter geworden. Het verhaal over 'de' Nederlandse identiteit bevestigt en versterkt een ongewenst en te simplistisch onderscheid tussen gevestigden en buitenstaanders, tussen autochtonen en allochtonen. Allochtonen worden als een groep gezien en gedefinieerd in termen van wat ze *niet* zijn: niet van hier. Tegelijkertijd wordt van ze geëist dat ze *volledig* Nederlander worden. Echter, als we blijven vasthouden aan een historische omschrijving van het Nederlandschap, zullen zij daar nooit in slagen. Een van de gevolgen van deze benadering zien we al in de statistieken. Hoewel geboren en getogen in Nederland blijven sommigen van hen tot in de derde generatie allochtoon. Zelfs als zij in juridische zin Nederlander zijn, worden zij in het beleid en in de media aangesproken als 'allochtoon'. De keuze die in dit rapport is gemaakt voor meervoudigheid en voor processen van identificatie betekent dat ook in het taalgebruik en in het beleid die meervoudigheid tot z'n recht moet kunnen komen. Een grofmazig onderscheid zoals allochtoon-autochtoon is vaak contraproductief. Mensen worden vastgezet als anders en worden niet aangesproken of beoordeeld op functionele gronden. Het miskent de verschillen binnen deze beide groepen en onttrekt dikwijls de aandacht aan de vele vragen en ook problemen en spanningen die zich juist voordoen op het interetnische vlak. De keuze voor meervoudigheid betekent dat afgezien moet worden van grove categorieën die slechts één dimensie van iemands identiteit centraal stellen. De raad pleit er uitdrukkelijk niet voor om een nieuw begrip te introduceren ter vervanging van het begrip allochtoon. Elke verzamelterm draagt het risico in zich van onterechte en zelfs schadelijke generalisering en doet geen recht aan de groeiende verscheidenheid onder Nederlandse burgers. Wij pleiten voor zorgvuldig taalgebruik, dat functioneel en betekenisvol is in de context waarin het wordt gebruikt: op school leerling, op het werk werknemer, in sommige situaties moslim, soms Turkse Amsterdammer, soms Marokkaanse Nederlander. Afzien van een ongebreideld gebruik van deze dichotomie is niet alleen heilzaam voor 'allochtonen' maar ook voor 'autochtonen'. Ook deze categorie is immers in zichzelf weinig zeggend en heeft pas reliëf

gekregen door de inburgering van het begrip allochtoon. Zonder nader onderscheid wordt gesproken over 'de' autochtoon alsof dat een homogene categorie zou zijn met eenzelfde achtergrond en overeenkomstige opvattingen. Niets is echter minder waar. Onder andere door het proces van individualisering is een verscheidenheid aan leefstijlen ontstaan die niet meer onder de noemer van autochtoon te scharen is. Daar komt bij dat sommigen van degenen die nu in de statistieken als autochtoon worden aangemerkt, in veel gevallen zelf ook weer het 'product' zijn van processen van migratie. Het pleidooi van de raad richt zich op de overheid en zeker ook op de media en de wetenschap. Zij zouden zichzelf moeten dwingen om hun woordkeuze altijd te contextualiseren. In veel gevallen is het mogelijk om mensen veel preciezer aan te duiden binnen een relevante context en zijn brede noemers als allochtoon overbodig, onnodig en weinig verhelderend. Soms is het verhelderend om combinaties te maken om iemands bi-culturaliteit te kunnen duiden, in andere gevallen is die informatie niet functioneel.

Stapeling van oplossingen

De raad bepleit een benadering waarin vele kleine stappen en een stapeling van oplossingen tezamen het gevoel van binding met de gemeenschap in Nederland kunnen versterken. Er zijn veel verschillende mogelijkheden om identificatieprocessen met Nederland te versterken en juist die mogelijkheden moeten worden benut.

8.4 FUNCTIONELE, NORMATIEVE EN EMOTIELE IDENTIFICATIE

In dit rapport hebben we drie processen van identificatie onderscheiden: functionele, normatieve en emotionele identificatie. Identificatie met Nederland is veel meer dan liefde voor en loyaliteit aan het (nieuwe) vaderland. Meer nog gaat het om kansen op de arbeidsmarkt, goede mogelijkheden voor de toekomst van de kinderen, vriendschappen, meedoen in de politieke arena en een eigen stempel kunnen drukken op maatschappelijke ontwikkelingen. Het gaat uiteindelijk om het bouwen aan wederzijds vertrouwen en om vertrouwen in de samenleving als geheel. Dat is een zaak van ons allemaal. Op zowel functioneel, normatief als emotioneel gebied zijn het burgers onder elkaar die in hun rol van docent, leerling, werkgever, werknemer, buurtbewoner, rechter, politicus of gemeenteambtenaar kunnen bijdragen aan het onderlinge vertrouwen dat mensen nodig hebben om met elkaar te kunnen verkeren.

De overheid heeft wel een eigen bijzondere verantwoordelijkheid: het bevorderen van voorwaarden voor positieve identificatie en bijdragen aan het verhinderen van vormen van disidentificatie die schadelijk zijn voor de betrokkenen zelf en voor de samenleving als geheel. Daarbij moet de overheid ook zorgvuldig omgaan met haar eigen rol als 'identificeerder': de categorieën die de overheid zelf hanteert hebben soms grote maatschappelijke gevolgen. De raad wijst een vorm van identiteitsbeleid waarbij de overheid bepaalt wat de Nederlandse identiteit is en deze ook voorschrijft, af. Een teveel van een dergelijk identiteitsbeleid kan zelfs contraproductief werken.

We lopen de drie onderscheiden routes voor identificatie na en belichten aan de hand van concrete praktijken wat de perspectiefwisseling die de raad voorstaat kan opleveren. Naar het oordeel van de raad is de eis van emotionele binding met Nederland te veel op de voorgrond komen te staan. Op het gebied van functionele identificatie zijn kansen blijven liggen, terwijl juist op dat gebied meer mogelijkheden voor interventie liggen dan bij processen van emotionele identificatie. Ook de noodzaak om op een productieve manier om te gaan met normatieve conflicten verdient meer aandacht.

8.4.1 FUNCTIONELE IDENTIFICATIE

Functionele identificatie komt tot stand op het moment dat mensen niet primair als lid van een etnische groep worden gezien, maar als individu met uiteenlopende functionele verbindingen. Functionele identificatie komt tot stand als eerst een proces van decategorisering plaatsvindt, als men bereid is andere kwaliteiten en eigenschappen dan etniciteit centraal te stellen, om vervolgens tot nieuwe categorisering te komen die passend zijn in een specifieke context. Functionele identificatie is tot op zekere hoogte een paradoxaal concept: het doel is dat mensen met verschillende etnische achtergronden zich met elkaar kunnen identificeren, terwijl het middel juist gevonden moet worden in het onbelangrijk maken van die etnische achtergronden. Etnische decategorisering maakt ruimte voor functionele hercategorisering. Hercategorisering komt makkelijker tot stand als mensen elkaar nodig hebben, een gemeenschappelijk belang hebben en waar sprake is van een zekere mate van wederzijdse afhankelijkheid. Functionele identificatie biedt de mogelijkheid om stereotypering op basis van etnische definities te ontkrachten en nieuwe, meer overlappende definities tot stand te brengen. Juist door samen dingen te doen kan kennis over de ander ontstaan en kunnen grenzen die eerst als onoverbrugbaar werden gezien, worden geslecht. Ontmoeten om het ontmoeten en investeren in meer dialoog tussen groepen zijn geen voldoende voorwaarden voor functionele identificatie en leiden eerder tot bevestiging van stereotypen dan tot verandering ervan. Functionele identificatie vraagt om een actieve en doelgerichte inzet van verschillende partijen in verschillende sferen zoals werk, school en buurt.

Investeren in 'soft skills'

Bij *soft skills* gaat het om zaken zoals samenwerken, communiceren, omgang met leidinggevend, presentatie, motivatie en werkhouding. We hebben te maken met culturele codes die bepalend zijn voor de wijze waarop men zich behoort te gedragen, wie erbij hoort en wie niet. Deze culturele codes zijn allesbehalve expliciet: zij ontwikkelen zich in informele settings en zijn alleen leesbaar voor de goede verstaander. Culturele codes die van belang zijn voor de gevestigde orde en die de bestaande machtsverhoudingen in stand houden, moeten worden gekraakt en plaatsmaken voor inclusievere codes die ruimte laten voor andere codes en routines. Het doorzien van codes is echter ook een kwestie van 'invechten'.

Dit pleidooi voor meer aandacht voor *soft skills* is ook in een ander opzicht van belang. Bedrijven worden internationaler en hebben te maken met een internationale klantenkring. Bovendien is Nederland zelf internationaler geworden: klanten en cliënten komen steeds vaker uit alle windstreken. Overheidsinstellingen, scholen en ziekenhuizen krijgen eveneens te maken met dit proces van globalisering. Juist dan is het relevant medewerkers, leerkrachten en hulpverleners te kunnen inzetten die zelf van 'meerdere culturele markten' thuis zijn en in staat om verschillende werelden te begrijpen. Dit type *soft skills* wordt naar het oordeel van de raad onvoldoende op waarde geschat en onvoldoende ingezet bij de werving van medewerkers, leerkrachten en hulpverleners.

Hard optreden tegen discriminatie

Discriminatie op de arbeidsmarkt blijft een belangrijke factor. Gebrek aan toegang tot en doorstroom op de arbeidsmarkt kan een bron van disidentificatie worden. Dit leidt tot talentverspilling en het risico van frustratie, wrijving en zelfs reactioneaire groepsvorming. Het huidige kabinet heeft terecht een speerpunt gemaakt van het bestrijden van discriminatie. Gewezen wordt op de verantwoordelijkheid van de gemeenten. De gemeenten hebben, zo is gebleken, hier nog weinig werk van gemaakt. De raad pleit voor gericht en dwingend beleid, ook van de zijde van de landelijke overheid. Reeds eerder heeft de WRR in het kader van zijn advies over de functies van de verzorgingsstaat gewezen op het belang van een scherp antidiscriminatiebeleid (WRR 2006). Het kan niet genoeg beklemtoond worden – ook in het kader van het thema van deze studie – hoe belangrijk het is elke vorm van discriminatie bij de wortel aan te pakken. Erbij horen, gekend en erkend worden, toegang krijgen tot werk op basis van kennis en competenties zijn belangrijke vereisten om je thuis te kunnen voelen.

Samen leren

In het licht van deze functionele identificatieprocessen wil de raad wijzen op het belang van meer beleidsruimte op lokaal niveau waar het gaat om segregatie op scholen. Scholen en gemeentebesturen zouden meer mogelijkheden moeten krijgen om daar waar nodig te experimenteren en met eigen oplossingen te komen. De raad heeft in zijn rapport over de verzorgingsstaat (WRR 2006) een pleidooi gehouden om naast vrije schoolkeuze de opdracht tot verbinden als leidend principe van het onderwijsbeleid te hanteren. Ook de Onderwijsraad (2007) wijst hierop. Deze verbindingsopdracht vergroot de identificatiemogelijkheden van kinderen met elkaar en biedt mogelijkheden om te leren omgaan met interetnische conflicten. Als zo'n verbindingsopdracht ook een wettelijke basis heeft en onderdeel uitmaakt van de opdracht van de school, ontstaat er ruimte voor school- en gemeentebesturen om – met behoud van het beginsel van vrije schoolkeuze – op het lokale niveau te experimenteren, zonder meteen het verwijt te krijgen dat aan de uitgangspunten van de wet wordt getornd. De verbindingsopdracht is als het ware een tweede normatief kader, naast de vrijheid van onderwijs, dat door scholen en gemeenten gebruikt kan worden om te experimenteren op het gebied van samen leren.

Veilige buurten

Ook de buurt kan een belangrijk kader zijn voor functionele identificatie. Meestal gaat dit vanzelf en beschouwen bewoners de buurt ook als ‘hun buurt’: als een plek waar zij zich thuis voelen. Verschillende initiatieven door buurtbewoners, soms in samenwerking met maatschappelijke organisaties, kunnen de samenhang van de buurt als gemeenschap versterken. Een veilige buurt is een belangrijke randvoorwaarde voor functioneel contact in de buurt, voor uitwisseling en voor gemeenschappelijke initiatieven van buurtbewoners. Het wantrouwen dat soms tussen oude stadsbewoners en nieuwkomers heerst, is vaak op (gevoelens van) onveiligheid terug te voeren. De prioriteit die gemeentebesturen geven aan veiligheid draagt in deze zin bij aan het versterken van functionele identificatie. Deze keuze voor veiligheid levert alleen wat op, zo laat dit rapport opnieuw zien, als ook wordt geïnvesteerd in leefbaarheid en verdraagzaamheid (zie ook WRR 2005).

8.4.2 NORMATIEVE IDENTIFICATIE

Normatieve identificatie heeft betrekking op referentiekaders die richtinggevend zijn voor gedrag en op de mogelijkheden die er zijn om de eigen normen en opvattingen in te kunnen brengen. Het gaat hier over de regels van het spel en het vermogen om bestaande regels te handhaven dan wel te veranderen. Het gaat hierbij om aanpassen *aan* de norm en om het aanpassen *van* de norm. Normatieve identificatie houdt in dat mensen de mogelijkheid hebben voor hen betekenisvolle normen te volgen, publiekelijk te articuleren en dat er voldoende gelegenheid is om conflicten over die normen democratisch op te lossen. Het aanpassen *aan* de norm gaat in de meeste gevallen vanzelf. Het veranderen *van* normen is veel lastiger. De ruimte om dat te kunnen doen en andere normen in te brengen in de publieke arena is echter wel een noodzakelijke voorwaarde voor identificatie en is ook belangrijk om processen van disidentificatie te voorkomen. Als het gaat om het aanpassen van de norm spelen machtsverhoudingen een belangrijke rol. We hebben in dit rapport aandacht besteed aan het belang van articulatiemacht: het vermogen om in betekenisvolle arena’s normen te kunnen benoemen, bepleiten en verdedigen. Strijd over aanpassing *van* de norm volgt meestal op conflicten rond aanpassing *aan* de norm. In deze tijd van open grenzen, globalisering en individualisering zullen nieuwe conflicten over normen ontstaan. ‘De’ Nederlandse normen zijn minder vanzelfsprekend en komen onder druk te staan. Er worden nieuwe opvattingen en normen ingebracht die om voorrang strijden. Bovendien zijn sommige normatieve strijdpunten veelal niet meer enkel lokaal of nationaal en dat heeft ook gevolgen voor de arena’s waarin normen worden bevochten en vastgesteld, zoals de media, het politieke debat en de rechtzaal.

Meerstemmigheid in de media

De media weerspiegelen aan de ene kant heersende normen in de samenleving. Aan de andere kant zijn de media ook de plekken waar afwegingen worden gemaakt over wat gepast is en wat niet. Er vindt een sterke selectie plaats en die selectie is in veel gevallen een weerspiegeling van bestaande opvattingen, dan wel een

herbevestiging van die opvattingen. Als anderen – minderheidsgroepen bijvoorbeeld – onvoldoende toegang hebben tot die media, kan dit tot een zekere mate van vervreemding of afwijzing leiden: het gevoel dat ‘onze’ opvattingen geen plek krijgen of alleen in een bepaalde context geplaatst worden. Dat gevoel kan bij uiteenlopende groepen spelen: van oude stadsbewoners via jonge moslims naar plattelandsbewoners. Wie zich niet herkent in de Nederlandse televisiebeelden kan overschakelen naar een ander medium of naar een ander kanaal. Het is van groot belang de meerstemmigheid in de media te borgen en nieuwe groepen en andere geluiden en beelden daar een plaats te geven. Juist in deze tijd van globalisering en individualisering is meerstemmigheid van belang en is het nodig een open debat te voeren waarbij verschillende posities duidelijk worden gearticuleerd en bediscussieerd kunnen worden. Niet alleen de meerstemmigheid in het medialandschap, maar ook de bijdrage en rol van de media aan sociale cohesie zou daarbij een overweging voor overheidsbeleid moeten zijn (zie WRR 2005a).

Representatie in politiek en overheid

Voor de politiek en de overheid is een bijzondere rol weggelegd: het publiek maken van uiteenlopende opvattingen met als doel de discussie over normen binnen het publieke en politieke domein te trekken. Binnen de kaders van de democratie moet er ook plaats zijn voor meer extreme standpunten. De politieke arena is de gelegitimeerde plaats waar over uiteenlopende opvattingen en standpunten gestreden moet worden. Ook ‘nieuwe’ onderwerpen die veelal tot de private sfeer worden gerekend, zoals religie en seksuele normen, vragen soms om een meer publieke behandeling. Dat kan alleen als die arena ook daadwerkelijk openstaat voor nieuwe geluiden, ook al zijn deze bij de gevestigde orde niet altijd welkom. Het gaat dus niet alleen om vaardigheden en institutionele arrangementen, maar ook om het vermogen en de ruimte om het dominante discours van een andere wending te voorzien. Dat kan alleen als er ruimte is en deze ook wordt ingenomen (opgeëist) door vertolkers van nieuwe of onvoldoende gehoorde gezichtspunten die zich willen invecchten en op de bestaande ‘podia’ een eigen plek opeisen.

De meervoudigheid betekent eveneens dat de overheid te maken heeft met verschillende spelers en sprekers. Dat heeft gevolgen voor de wijze waarop het overleg met maatschappelijke organisaties nu is ingericht en overleg- en inspraakorganen zijn georganiseerd. De overheid wijst zijn gesprekspartners aan en voert een formeel overleg met deze aangewezen inspraakorganisaties die ook representatief moeten zijn. Structuren zoals het Landelijk Overleg Minderheden (LOM), grotendeels bevolkt met zelforganisaties van het eerste uur van de gastarbeiders, zijn echter niet meer representatief te noemen. De meervoudigheid tussen en binnen de groepen is te groot geworden en velen – vooral jongeren – voelen zich helemaal niet vertegenwoordigd door deze organisaties. Het is beter het LOM af te schaffen en per onderwerp, context en concrete situatie te bekijken met wie – of het nu groepen, organisaties of individuen zijn – overleg wenselijk en passend is.

Conflictbeslechting

Normatieve spanningen en conflicten zullen zich in verschillende sferen voordoen. Hier hoort ook politieke onrust en strijd bij. De rechter blijft een fundamenteel instituut om in te grijpen daar waar burgers er onderling niet uitkomen. Het is de 'laatste stap' om de eigen rechten te verdedigen. Het is van groot belang te investeren in vormen van conflictbeslechting die voorafgaan aan de gang naar de rechter. Brenninkmeijer (2006) heeft erop gewezen dat ook bij serieuze vraagstukken die raken aan de beginselen van de rechtsstaat niet automatisch naar juridische of politieke middelen gegrepen hoeft te worden. Een zekere terughoudendheid en verdraagzaamheid zijn van groot belang om binnen democratische spelregels standpunten uit te wisselen en elkaar te betwisten. Debat, zelforganisatie en zelfs verzet – binnen rechtsstatelijke kaders – zijn belangrijke middelen om gehoord te worden en een plek te verwerven in de normatieve arena.

8.4.3 EMOTIONELE IDENTIFICATIE

Emotionele identificatie gaat over gevoelens van verbondenheid met anderen en in abstractere zin met Nederland, over een 'sense of belonging'. We hebben laten zien dat burgers in een veranderende samenleving zoals de Nederlandse meerdere loyaliteiten hebben zonder dat dat een probleem hoeft te zijn voor hun verbondenheid met Nederland. Van belang is dat deze hybride identificaties erkend en gewaardeerd worden en niet onmiddellijk ter discussie worden gesteld. Juist als dat laatste wel gebeurt – zoals nu steeds vaker het geval is – wordt meer of minder expliciet een keuze geëist, een keuze die in een emotionele zin niet gemaakt *kan* worden, en die naar ons oordeel ook niet verlangd *hoeft* te worden.

Loyaliteit en nationaliteit

Er is een onterechte vermenging ontstaan tussen loyaliteit en nationaliteit. Het hebben van een, twee of meer paspoorten zegt op zichzelf niets over iemands loyaliteit aan Nederland. De erkenning van de complementariteit van verschillende emotionele bindingen bijvoorbeeld met het land van herkomst en het land van vestiging, kan de verbondenheid met Nederland juist versterken. Wie zijn *footprints* niet hoeft te verloochenen zal makkelijker nieuwe emotionele bindingen aan kunnen gaan en zich bijvoorbeeld ook Nederlander voelen. Tegenstanders van dubbele nationaliteit zien het Nederlandschap als een exclusief identificatiekader dat niet gedeeld kan worden. Daarmee ontkennen zij – paradoxaal genoeg – de emotionele waarde van afkomst, geschiedenis en eigen wortels van de nieuwkomers, terwijl zij in hun eigen pleidooi voor het exclusieve Nederlandschap juist de emotionele waarde van het Nederlander zijn centraal stellen. Dit betekent dat de WRR hier een pleidooi houdt voor het formeel toestaan van dubbele nationaliteit door het laten vallen van de afstandseis. Een keuze voor Nederland hoeft naar het oordeel van de raad niet gepaard te gaan met het opzeggen van een identiteit van het land van herkomst. In een globaliserende wereld met open grenzen is het hebben van twee paspoorten voor velen een gegeven. Dit pleidooi betreft niet alleen de 'nieuwe Nederlanders', maar ook degenen die geëmigreerd zijn en die graag de nationaliteit van het land van vestiging willen hebben zonder het Nederlandschap te verliezen.

Hiermee is niet gezegd dat de raad de ogen sluit voor een aantal reële problemen die met het hebben van twee paspoorten gepaard kunnen gaan, integendeel. Deze problemen moeten echter worden besproken aan de hand van zakelijke argumenten, niet op grond van emoties en onbewezen aannames over de relatie tussen loyaliteit en nationaliteit. Met een zakelijke benadering kan beoordeeld worden waar zich mogelijk problemen voordoen en wat passende oplossingen zijn. Een bijzondere situatie doet zich voor bij ambtsdragers. Kunnen zij die vanwege hun functie Nederland vertegenwoordigen een dubbele nationaliteit hebben? Deze kwestie moet publiekelijk besproken worden en van kaders worden voorzien op functionele gronden en niet op grond van emoties. Op die manier kunnen op voorhand mogelijke problemen in kaart worden gebracht en worden bekeken hoe specifieke problemen kunnen worden opgelost. Hiermee wordt de kwestie teruggebracht waar hij thuishoort – namelijk op het niveau van de functie – en worden ambtsdragers niet belast met emotionele eisen die los van het ambt staan.

Naar het oordeel van de raad is het essentieel dat burgers zelf hun nationaliteit(en) kunnen kiezen. Het is aan de overheid om burgers te informeren over de gevolgen van een dubbele nationaliteit. Hier ligt een opdracht voor de overheid om – zoals nu reeds gebeurt – in bilaterale verdragen de rechten en plichten van Nederlandse burgers te regelen en te zekereren. Het is een taak voor de overheid om het recht op eigen keuze ook in andere landen te verdedigen en druk uit te oefenen op landen waar het afstaan van nationaliteit niet mogelijk is.

Vieren van emotionele verbondenheid

Festiviteiten, rituelen en symbolen kunnen emotionele identificatie ondersteunen. Naturalisatieceremonies zijn hiervan een voorbeeld. Er zijn ook initiatieven op scholen om feestdagen uit verschillende tradities te vieren en gemeenschappelijke rituelen te ontwikkelen om onderlinge verbondenheid tot uitdrukking te brengen. In het publieke domein is voldoende ruimte voor nieuwe plaatsen van herinnering waar Nederlanders hun geschiedenis en hun gezamenlijke toekomst kunnen vieren. Het initiatief om te komen tot een Nationaal Historisch Museum biedt bijvoorbeeld mogelijkheden op voorwaarde dat het een breed uitgangspunt hanteert: meerdere verhaallijnen, verschillende interpretaties van het verleden, ruimte voor de inbreng van nieuwe Nederlanders en bovenal een oriëntatie op de toekomst. Een dergelijk breed perspectief, zo laat ook dit rapport zien, geeft een dynamische en toekomstgerichte kijk op identificatie en identiteit. Het ligt meer in de rede om er een dynamische tentoonstelling van te maken die ruimte laat voor nieuwe ontwikkelingen: een ontmoetingsplaats waar ook geëxperimenteerd kan worden met het verbeelden van een Nederland van de eenentwintigste eeuw.

De geschiedenis leert dat symbolen, rituelen en tradities door mensen en instituties worden gemaakt in specifieke contexten met een eigen betekenis. Sommige houden stand, andere worden gemodelleerd naar de eisen van de tijd. Koninginnedag is een goed voorbeeld van deze praktijk. De overheid kan een belangrijke rol vervullen bij het mogelijk maken van deze rituelen en tradities, in sommige

gevallen, zoals bij een naturalisatieceremonie, zal de overheid de initiator zijn. De overheid past echter bescheidenheid en terughoudendheid bij het vervullen van een ontwerpde rol in dit culturele domein. Zij dient immers haar neutraliteit hoog in het vaandel te houden en juist te zorgen voor de bescherming van pluriformiteit.

8.5 IDENTIFICATIE MET NEDERLAND

De drie identificatieroutes – functioneel, normatief en emotioneel – zijn analytisch te scheiden, maar lopen in de praktijk door elkaar heen. Het is ook niet zo dat de ene identificatie per se voorafgaat aan een van de andere identificaties. De meetlat wordt nu vooral op het niveau van emotionele identificatie met Nederland gelegd. Pas als daarvan sprake is, hoort men erbij. Het is op basis van het onderzoek in dit rapport echt de vraag of dit een vruchtbare strategie is. Als er onvoldoende mogelijkheden zijn voor functionele identificatie, als er geen podium is voor debat over concurrerende normatieve posities en opvattingen, en machtsposities eenzijdig belegd zijn bij een dominante coalitie, dan kan van emotionele identificatie met Nederland voor velen nauwelijks sprake zijn. Op het functionele vlak zijn bovendien de meeste aangrijpingspunten voor beleid te vinden.

Identificatie met Nederland gaat niet vanzelf. Er kunnen fricties en nieuwe aanspraken op machtsposities ontstaan. Er zijn nieuwe groepen die de politieke arena betreden, eigen normen inbrengen en invloed doen gelden binnen het democratisch bestel. Dat kan ongemakkelijk aanvoelen, maar het is wel het wezenskenmerk van een vitale samenleving die zichzelf opnieuw weet uit te vinden. Eigen opvattingen en manieren van doen worden ter discussie gesteld en er kan strijd ontstaan over wat hoort, wat moet en wat kan. Het is noodzakelijk te investeren in verschillende vormen van conflictbeslechting die kunnen worden ingezet in de concrete situaties waar de strijd zich voordoet. Juist in die specifieke contexten worden risico's van disidentificatie het eerst zichtbaar en kan vroegtijdig worden ingegrepen.

De landelijke overheid heeft een essentiële rol te vervullen. Zij moet meer dan nu gebeurt onderkennen dat zij een machtige 'identificeerder' is. Het gebruik van het onderscheid allochtoon-autochtoon of 'witte' en 'zwarte' scholen in de beleidstaal is hiervan een goed voorbeeld. We hebben laten zien dat het gebruiken van deze dichotomieën de meervoudigheid van identificatieprocessen miskent en 'onzichtbaar' maakt en juist het denken in wij/zij-termen versterkt. De overheid zou de eerste moeten zijn om zorgvuldigheid te betrachten in het taalgebruik, wetend dat zij een grote rol vervult in het opleggen van definities die ook in beleid en uitvoering kunnen doorklinken. Wetenschappers hebben in dit opzicht ook een rol te vervullen. Wij hebben wederom bij de voorbereiding van dit rapport moeten vaststellen hoe moeilijk het is empirisch materiaal te verzamelen dat voorbij de etnische categorisering gaat en afziet van het onderscheid autochtoon-allochtoon. Ook voor de media geldt dat zij alert moeten zijn op het principe van meerstemmigheid.

Juist in deze tijd vervullen de media een essentiële rol in het bij elkaar brengen van die verschillende meningen en visies op gebeurtenissen. Op lokaal niveau is er ook werk aan de winkel. Investeren in veilige buurten waar mensen zich thuis kunnen voelen, ruimte voor experimenten die institutionele barrières kunnen slechten en nieuwe mogelijkheden voor maatschappelijke binding kunnen organiseren. Maatschappelijke organisaties kunnen en mogen niet achter blijven. Vooral in een land als Nederland hebben zij een belangrijke verbindende functie te vervullen. Zij kunnen bijdragen aan het ontstaan van overlappende netwerken. Nieuwe groepen moeten zich ook willen organiseren om een plek op te eisen en zich in te vechten in de door traditionele partijen gedomineerde arena.

De raad komt aldus tot een pleidooi om meerdere routes van identificatie te bevorderen en te onderhouden, en onderscheidt daarbij functionele, normatieve en emotionele identificatie. Deze benadering biedt meer mogelijkheden om in een wereld van open grenzen, culturele diversiteit en transnationale verhoudingen de spanningen tussen mensen in Nederland het hoofd te bieden.

LITERATUUR

- Aarts, K. en H. van der Kolk (2005) 'Opkomst en uitslag', blz. 183-206 in K. Aarts en H. van der Kolk (red.) *Nederlanders en Europa; het referendum over de Europese grondwet*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Abraham-Van der Mark (1985) 'Hierboven wonen twee gewone christenmensen: Verhalen over etnische minderheden', *Sociologisch Tijdschrift* 11, 4: 191-211.
- Aerts, R., H. de Liagre Böhl, P. de Rooy en H. Te Velde (2004) *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, Nijmegen: Sun.
- AIVD (2005) "Lonsdale-jongeren" in Nederland. Feiten en fictie van een vermeende rechts-extremistische subcultuur, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Amichai-Hamburger, Y. en K. McKenna (2006) 'The Contact Hypothesis Reconsidered: Interacting via the Internet', *Journal of Computer-Mediated Communication* 11, 3: article 7.
- Anderson, B. (1983) *Imagined Communities*, London: Verso.
- Anderson, B. (1991) *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*, revised edition, London: Verso.
- Anderson, B. (1995) *Verbeelde gemeenschappen. Bespiegelingen over de oorsprong en de verspreiding van het nationalisme*, Amsterdam: Jan Mets.
- Anderson, M.S. (1996) *The ascendancy of Europe 1815-1914*, London: Longman.
- Andeweg, R. en G. Irwin (2002) *Governance and politics in the Netherlands*, Houndmills: Palgrave MacMillan.
- Andriessen, I. (2006) *Socio-cultural factors and school engagement: A study among Turkish, Moroccan, Assyrian and native Dutch youth in the Netherlands*, Sociale Wetenschappen Proefschriften.
- Appiah, K. (2006) *Cosmopolitanism. Ethics in a world of strangers*, New York: W.W. Norton and Company.
- Appiah, K. (2006a) 'Kosmopolitisme is onvermijdelijk', interview door Erik Schrijvers en Monique Kremer, *De helling* 3.
- Attali, J. (2006) *Une brève histoire de l'avenir*, Parijs: Librairie Arthème Fayard.
- Bauman, Z. (1998) *Globalization. The human consequences*. New York: Columbia University Press.
- Bauman, Z. (2002) *Society Under Siege*, Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (2002) 'The terrorist threat. World risk society revisited', *Theory, Culture and Society* 19, 4: 39-55.
- Beck, U. en E. Beck-Gernsheim (2001) *Individualization*, London: Sage.
- Belinfante, J. (2000) 'Het belang van een nationale identiteit binnen een multiculturele samenleving', blz. 29-31 in *Het belang van Ambities. Verslag van de conferentie over nationale identiteit in Nederland*, Conferentie 14 september 2000, Den Haag.
- Benschop, A. (2006) 'Virtuele Jihad en de cultuur van de grote bekken', blz. 140-179 in S. Harchaoui (red.) *Hedendaags radicalisme. Verklaringen & aanpak*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Berezin, M. (2002) 'Secure states: towards a political sociology of emotion', blz. 33-52 in J. Barbalet (ed.) *Emotions and sociology*, London: Blackwell.
- Berezin, M. (2003) 'Territory, emotion and identity. Spatial recalibration in a new Europe', blz. 1-30 in M. Berezin and M. Schain (eds.) *Europe without borders. Remapping territory, citizenship and identity in a transnational age*, Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Berger, M., A. van Heelsum, M. Fennema, J. Tillie en R. Wolff (2001) *Politieke participatie van etnische minderheden in vier steden*, Amsterdam: IMES.
- Bernts, R., G. Dekker en J. de Hart (2007) *God in Nederland 1996-2006*, Kampen: Uitgeverij Ten Have.
- Beunders, H. (2002) *Publieke tranen: de drijfveren van een emotiecultuur*, Amsterdam: Contact.
- Bijsterveld, S. van (2006) 'Scheiding van kerk en staat: een klassieke norm in een moderne tijd', blz. 227-259 in W.B.H.J. van de Donk, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee en R.J.J.M. Plum (red.) *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, WRR Verkenningen nr. 13, Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Billig, M. (1995) *Banal nationalism*, London: Sage.
- Bleich, E. (1999) 'Re-imagined communities? Education policies and national belonging in Britain and France', blz. 60-75 in A. Geddes and A. Favell (eds.) *The politics of belonging: migrants and minorities in contemporary Europe*, Aldershot: Ashgate.
- Bloemraad, I. (2004) 'Who claims dual citizenship? The limits of postnationalism, the possibilities of transnationalism, and the persistence of traditional citizenship', *International Migration Review* 38, 2: 389-426.
- Blokland, T. (2005) *Goeie buren houden zich op d'r eigen. Buurt, gemeenschap en sociale relaties in de stad*, Den Haag: Gradus Hendriks Stichting.
- Böcker, A. en D. Thränhardt (2003) 'Einbürgerung und Mehrstaatigkeit in Deutschland und den Niederlanden', blz. 117-134 in U. Hunger und D. Thränhardt (eds.) *Migration im Spannungsfeld von Globalisierung und Nationalstaat*, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Boer, N. de (2001) 'De opkomst van de wijkaanpak als dominante strategie in het sociaal beleid', blz. 29-50 in J.W. Duyvendak en L. Veldboer (red.) *Meeting Point Nederland. Over samenlevingsopbouw, multiculturaliteit en sociale cohesie*, Amsterdam: Boom.
- Boomkens, R. (2006) *De nieuwe wanorde en de nieuwe stad*, Enneüslezing 2006, Huizen: De Alliantie.
- Bourdieu, P. (1979) *La distinction. Critique sociale du jugement*, Paris: Ed. de Minuit.
- Bourdieu, P. (1990) *In other words. Essays toward a reflexive sociology*, Oxford: Polity Press.
- Boutellier, H. (2007) 'Publiek moraal, recht en sociale orde', blz. 289-320 in J.W. Duyvendak, G. Engbersen, M. Teeuwen en I. Verhoeven (red.) *Macht en verantwoordelijkheid. Essays voor Kees Schuyt*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bovenkerk, F., M. van San, M. Boone, T. Boekhout van Solinge en D. Korf (2006) *Loverboys, of modern pooierschap*, Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Augustus.
- Breedveld, W. (2005) 'Geen polarisatie maar debat', blz. 49-56 in F. Stoks, E. van der Hoog en T. van Luin (red.) *Hoe nu verder? 42 visies op de toekomst van Nederland na de moord op Theo van Gogh*, Utrecht: Het Spectrum.
- Brenninkmeijer, A. (2006) 'Een afwegingsmodel voor de vrijheid van meningsuiting', *Nederlands juristenblad* 2006/13: 737.
- Broeders, D. (2001) *Immigratie en integratieregimes in vier Europese landen*, WRR werkdocumenten W125, Den Haag.
- Broeders, D. en I. Verhoeven (2005) 'Kiezen uit overvloed. Sociaal-culturele ontwikkelingen in vraag en aanbod in het medialandschap', blz. 67-122 in W.B.H.J. van de Donk, D.W.J. Broeders en F.J.P.M. Hoefnagels (red.) *Trends in het medialandschap. Vier verkenningen*, WRR Verkenningen nr. 7, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Broek, A. van den en J. de Haan (2006) 'Digitale contacten en integratie van allochtone jongeren', blz. 83-106 in J. de Haan en C. van 't Hof (red.) *De digitale generatie. Jaarboek ICT en samenleving*, Amsterdam: Boom.
- Brubaker, R. (1996) *Nationalism reframed*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Brubaker, R. en F. Cooper (2000) 'Beyond "identity"', *Theory and Society* 29: 1-47.
- Bruter, M. (2005) *Citizens of Europe? The emergence of a mass Europe*, Houndsmills: Palgrave.
- Cadat, M. en G. Engbersen (2006) 'Lonsdale-clash op het verstedelijkte platteland', *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken TSS* (maart).
- Calhoun, C. (1999) 'Nationalism, political community and the representation of society. Or why feeling at home is not a substitute for public space', *European journal of social theory* 2, 2: 217-231.

- Calhoun, C. (2007) *Nations matter: citizenship, solidarity and the cosmopolitan dream*, London: Routledge.
- Canovan, M. (1998) *Nationhood and political theory*, Cheltenham: Edward Edgar.
- Cantle Report (2001) *Community Cohesion*, London: Government Printing Office.
- Castells, M. (1997) *The power of identity*, Oxford: Blackwell.
- Castells, M. (2003) *The power of identity*, London: Blackwell Publishing.
- CBS (2006) 'Ruim één miljoen Nederlanders met een dubbele nationaliteit', *Webmagazine*, 13 november 2006.
- CBS/WODC (2006) *Integratiekaart 2006*, Den Haag: WODC.
- CINOP (2004) *Brondocument Leren en Burgerschap*, 's-Hertogenbosch: CINOP.
- Cliteur, P. (2004) 'Godslastering en zelfcensuur na de moord op Theo van Gogh, *Nederlands juristenblad* 2004/45: 28-35.
- Coalitieakkoord (2007) *Samen werken, samen leven. Coalitieakkoord, regeringsverklaring, bewindspersonen, formatieverloop*, Den Haag: Rijksvoorlichtingsdienst.
- Coenders, M., M. Lubbers en P. Schepers (2004) 'Weerstand tegen scholen met allochtone kinderen. De etnische tolerantie van hoger opgeleiden op de proef gesteld', *Mens & Maatschappij* 79, 2: 124.
- Cohen, A. (1985) *The symbolic construction of community*, London: Ellis Horwood.
- Commissie-Franssen (2004) *Inburgering getoetst. Advies over het niveau van het inburgeringsexamen in het buitenland*, Den Haag: Ministerie van Justitie.
- Commissie-Leemhuis (2005) *Verbetering zeggenschap en positie huurders*, 11 oktober 2005, Den Haag.
- Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon (2006) *Entoen.nu. De canon van Nederland*. Deel A, Den Haag: Ministerie van ocw.
- Cornelius, W., T. Tsuda, P. Martin and J. Hollifield (eds.) (2004) *Controlling immigration. A global perspective*, 2nd edition, Stanford: Stanford University Press.
- Couwenberg, S.W. (2006) *Nederlandse en Vlaamse identiteit. Betekenis, onderlinge relatie en perspectief*, *Civis Mundi* jaarboek, Budel: Damon.
- CPB/SCP (2007) *Marktplaats Europa. Vijftig jaar publieke opinie en marktintegratie in de Europese Unie*, Den Haag: CPB/SCP.
- D'Haenens, L. (2003) 'ICT in de multiculturele samenleving', blz. 91-107 in J. de Haan en J. Steyaert (red.) *ICT en samenleving. De sociale dimensie van technologie. Jaarboek 2003*, Amsterdam: Boom.
- D'Haenens, L., C. van Summeren, F. Saeys en J. Koeman (2004). *Integratie of identiteit? Mediamenu's van Turkse en Marokkaanse jongeren*, Amsterdam: Boom.
- D'Oliveira, J. (2003) 'Strafvrij beledigen', *Nederlands juristenblad* 2003/16: 65.
- Daalder, H. (1995) *Van oude en nieuwe regenten: politiek in Nederland*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Dagevos, J. (2005) 'Gescheiden werelden? De etnische signatuur van vrijetijdscontacten van minderheden', *Sociologie* 1: 52-69.
- Dagevos, J. en H. Bierings (2005) 'Arbeid en inkomen', blz. 81-106 in SCP/WODC/CBS *Jaarrapport integratie 2005*, Den Haag: SCP/WODC/CBS.
- Dagevos, J. en M. Gijsberts (2005) 'De opkomst van een allochtone middenklasse in Nederland. Indicaties voor een voortgaande – gesegmenteerde – integratie van minderheden', blz. 84-88 in SCP *Hier en daar opklaringen. Nieuwjaarsuitgave 2005*, Den Haag: SCP.
- Dales, G. (2006) 'Artikel 1 is terecht artikel 1 maar moet wel anders luiden', in W.P.S. Bierens, C.L.C. Richert en P.G.C. van Schie (red.) *Grondrechten gewogen, enkele constitutionele waarden in het actuele politieke debat*, Den Haag: Prof. Mr. Telderstichting.

- Day, G. en A. Thompson (2004) *Theorizing nationalism*, New York: Palgrave Macmillan.
- Dekker, P. en J. de Hart (2005) 'Normen en waarden: hoe nu verder?', *Openbaar Bestuur* 2: 33-36.
- D'Haenens, L., C. van Summeren, F. Saeys en J. Koeman (2004) *Integratie of identiteit? Mediamenu's van Turkse en Marokkaanse jongeren*, Amsterdam: Boom.
- Diekstra, R. (2004) 'Stadsetiquette: over waarden, normen en collectieve zelfredzaamheid van burgers', blz. 107-136 in P. de Beer en C. Schuyt (red.) *Bijdragen aan waarden en normen*, WRR Verkenningen nr. 2, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Dijksma, S. (2007) *Sluiting SIBA scholen*, Brief van de staatssecretaris van Onderwijs aan de Tweede Kamer, 1 juni 2007.
- Donk, W. van de (2005) *Katrina in het nieuws. Over digitale stormen en andere kwesties die de journalistiek in het hart raken*, toespraak naar aanleiding van het 25-jarig bestaan van de Fontys Hogeschool voor Journalistiek (FHJ), Eindhoven 14 december 2005.
- Donk, W. van de en P. Jonkers (2006) 'Geloven in het publieke domein: een introductie van deze verkenning', blz. 13-24 in W. van de Donk, A. Jonkers, G. Kronjee, en R. Plum (red.) *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, WRR Verkenningen nr. 13, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Donselaar, J. van (2005, red.) *Het Lonsdalevraagstuk*, Monitor racisme & extremisme 4, Leiden: Universiteit Leiden.
- Doorn, J. A. A. van (1996) 'Schets van de Nederlandse politieke traditie', blz. 9-51 in J. W. de Beus, J. A. A. van Doorn en P. B. Lehning (red.) *De ideologische driehoek, Nederlandse politiek in historisch perspectief*, Meppel, Amsterdam: Boom.
- Dourleijn, E. en H. B. Entzinger (2007) *Herhalingsstudie Islam in de multiculturele samenleving* (werktitel), Erasmus Universiteit Rotterdam (in voorbereiding).
- Driouichi, F. (2007) *De casus inburgering en nationaliteitswetgeving: iconen van nationale identiteit*, WRR Webpublicatie nr. 33, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Dubar, C. (2000) *La crise des identités. L'interprétation d'une mutation*, Paris : Le Lieu Social, Presse Universitaire de France.
- Duyvendak, J. en M. Hurenkamp (red.) (2004) *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen de nieuwe meerderheid*, Amsterdam: Van Gennep.
- Duyvendak, J.W. (2004) *Een eensgezinde, vooruitstrevende natie. Over de mythe van 'de' individualisering en de toekomst van de sociologie*, Oratie UvA, Amsterdam: Vossiuspers.
- Duyvendak, J.W. en L. Veldboer (2001) 'De toekomst van de multiculturele samenleving', blz. 181-202 in J.W. Duyvendak en L. Veldboer (red.) *Meeting Point Nederland. Over samenlevingsopbouw, multiculturaliteit en sociale cohesie*, Amsterdam: Boom.
- EIM (2004) *Monitor Etnisch Ondernemerschap 2004*, Zoetermeer: Ministerie van Economische Zaken.
- Eksteins, M. (1990) *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age*, London: Black Swan.
- Elchardus, M. (2004) *De dramademocratie*, Tiel: Lannoo.
- Elchardus, M., S. de Groof en W. Smits (2003) *Onveiligheidsgevoelens – een literatuurstudie*, Brussel: Vrije Universiteit Brussel.
- Eley, G. (1992) 'Nations, publics and political cultures: placing Habermas in the nineteenth century', blz. 289-339 in C. Calhoun (ed.) *Habermas and the public sphere*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Elias, N. (1939, 1990) *Het civilisatieproces: Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*, Utrecht: AULA.

- Elias, N. (1996) *The Germans*. Cambridge: Polity.
- Elias, N. en J.L. Scotson (1985) *De gevestigden en de buitenstaanders. Een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten*, Den Haag: Ruward.
- Elliot, A. en C. Lemert (2006) *The New Individualism. The emotional costs of globalization*, London: Routledge Taylor & Francis Group.
- Engbersen, G., E. Snel en A. Weltevrede (2005) *Sociale herovering in Amsterdam en Rotterdam. Eén verhaal over twee wijken*, WRR Verkenningen nr. 8, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Engbersen, G.E., E. Snel, A. Leerkens, M. van San en H. Entzinger (2003) *Over landsgrenzen. Transnationale betrokkenheid en integratie*, Rotterdam: Risbo.
- Entzinger, H. (2002) *Voorbij de multiculturele samenleving*, Oratie EUR, Assen: Van Gorcum.
- Eriksen, T.H. (2002) *Ethnicity and nationalism*, 2nd edition, London: Pluto Press.
- Etzioni, A. (2001) *The monochrome society*, Princeton: Princeton University Press.
- Eurobarometer (2006), Brussel: Europese Commissie.
- Fattah, B. (2005) *Rapportage allochtone gemeenteraadsleden*, Amsterdam: Instituut voor publiek en politiek.
- Fennema, M. (2003) *Over de kwaliteit van politieke elites*, Amsterdam: Vossiuspers.
- Ferguson, R. M. en I. Vanwesenbeeck en T. Knijn (2006) *Getting real about sex: exploratory analysis of the content of sexuality education in the Netherlands*, Unpublished paper.
- Fermin, A. (2006) 'Inburgering en eigen verantwoordelijkheid', blz. 17-44 in R. Gowricharn (red.) *Falende instituties*, Utrecht: Forum.
- Ferry, J.M. en P. Manent (2006) 'Europe, nation, démocratie', blz. 145-163 in A. Finkelkraut (red.) *Qu'est-ce que la France*, Parijs: Stock.
- Fetzer, J. and J. Soper (2004) *Muslims and the state in Britain, France and Germany*, New York: Cambridge University Press.
- Forum (2007) *Gemeenten in actie tegen segregatie in het basisonderwijs*, Utrecht: Forum.
- Frijhoff, W. (1992) 'Identiteit en identiteitsbesef: De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 107: 614-634.
- Frissen P. (2007) *De staat van het verschil. Een kritiek van de gelijkheid*, Amsterdam: Van Gennep.
- Galesloot, H. (2004) *De wereld in huis. Allochtonen in Amsterdamse raden en besturen. Verslag informatie- en servicepunt politieke participatie migranten 2000-2004*, Amsterdam: Instituut voor publiek en politiek.
- Geense, P. en T. Pels (2002) 'Allochtone jongeren op internet', *Migrantenstudies* 18, 1: 2-18.
- Gellner, E. (1964) *Thought and change*, London: Weidenfeld and Nicholson.
- Gellner, E. (1983) *Nations and nationalism*, Oxford: Basil Blackwell.
- Gellner, E. (1994) *Conditions of liberty. Civil society and its rivals*, London: Hamish Hamilton.
- Gemert, F. van (2002) 'Botsen met de buurt. Overlast en wisselwerking tussen jeugdgroepen en de buitenwereld', *Tijdschrift voor criminologie* 44, 2: 162-171.
- Gemert, F. van en J. de Jong (2003) 'Marokkaanse probleemjongens: fun en gebrek aan inlevingsvermogen', *Trouw*, 18 oktober 2003.
- GGD Amsterdam (2006) *Seksueel gedrag in een subcultuur van tieners in Amsterdam Zuidoost*, Amsterdam: GGD.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-identity: Self and Society in Late Modern Age*, Cambridge: Polity Press.
- Gijsberts, M. en J. Dagevos (2005) *Uit elkaars buurt. De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Goffman, E. (1969) *The presentation of self in everyday life*, London: Allan Lane (voor het eerst verschenen in 1959).
- Graaf, A. de, S. Meijer, J. Poelman en I. Vanwesenbeeck (2005) *Seks onder je 25^e: Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2005*, Utrecht: Rutgers NISSO Groep, Soa Aids Nederland.
- Grever, M. (2006) 'Nationale identiteit en historisch besef. De risico's van een canon in de postmoderne samenleving', *Tijdschrift voor geschiedenis* 119, 2: 160-177.
- Grever M. en K. Ribbens (2007) *Nationale identiteit en meervoudig verleden*, WRR-Verkenning nr. 17, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Grever, M., E. Jonker, K. Ribbens en S. Stuurman (2006) 'Het behouden huis. Een commentaar op De canon van Nederland', blz. 106-116 in M. Grever, E. Jonker en K. Ribbens (red.) *Controverses rond de canon*, Assen: Van Gorcum.
- Groenendijk, C. (2006) 'Het inburgeringsexamen in het buitenland: vier onjuistheden en tien vragen', *JNVR* 2006: 117.
- Groenendijk, K. (1999) *Dual nationality in the Netherlands: pragmatism and stability*, paper for the 5th Migration Policy Forum, February 1st 1999.
- Groenendijk, K. (2005) 'Het desintegratiebeleid van de kabinetten Balkenende', *Migrantenrecht* 20, 6: 194-195.
- Groenendijk, K. (2007) 'Allochtonen of burgers: definitiemacht in debat en wetgeving over immigranten', blz. 101-112 in J. W. Duyvendak et al. (red.) *Macht en verantwoordelijkheid. Essays voor Kees Schuyt*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Groenendijk, K. en A. Hahn (2006) *Met recht geslaagd. Nederlandse juristen van Marokkaanse en Turkse afkomst*, Den Haag: SDU Uitgevers.
- Guardian, The* (2007) *How to be British*, 30 januari 2007.
- Guardian, The* (2007) *Lessons on slave trade and empire to teach pupils 'British' identity*, 26 januari 2007.
- Gunsteren, H. van (1994) *Culturen van besturen*, Amsterdam: Boom.
- Gunsteren, H. van (2006) *Vertrouwen in democratie*, Amsterdam: Van Gennep.
- Haan, I. de (2004) *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw*, Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Haan, I. de en H. te Velde (1996) 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *BMGN*, CXI, 2: 167-200.
- Habermas, J. (1962) *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Berlijn: Neuwied.
- Hagendoorn, L. en P. Sniderman (2004) 'Het conformisme effect: sociale beïnvloeding van de houding ten opzichte van etnische minderheden', *Mens en Maatschappij* 79: 101-143.
- Hall, S. en P. du Gay (1996) *Questions of cultural identity*, London: Sage.
- Halman, L., R. Luijckx and M. van Zundert (2005) *Atlas of European Values*, Leiden: Brill Publishers.
- Hannerz, U. (1992) *Cultural Complexity: Studies in the Social Organization of Meaning*, New York: Columbia University Press.
- Harchaoui, S. (2004) 'Normoverschrijding en allochtone jongeren', blz. 217-250 in P.T. de Beer en C.J.M. Schuyt (red.) *Bijdragen aan waarden en normen*, WRR Verkenningen nr. 2, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hart, B. de (2005) 'Het probleem van dubbele nationaliteit. Politieke en mediadebatten na de moord op Theo van Gogh', *Migrantenstudies* 21, 4: 224-238.
- Hart, J. de (2005a) *Voorbeelden en nabeelden: historische vergelijkingen naar aanleiding van de dood van Fortuyn en Hazes*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Have, W. ten (1999) *De Nederlandsche Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd, 1940-1941*, Amsterdam: Prometheus.
- Heelsum, A. van (2004a) *Migrantenorganisaties in Nederland deel 1. Aantal en soort organisaties en ontwikkelingen*, Utrecht: FORUM.
- Heelsum, A. van (2004b) *Migrantenorganisaties in Nederland deel 2. Functioneren van de organisaties*, Utrecht: FORUM.
- Heelsum, A. van, M. Fennema en J. Tillie (2004) *Moslim in Nederland. Islamitische organisaties in Nederland*, SCP-werkdocument 106e, Den Haag.
- Heer, J. de (2004) 'The concept of Integration in Converging Dutch Minority and Migration Policies', blz. 177-188 in A. Böcker, B. de Hart and I. Michalowski (eds.) *Migration and the regulation of social integration*, Institut für Migrationforschung und Interkulturelle Studien (IMIS), Universität Osnabrück.
- Heerikhuizen, B. van (1980) 'Sociologen in de jaren dertig en veertig over het Nederlandse volkskarakter', *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 6: 643-675.
- Hermans, H.J.M. en H.J.G. Kempen (1993) *The dialogical self. Meaning as movement*, San Diego: Academic Press Inc.
- Herwijer, L. (2006) 'Voortijdig schoolverlaten; aantallen, knelpunten en risicogroepen', *Justitiële verkenningen. Spijelaars en drop-outs* 32, 6: 22-38.
- Hobsbawm, E. (1994) 'The nation as invented tradition', blz. 76-83 in J. Hutchinson and A. Smith (eds.) *Nationalism*, Oxford: Oxford University Press.
- Hobsbawm, E.J. (1990) *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hofstede, G. (2005) *Allemaal andersdenkenden*, Amsterdam: Contact.
- Hughes, J. (2007) 'Mediating and Moderating Effects of Inter-group Contact: Case Studies from Bilingual/Bi-National Schools in Israel', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 33: 419-437.
- Huis, I. van (2005) *Nationale identiteit en normen en waarden in inburgeringscursussen*, Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam.
- Huis, I. van en A. de Regt (2005) 'Tussen dwang en dialoog. Maatschappijoriëntatie in inburgeringscursussen', *Sociologie* 4: 382-406.
- Hurenkamp, M. en M. Kremer (red.) (2005) *Vrijheid verplicht. Over tevredenheid en de grenzen van keuzevrijheid*, Amsterdam: Van Gennep.
- Intermediair (2007) *Jonge hoogopgeleide allochtonen maken inhaalslag. Ruwe diamanten op de arbeidsmarkt*, 24.05.2007.
- Jansen, Y. (2006) 'Laïcité in het licht van de geschiedenis van de Franse assimilatiepolitiek', blz. 275-290 in W. van de Donk, A. Jonkers, G. Kronjee, en R. Plum (red.) *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, WRR Verkenningen nr. 13, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Janssens, M. et al. (2004) *Interacties tussen autochtonen en allochtonen op de werkloer*. In opdracht van Vlaams Minister van Werk, Onderwijs en Vorming, Katholieke Universiteit, Leuven: Ideaconsult.
- Jenkins, R. (2004) *Social Identity*, Second edition, London: Routledge.
- Jensma, F. (2005) 'Maxime Verhagen: "We zijn cultureel weeskind geworden"', *NRC Handelsblad* 19 februari 2005.
- Johnson, R. (1993) 'Towards a Cultural Theory of the Nation: A British-Dutch Dialogue', blz. 159-218 in A. Galema, B. Henkes en H. te Velde (eds.) *Images of the nation*, Amsterdam: Editions Rodopi B.V.
- Jones-Correa, M. (2001) 'Under two flags: dual nationality in Latin America and its consequences for the United States', *International Migration Review* 35, 4: 997-1029.

- Jonge, A.A. de (1982) *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen*, Assen: Van Gorcum. Tweede druk, met gewijzigde inleiding.
- Jonkers, P. (2006) 'Hoe zal de rechter dat oplossen? Lastige kwesties rond godsdienst', blz. 473-505 in W. van de Donk, A. Jonkers, G. Kronjee, en R. Plum (red.) *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, WRR Verkenningen nr. 13, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Joppke, C. (1999) *Immigration and the Nation-State: The United States, Germany, and Great Britain*, New York: Oxford University Press.
- Joppke, C. (2004) 'The retreat of multiculturalism in the liberal state: theory and policy', *The British Journal of Sociology* 55, 2: 237-257.
- Joppke, C. (2006) *State neutrality and anti-veiling laws in France and Germany*, Paper gepresenteerd op de Vrije Universiteit Amsterdam, 6 april 2006.
- Jurgens, F. (2007) *Het Marokkanendrama*, Amsterdam: Meulenhoff.
- Karsten, S. et al. (2005) 'Onderwijssegregatie in de grote steden', *Beleid en Maatschappij* 32, 2: 63-75.
- Karsten, S., J. Roeleveld, G. Ledoux, C. Felix en D. Elshof (2002) *Schoolkeuze in de Multi-etnische samenleving*, Amsterdam: sco-Kohnstamm Instituut.
- Kennedy, J. (2000) 'The moral state: How much do the Americans and the Dutch differ?', blz. 9-22 in H. Krabbendam en H.M. ten Napel (red.) *Regulating Morality. A comparison of the role of the state in Mastering the Mores in The Netherlands and the United States*, Apeldoorn: Maklu.
- Kennedy, J. (2004) 'De democratie als bestuurskundig probleem. Vernieuwingsstreven in de Nederlands politiek sinds 1918', blz. 12-23 in *Jaarboek parlementaire geschiedenis*, Nijmegen: Centrum voor parlementaire geschiedenis.
- Kennedy, J. (2005) *De deugden van een gidsland: Burgerschap en democratie in Nederland*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Kennedy, J. (2006) 'Goed burgerschap en de Nederlandse Overheid', *Civis Mundi* 2: 81-84.
- Klaver, J., J. Mevissen en A. Odé (2005) *Etnische minderheden op de arbeidsmarkt. Beelden en feiten, belemmeringen en oplossingen. Eindrapport*, Amsterdam: Regioplan.
- Kleijburg, H. (2006) 'Een studeerkamerstuk. Reacties op Jaap Dronkers' voorstellen voor het benutten van talent', *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken* maart 2006: 14-17.
- Koch, K. en P. Scheffer (1996, red.) *Het nut van Nederland. Opstellen over soevereiniteit en identiteit*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Koenis S. (1997) *Het verlangen naar gemeenschap. Over moraal en politiek in Nederland na de verzuiling*, Amsterdam: Van Gennep.
- Kofman, E. (2005) 'Citizenship, migration and the reassertion of national identity', *Citizenship Studies* 9, 5: 453-467.
- Kohn, H. (1965) *Nationalism: its Meaning and History*, New York: Van Nostrand Reinhold Company.
- Komen, M. (2004) *Etniciteit en uitgaan in Den Haag*, Den Haag: Haagse Hogeschool.
- Koopmans, R. (2007) 'Sta iedereen dubbele nationaliteit toe, maar wijs op de nadelen en let op conflicten', *NRC Handelsblad* 10.03.2007.
- Korf, D.J., B. Yeşilgöz, T. Nabben en M. Wouters (2007) *Van vasten tot feesten. Leefstijl, acceptatie en participatie van jonge moslims*, Utrecht: Forum.
- Kors, A. (1996) *'t is plicht dat ied' re jongen. Geschiedenis van de dienstplicht in Nederland*, Utrecht: Kwadraat.
- Kraut, R., S. Kiesler, B. Boneva, J. Cummings, V. Helgeson en A. Crawford (2001) 'Internet Paradox Revisited', *Journal of Social Issues* 58, 1, 49-74.

- Kruisbergen, E. en Th. Veld (2002) *Een gekleurd beeld. Over beelden, beoordeling en selectie van jonge allochtone werknemers*, Assen: Van Gorcum.
- Kuipers, G. (2006) 'Het eerste transnationale humorschandaal. De Mohammed-cartoons en de mondialisering van de humor', *Sociologie* 2, 4: 461-466.
- Lamkharrat, F. (2007) Column *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, april 2007: 23.
- LBR (2004) *Geweigerd?! Discriminatoir deurbelid in de horeca*, Gezamenlijke uitgave van het Landelijk bureau ter bestrijding van Rassendiscriminatie en de Landelijke Vereniging van Anti Discriminatie Bureaus en Meldpunten, Rotterdam: LBR.
- Leijenaar, M.H. en M. Verhoef (1999) *Diversiteit in besturen. Een inventarisatie in Noord Holland*, Den Haag: Toplink.
- Levy, A. (2007) *Female Chauvinist Pigs. De opkomst van de bimbocultuur*, Amsterdam: Meulenhoff.
- Lewis, J. en T. Knijn (2001) 'A comparison of English and Dutch sex education in the classroom', *Education and health* 19, 4: 59-64.
- Liagre Bohl, H. de (2004) 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat, 1945-1990', blz. 265-342 in R. Aerts, H. de Liagre Böhl, P. de Rooy en H. te Velde (red.) *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, Nijmegen: Sun.
- Lijphart, A. (1990, oorspr. 1968) *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse Politiek*, Haarlem: H.W.J. Becht.
- Lindberg, N.L. en S.A. Scheingold (1970) *Europe's Would-be Polity*, New York: Prentice-Hall.
- Löfgren, O. (1996) 'Linking the Local, the National and the Global', *Ethnologia Europaea: revue internationale d'ethnologie européenne* 26, 2: 157-168.
- Loots, J. (2004) *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige Vertegenwoordiging*, Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Lucassen, L. (2006) 'Gelijkheid en onbehagen. De wortels van het integratiedebat in West-Europa', blz. 11-36 in L. Lucassen en W. Willems (red.) *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Lucassen, L. (2007) 'Angst voor een onderklasse. Buurtbinding in vroegmoderne Hollandse steden', blz. 83-109 in W. Willems en L. Lucassen (red.) *De Krachtige Stad. Een Eeuw Omgang en Ontwikking*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Lucassen, L. en W. Willems (2006) *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Lupi, T. (2007) 'Het territorium als bindmiddel. Over burens, buurten en beleid', blz. 55-82 in W. Willems en L. Lucassen (red.) *De Krachtige Stad. Een Eeuw Omgang en Ontwikking*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Luyendijk, J. (2006) *Het zijn net mensen. Beelden uit het midden-Oosten*, Amsterdam: Podium.
- Maalouf, A. (1996) *In the name of identity. Violence and the need to belong*, New York: Arcade Publishing.
- Margalit, A. (1997) 'The moral psychology of nationalism', blz. 74-87 in R. McKim en J. McNeill McMahan (eds.) *The morality of nationalism*, Oxford: Oxford University Press.
- Maussen, M. (2006) *Ruimte voor de islam? Stedelijk beleid, voorzieningen, organisaties*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Mazzolari, F. (2005) *Determinants of naturalization: the role of dual citizenship laws. The center for comparative immigration studies*, University of California-San Diego. Working paper nr. 117 (april 2005).

- McNeill, W. (1999) *A World history*, Oxford: Oxford University Press.
- Meer, M. van der en J. Roosblad (2004) *Overcoming marginalisation? Gender and ethnic segregation in the Dutch construction, health, IT and printing industries*, Amsterdam: Amsterdam Institute for Advanced Labour Studies (AIAS).
- Meerman, M. (1999) *Gebroken wit, over acceptatie van allochtonen in arbeidsorganisaties*, Amsterdam: Uitgeverij Thela Thesis.
- Meeteren, M. van (2005) *Discoursen van integratie. De omslag in het politieke debat over integratie in Nederland*. Doctoraalscriptie sociologie, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Meijaard, J. (2006) *Raad op maat. Ondernemers, vraag en aanbod*, onderzoek uitgevoerd in opdracht van ING Bank en MKB Nederland, Zoetermeer: EIM.
- Meinecke, F. (1965) *Machiavellism*, New York: Praeger.
- Merton, R.K. (1968) *Social theory and social structure*, New York: The Free Press.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken (1994) *Contourennota integratiebeleid etnische minderheden*, Den Haag.
- MKB-Nederland (2006) *Nieuwe kansen voor het MKB. Jaarbericht 2006/2007*.
- Mommaas (2003) *Vrije tijd in een tijdperk van overvloed*, Amsterdam: Dutch University Press.
- Morley, D. (2000) *Home territories. Media, mobility and identity*, London: Routledge.
- Motivaction (2004, zie ook 2006) *Trendmeter van het middenbedrijf. Van Lanschot bankiers, KPMG, Elan*, Amsterdam: Motivaction.
- Moya, J.C. (2005) 'Immigrants and associations: a global and historical perspective', *Journal of ethnic and migration studies* 31, 5: 833-864.
- Musterd, S. en S. de Vos (2005) 'Woondynamiek in concentratiewijken', blz. 123-138 in Onderwijsraad (red.) *De verbindende schoolcultuur*, Den Haag: Onderwijsraad.
- Nabben, T., B. Yeşilgöz en D. Korf (2006) *Van Allah tot Prada. Identiteit, leefstijl en geloofsbeleving van jonge Marokkanen en Turken*, Utrecht: Forum.
- Naber, P. en A. van Lenning (2007) 'Lijf en liefde', blz. 73-87 in J. Hermes, P. Naber en A. Dieleman (red.) *Leefwerelden van jongeren: thuis, school, media en populaire cultuur*, Bussum: Coutinho.
- Nicolaas, H., A. Sprangers en A. Zorlu (2005) 'Immigranten op de arbeidsmarkt', *DEMOS* 21, 3.
- Nijs, T. de (2007) 'Clio ten dans gevraagd. Stedenbouw, stedelijke identiteit en geschiedenis', blz. 220-247 in W. Willems en L. Lucassen (Red.) *De Krachtige Stad. Een Eeuw Omgang en Ontwikking*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Norris, P. (2003) 'The bridging and bonding role of online communities', in E. Philip, N. Howard en S. Jones (eds.) *Society Online: The Internet in Context*, Thousand Oakes: Sage.
- NRC Next (2007) *Thema Nederlanders in het buitenland. Speciale bijlage ter gelegenheid van de nieuwe weekeditie*, 23.04.2007.
- Odé, A.W.M. en M. Brink (2002) 'Verscheidenheid in integratie. Evaluatie van de Wet inburgering nieuwkomers', *Migrantenrecht* 5: 154-158.
- Onderwijsraad (2005) *De stand van educatief Nederland*, Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2005) *Spreidingsmaatregelen onder de loep*, Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2007) *De verbindende schoolcultuur*, Den Haag: Onderwijsraad.
- Ormel, B. (2005) *Participatie met effect. Factoren voor een goede praktijk. Quicksan naar participatie bij zeven woningcorporaties*, Rotterdam; Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting.
- Parekh, B. (2000) *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, London: Macmillan.

- Pautz, H. (2005) 'The politics of identity in Germany: the Leitkultur debate', *Race & Class* 46, 4: 39-52.
- Peeters, A. en L. d'Haenens (2005) 'Bridging or bonding? Relationships between integration and media use among ethnic minorities in the Netherlands', *Communications* 30: 201-231.
- Pellikaan, H. en T. van der Meer (2003) *Loslaten van het links-rechts denken als de enige politieke dimensie*, http://www.nos.nl/archief/nederlandkiest/2003/paginas/achtergrond/Pellikaan_lang.html.
- Pels, D. (2005) *Een zwak voor Nederland. Ideeën voor een nieuwe politiek*, Amsterdam: Anthos.
- Penninx, R. en M. Schrover (2001) *Bastion of Bindmiddel. Organisaties van immigranten in historisch perspectief*, Amsterdam: IMES.
- Peters, D. (2006) *Tot elkaar veroordeeld. Een analyse van de vooralsnog vrijblijvende aanpak van etnische segregatie in het basisonderwijs*, Utrecht: Sardes.
- Pettigrew, T. F. (1998). 'Intergroup contact theory', *Annual Review of Psychology* 49: 65-85.
- Phalet K., C. van Lotringen en H. Entzinger (2000) *Islam in de multiculturele samenleving*, Utrecht: Ercomer Report 2000/1.
- Phalet, K. en D. Güngör (2004) *Moslim in Nederland. Religieuze dimensies, etnische relaties en burgerschap: Turken en Marokkanen in Rotterdam*, SCP-werkdocument 106c, Den Haag.
- Phalet, K., C. van Lotringen en H. Entzinger (2000) *Islam in de multiculturele samenleving. Opvattingen van jongeren in Rotterdam*, Utrecht: ERCOMER.
- Prins, B. (2004) *Voorbij de onschuld. Het debat over de multiculturele samenleving*, Amsterdam: Van Gennep.
- Putnam, R. (2007) 'E pluribus unum: diversity and community in the twenty-first century. The 2006 Johann Skytte Prize lecture', *Scandinavian Political Studies* 30, 2: 137-174.
- Putnam, R. D. (2000) *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon and Schuster.
- PVDA (2002) *Samen voor de toekomst. Verkiezingsprogramma 2002-2006*, Den Haag: PVDA.
- Raad voor Cultuur (2005) *Mediawijsheid, de ontwikkeling van nieuw burgerschap*, Den Haag: Raad voor Cultuur.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2003) *Medialogica. Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek*, Den Haag: Sdu.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2005) *Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden*, Den Haag: RMO.
- Raad voor Werk en Inkomen (2006) *Hogeropgeleide allochtonen op weg naar werk: successen en belemmeringen*, Den Haag: Raad voor Werk en Inkomen.
- Regeerakkoord (2007) *Samen werken, samen leven. Coalitieakkoord, regeringsverklaring, bewindspersonen, formatieverloop*, Den Haag: Rijksvoorlichtingsdienst.
- Regioplan (2003) *Evaluatie eindtermen maatschappijoriëntatie*, Amsterdam: Regioplan.
- Renan, E. (1882) 'What is a nation?', blz. 8-22 in H. Bhabha (ed.) *Nation and Narration*, London: Routledge.
- Research voor Beleid (2007) *Aanpak van discriminatie door Nederlandse gemeenten: 443 kansen voor verbetering*. Onderzoek in opdracht van Amnesty International, Amsterdam: Amnesty International.
- Ribbens, K. (2006) 'Ruimte voor multiculturaliteit. De vaderlandse canon en de veranderende historische cultuur', blz. 80-105 in M. Grever, E. Jonker, K. Ribbens en S. Stuurman (red.) *Controverses rond de canon*, Assen: Van Gorcum.

- Ringlelestijn, T. van (2005) 'Marokkaanse sites laveren tussen liberaal en bevoogdend', <http://www.netkwesties.nl/editie135/artikel.html> (bezoekt op 17 juli 2007).
- RMO (2003) *Inburgering: educatieve opdracht voor nieuwkomer, overheid en samenleving*, Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Roosblad, J. (2002) *Vakbonden en immigranten in Nederland, 1960-1997*, Amsterdam: Aksant.
- Rooy, P. de (2002) *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*, Amsterdam: Mets & Schilt.
- Rosanvallon, P. (1992) *Le sacre du citoyen. Histoire du suffrage universel en France*, Paris: Gallimard.
- Ruano-Borbalan, J.C. (2004) 'La construction d'identité', blz. 1-10 in C. Halpern en J.C. Ruano-Borbalan (red.) *Identités, l'individu, le groupe, la société*, Auxerre: Editions Sciences Humaines, Presses Universitaires de France.
- Rušinović, K. (2006) *Dynamic Entrepreneurship. First and second-generation immigrant entrepreneurs in Dutch cities*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Salemink, O.J.H.M. (2006) *Nieuwe rituelen in de natie. Nederland in de spiegel van Vietnam*. Oratie, Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Sarbin, T.R. (1989) 'Emotions as narrative emplotments', blz. 225-236 in M.J. Packer en R.B. Addison (Red.) *Entering the circle. Hermeneutic investigation in psychology*, Albany: State University of New York Press.
- Sardes (2005) 'Spreiden is geen kinderspel', blz. 13-102 in Onderwijsraad (red.) *Spreidingsmaatregelen onder de loep. Studie*, Den Haag: Onderwijsraad.
- Sas, N. van (1993) 'Varieties of Dutchness', blz. 5-16 in A. Galema, B. Henkes en H. te Velde (red.) *Images of the nation. Different meanings of Dutchness 1870-1940*, Amsterdam: Atlanta.
- Sas, N. van (2004) *Metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Sassen, S. (2006) *Territory, authority, rights: from medieval to global assemblages*, Princeton: Princeton University Press.
- Sassen, S. (1999) *Globalisering. Over de mobiliteit van geld, mensen en informatie*, Amsterdam: Van Gennep.
- Schaafsma, J. (2006) *Ethnic diversity at work. Diversity attitudes and experiences in Dutch organisations*, Amsterdam: Aksant.
- Schalet, A. (2004) 'Must We Fear Adolescent Sexuality?', *Medscape General Medicine* 6, 4.
- Schalet, A.T. (2000) 'Raging Hormones, regulated Love: Adolescent Sexuality and the Constitution of the Modern Individual in the United States and the Netherlands', *Body & Society* 6, 1: 75-105.
- Scheffer, P. (2000) 'Het multiculturele drama', *NRC Handelsblad* 29 januari 2000.
- Scheffer, P. (2000) 'Het multiculturele drama: een replek', *NRC Handelsblad* 25 maart 2000.
- Scheffer, P. (2007) 'Het doolhof van dubbele nationaliteit. Vier vragen die beantwoord moeten worden om een uitweg te vinden', *NRC Handelsblad* 21.03.2007.
- Schmidt, V.A. (2006) *Democracy in Europe. The EU and national politics*, Oxford: Oxford University Press.
- Schnabel P. (2004) 'Het zestiende Sociaal en Cultureel rapport kijkt zestien jaar vooruit', blz. 47-86 in *Sociaal Cultureel Rapport 2004*, Den Haag: SCP.
- Schoo, H.J. (2005) 'Nationaal Nederland', *de Volkskrant* 28 mei 2005.
- Schoo, H.J. (2006) 'Nationale identiteit als noodzakelijk kwaad', *De Helling* 3.
- Schröder, G. (2002) 'Nation, Patriotismus, Interesse', rede voor de discussie over 'Nation, Patriotismus, democratische Kultur', *Die Zeit* 8 mei 2002. http://www.zeit.de/reden/gesellschaft/200220_schroeder_patriotismus

- Schuyt, K. (2006) *Democratische deugden*, Cleveringa oratie 2006, Leiden: Leiden University Press.
- SCP (2004) *In het zicht van de toekomst: Sociaal en Cultureel Rapport 2004*, Den Haag: SCP.
- SCP/LAS (2004/2005) *Leefsituatie Allochtone Stedelingen*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP/WODC/CBS (2005) *Jaarrapport Integratie 2005*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SER (2007) *Niet de afkomst maar de toekomst*. Advies 2007/1, Den Haag: SER.
- Sleegers, F. (2007) *In debat over Nederland. Veranderingen in het discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit*, Webpublicatie nr. 34 Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Smith, A. (1991) *National identity*, Reno: University of Nevada Press.
- Smith, R.M. (2003) *Stories of peoplehood. The politics and morals of political membership*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Snel, E. (2003) 'De vermeende kloof tussen culturen. Een sociologisch commentaar bij een actueel debat', *Sociologische Gids* 50, 3: 236-258.
- Sniderman, P. en L. Hagendoorn (2007) *When ways of life collide. Multiculturalism and its discontents in the Netherlands*, Princeton: Princeton University Press.
- Sniderman, P., L. Hagendoorn en M. Prior (2004) 'Predisposing factors and situational triggers: exclusionary reactions to immigrant minorities', *American Political Science Review* 98: 35-49.
- Spijkerboer, T. (2007) *Zeker weten. Inburgering en de fundamente van het Nederlandse politieke bestel*, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Staring, R. en S. Zorlu (2001) 'Veelkleurige stad', blz. 77-126 in G. Engbersen en J. Burgers (red.) *De verborgen stad. De zeven gezichten van Rotterdam*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Stengs I. (2003) 'Ephemeral memorials against 'senseless violence': materialisations of public outcry', *Etnofoor* 2: 25-40.
- Stets, J.E. (2006) 'Identity theory', blz. 88-110 in P.J. Burke (ed.) *Contemporary social psychological theories*, Stanford: Stanford University Press.
- Stinchcombe, A.L. (1965) 'Social structure and organizations', blz. 142-193 in J.G. March (ed.) *Handbook of organizations*, Chicago: RandMcNally.
- Stinchcombe, A.L. (1990) 'Work institutions and the sociology of everyday life', in K. Erikson and S.P. Vallas (eds.) *The nature of work. Sociological perspectives*, New Haven: Yale University Press.
- Stuurman, S. (2006) 'Van nationale canon naar wereldgeschiedenis', blz. 59-79 in M. Grever, E. Jonker en K. Ribbens (red.) *Controverses rond de canon*, Assen: Van Gorcum.
- Swaan, A. de (1996) *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Taggart, P. (2006) 'Questions of Europe – The domestic politics of the French and Dutch referendums and their challenge for the study of European integration', *Journal of Common Market Studies/Annual review of the European Union in 2005* 44: 7-25.
- Tajfel, H. and J.C. Turner (1986) 'The social identity theory of intergroup behaviour' in S. Worchel and W. Austin (eds.) *Psychology of intergroup relations*, Chicago: Nelson Hall.
- Taylor, G. en S. Spencer (2004) 'Introduction', blz. 1-13 in G. Taylor en S. Spencer (eds.) *Social identities, multidisciplinary approaches*, London: Routledge.
- Tjeenk Willink, H. (2006) *Inleiding van de Vice-president bij de viering van vijftig jaar Novib in de Grote of St. Jacobs Kerk te Den Haag*, 23-3-2006, bron: <http://www.raadvanstate.nl>.

- TNO (2006) 'FunX voorziet in een behoefte', *TNO Magazine*, juni 2006.
- TNS NIPO (2005) 'Veel moslims beleven berichtgeving in media als negatief', <http://www.tnsnipo.nl> (bezocht op 17 juli 2007).
- Top, B. (2005) 'Tolerantie is niet meer neutraal', Interview met James Kennedy in *Trouw*, 17.06.2005.
- Trouw* (2007) 'Aanhang PVV is jong, areligieus en woont niet in de stad', *Trouw*, 17.3.2007.
- Uitermark, J. (2005) *Anti-multiculturalism and the governance of ethnic diversity*, paper presented at the ECPR 2005 Annual Conference Budapest, 9-11 September 2005.
- Veenman, J. (2003) 'Discriminatie op de arbeidsmarkt. De resultaten van Nederlands onderzoek', *Beleid en Maatschappij* 30, 2: 90-100.
- Veldboer, L. en R. Kleinhans (2001) 'De gemengde wijk: living together apart', blz. 51-73 in J.W. Duyvendak en L. Veldboer (red.) *Meeting Point Nederland. Over samenlevingsopbouw, multiculturaliteit en sociale cohesie*, Amsterdam: Boom.
- Velde, H. te (2004) 'Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting, 1848-1917', blz. 99-178 in R. Aerts, H. de Liagre Böhl, P. de Rooy en H. te Velde (red.) *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, Nijmegen: Sun.
- Vennix, P. en I. Vanwesenbeeck (2005) *Seksualiteit en relaties van Turkse en Marokkaanse Nederlanders*, Delft: Eburon.
- Verkuyten, M. (1999) *Etnische identiteit. Theoretische en empirische benaderingen*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Verkuyten, M. (2005) 'Ethnic group identification and group evaluation among minority and majority groups: testing the multiculturalism hypothesis', *Journal of personality and social psychology* 88, 1: 121-138.
- Verkuyten, M. (2006) 'Groepsidentificaties en intergroeprelaties onder Turkse Nederlanders', *Mens & Maatschappij* 81, 1: 64-79.
- Verkuyten, M. (2006) *Opgroeien in etnisch-culturele diversiteit*. Oratie, Universiteit Utrecht.
- Verkuyten, M. (2006a) 'Nederlandse identiteit en 'witte' etnisering', blz. 155-174 in R. Gowricharn (red.) *Falende instituties. Negen heikele kwesties in de multiculturele samenleving*, Utrecht: Forum.
- Verkuyten, M. en J. Thijs (2000) *Leren (en) waarden: discriminatie, zelfbeeld en leerprestaties in 'witte' en 'zwarte' basisscholen*, Amsterdam: Thela Thesis.
- Verkuyten, M. en K. Zaremba (2005) 'Ethnic relations in a changing political context', *Social Psychology Quarterly* 68: 375-386.
- Verkuyten, M. en L. Hagendoorn (1998) 'Prejudice and self-categorization: The variable role of authoritarianism and ingroup stereotypes', *Personality and Social Psychology Bulletin* 24: 99-110.
- Verkuyten, M. en P. Brug (2004) 'Multiculturalism and group status: the role of ethnic identification, group essentialism and protestant ethic', *European Journal of Social Psychology* 34: 647-661.
- Verkuyten, M. en S. Nekuee (1999) 'Subjective well-being, discrimination and cultural conflict: Iranians living in the Netherlands', *Social Indicators Research* 47: 281-306.
- Vermeulen, B. (2006) 'Een schets en evaluatie van de kritiek op de overheidsfinanciering van het bijzonder onderwijs', blz. 353-366 in W. van de Donk, A. Jonkers, G. Kronjee en R. Plum (red.) *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, WRR Verkenningen nr. 13, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Vink, M. (2004) 'The Unbearable Lightness of European Citizenship', *Citizenship, Social and Economics Education* 6, 1: 24-33.

- Vogel-Van der Duin, E.M. (2006) *Rechtsextremisme en racisme bij jongeren: beweegredenen en motieven. Kwalitatief en exploratief onderzoek in Noord-Limburg*, Masterscriptie: Universiteit Utrecht.
- Volkskrant Magazine* (2006) *Interview met Maryam Hassouni*, 02.12.2006.
- Vree, F. van (2006) 'Media, morality and popular culture. The case of the Netherlands 1870-1965', blz. 79-92 in B. Moore and H. van Nierop (eds.) *Twentieth-century mass society in Britain and the Netherlands*, Oxford: Berg.
- Vree, F. van (1995) *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis*, Groningen: Historische Uitgeverij.
- Vries, S. de en T.F. Pettigrew (1998) 'Effects of Ethnic Diversity: the Position of Minority Workers in Two Dutch Organizations', *Journal of Applied Social Psychology* 28, 16: 1503-1530.
- Wal, J. ter (2004) 'Moslim in Nederland. De publieke discussie over de islam in Nederland: Een analyse van artikelen in *de Volkskrant* 1998-2002', SCP-werkdocument 106d, Den Haag: SCP.
- Waldinger, R. and D. Fitzgerald (2004) 'Transnationalism in question', *American Journal of Sociology* 109, 5: 1177-1195.
- Warmerdam, J., J. Doesborgh en H. van den Tillaart (2006) *Inburgering en redzaamheid bij sociale contacten, opleiding en werk*, Nijmegen: ITS.
- Weber, E. (1976) *Peasants into Frenchmen: the modernization of rural France, 1870-1914*, Stanford: Stanford University Press.
- Weber, M. (1918) 'Politik als Beruf', in M. Weber *Gesammelte Politische Schriften*, Tübingen: 1971.
- Wellman, B. en M. Gulia (1999) 'Net surfers don't ride alone: virtual communities as communities', blz. 167-194 in P. Kollock en M. Smith (eds.) *Communities and Cyberspace*, New York: Routledge.
- Westerloo, F (2007) 'Van massamedium tot buurtomroep', *de Volkskrant* 25.01.2007.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2002) *De toekomst van de nationale rechtsstaat*, Rapporten aan de Regering nr. 63 Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2003) *Waarden, normen en de last van het gedrag*, Rapporten aan de Regering nr. 68, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2005) *Vertrouwen in de buurt*, Rapporten aan de Regering nr. 72, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2005a) *Focus op functies: uitdagingen voor een toekomstbestendig mediabeleid*, Rapporten aan de regering nr. 71, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2006) *De verzorgingstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*, Rapporten aan de regering nr. 76, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2006) *Dynamiek in islamitisch activisme. Aanknopingspunten voor democratisering en mensenrechten*, Rapporten aan de Regering nr. 73, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2007) *Europa in Nederland*, Rapporten aan de regering nr. 78, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- White Paper (2001) *Secure Borders, Safe Haven, Integration with Diversity in Modern Britain*, London: Government Printing Office.

- Wilders, G. (2007) 'Trouw aan de vlag', column op <http://www.nieuwnieuws.nl>, 15 mei 2007.
- Willems, W. (2006) 'All in the family. De migrant, de geschiedenis en de roots', blz. 99-110 in L. Lucassen en W. Willems (red.) *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Willems, W. en L. Lucassen (2007) 'De tweeslachtige stad. Economie, civil society en sociale cohesie', blz. 248-261 in W. Willems, en L. Lucassen (red.) *De Krachtige Stad. Een Eeuw Omgang en Ontwikking*, Amsterdam: Bert Bakker
- Wolf, N. (2003) *The porn myth*, New York.
- Wolfe, A. (2006) 'An introduction to American religious practice', blz. 209-224 in W. van de Donk, A. Jonkers, G. Kronjee, en R. Plum (red.) *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, WRR Verkenningen nr. 13, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Woud, A. van der (2006) *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Wouters, C. (2005) *Seks en de seksen. Een geschiedenis van moderne omgangsvormen*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Zhou, M. (1997) 'Growing up American: The challenge confronting immigrant children and children of immigrants', *Annual Review of Sociology* 23: 63-95.

BIJLAGE

GROEPSGESPREKKEN MET JONGEREN

Forum-weekend, Santpoort, 21-23 april 2006

S. Celebi
N. L. Van Putten
A. K. M. Korte
H. Farsi
Y. van der Lek
A. Belhaj
M. Hosseingholikhan
R. Koekoek
R. Schreinemachers
M. Bencheikh
A. Abdoelkarim
M. Tamer

Opleiding Kapper Niveau 2, basisberoepsopleiding, Albeda College Rotterdam 9 november 2006

E. Bergwerff
M. Bol
D. Elibol
J. van der Ent
J. Los
K. Neijs
C.P. Rijs
M. Schröder
C. Vreken
M. Wahed
R. Blokland
J. Versluijs

Opleiding Sport en Bewegen, Albeda College Spijkenisse 13 september 2006

K. Brouwer
L. Dronkers
R. Eekman
H. el Ouassaidi
B. van der Grijn
K. Jongen
S. Kruit
T. Nieuwamerongen
P. Roos
B. de Snaijer
K. Stolk
J. Vincent
R. van Waas
P. van Wijnen
J. de Wolf

ADVISERING

Prof. dr. H. Entzinger, Erasmus Universiteit Rotterdam
 Mw. drs. E. Dourleijn, Erasmus Universiteit Rotterdam
 Dr. K. Ribbens, NIOD
 Prof. dr. M. Grever, Erasmus Universiteit Rotterdam
 Drs. J. Schoonenboom, WRR
 Prof. dr. M. Verkuyten, Universiteit Utrecht
 Mw. B. van der Haak, VPRO (Tegenlicht)
 Mw. H. Hagen, VPRO (Tegenlicht)
 Mr. S. Harchaoui, directeur Forum
 H.K.H. Prinses Máxima der Nederlanden
 Mw. mr. J.F. Zaaijer, Dienst Koninklijk Huis
 Mw. mr. I. Brouwer, Twynstra Gudde
 Drs. W. Ligthart, Twynstra Gudde
 Mw. drs. M. Kilic-Karaaslan
 Mw. drs. L. Duits, Universiteit van Amsterdam
 Mw. dr. A. Van Lenning, Universiteit van Tilburg
 Mw. S. Terlouw, tekstschrijver

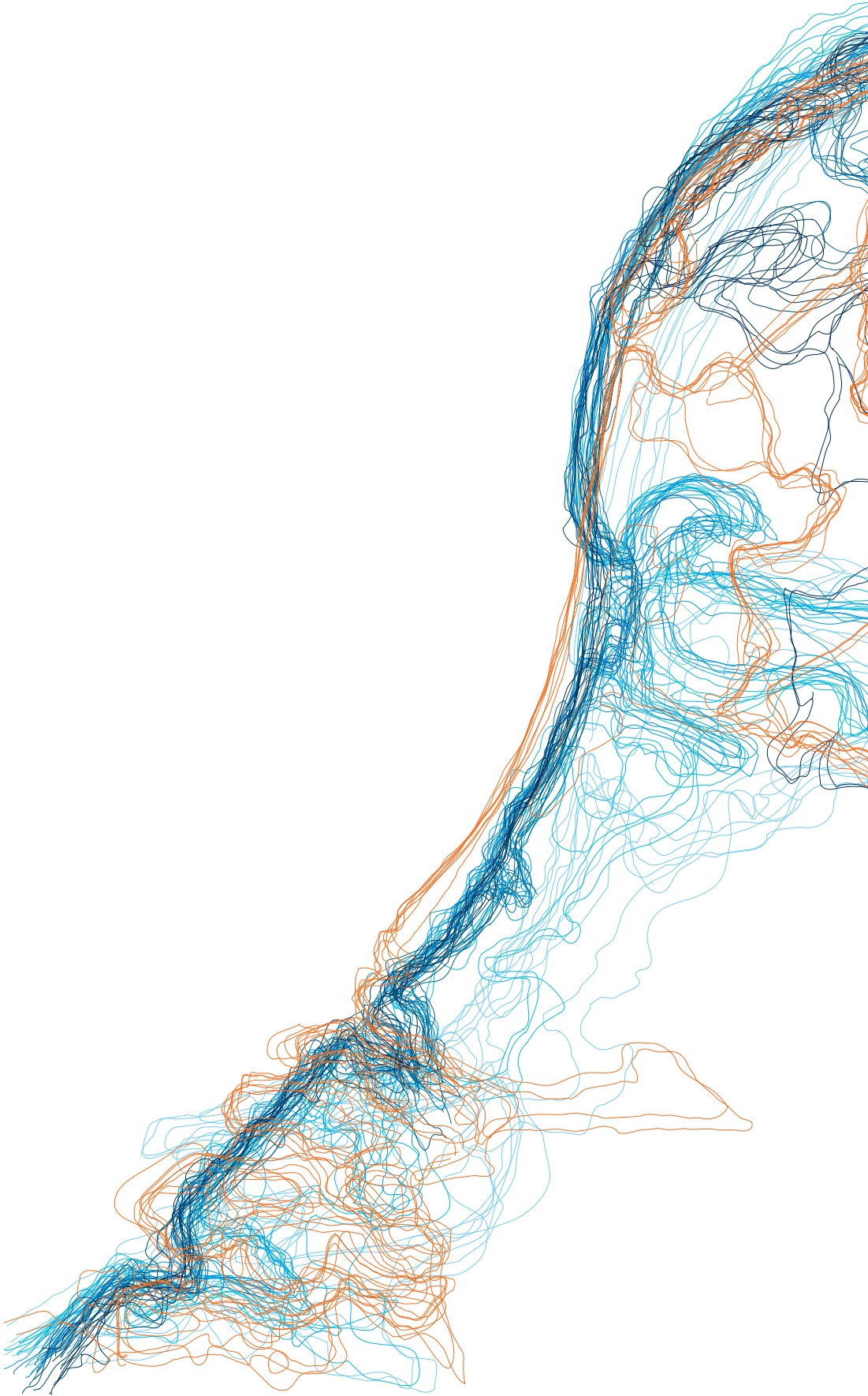
COMMENTAAR OP CONCEPTRAPPORT

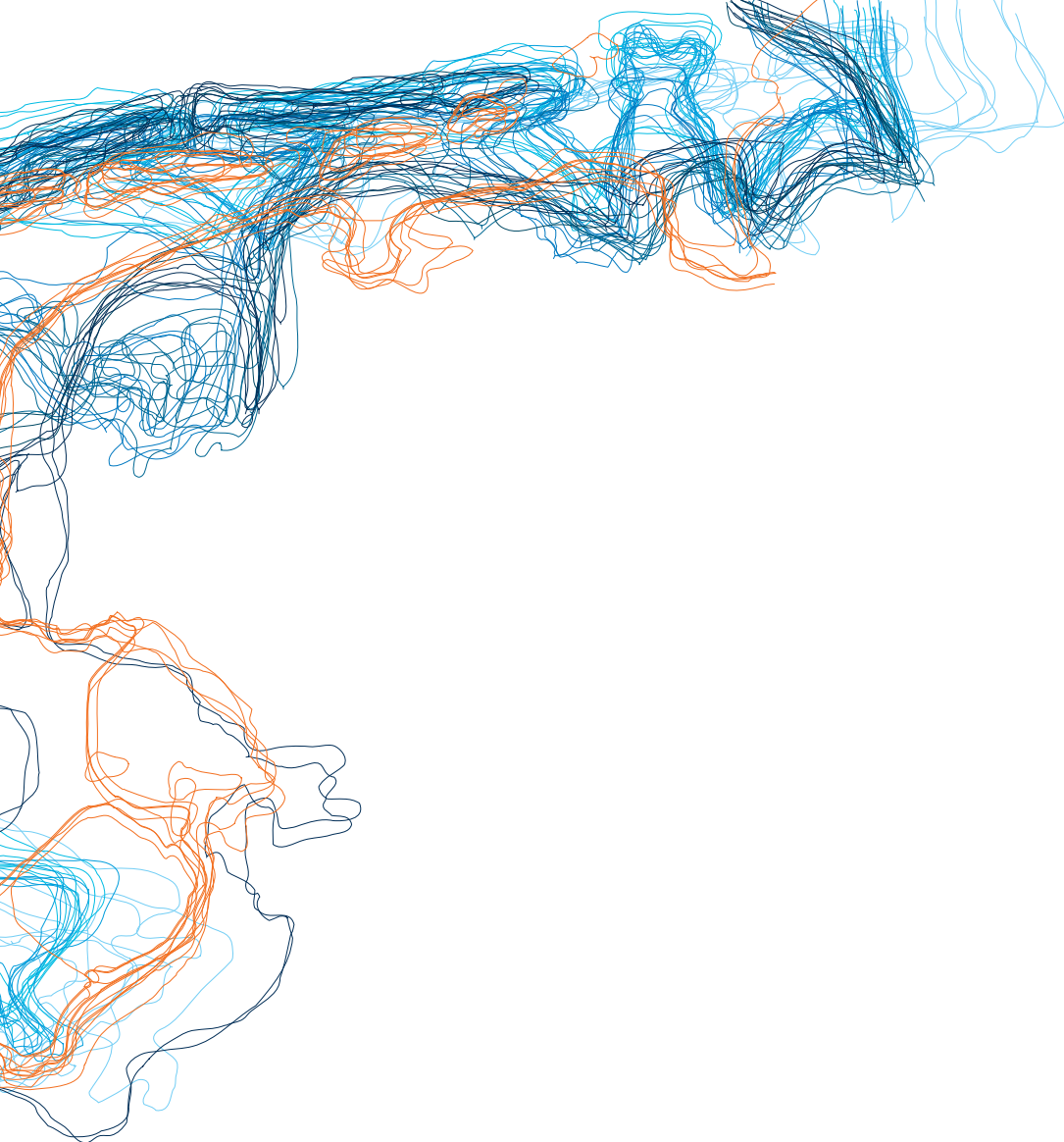
Prof. dr. C.W. Couwenberg
 Dr. D. Pels, Universiteit van Amsterdam
 Mw. dr. M. Drenth von Februar
 Prof. dr. P. de Rooij, Universiteit van Amsterdam
 Mw. prof. dr. H. Ghorashi, Vrije Universiteit Amsterdam
 Prof. dr. R. Koopmans, Vrije Universiteit Amsterdam

INFORMATIE

Mw. E. Lubbers, Albeda college
 Dhr. H. Karacaer
 Dhr. O. Schildknecht, Rebound Centre Delfshaven
 Mw. F.M. Russel, ZZVN
 Mw. L. Smit, MKB
 Drs. C. Huinder, Forum
 Mw. K. Agharbi, Forum
 Mw. K. Schram, Forum
 Drs. K. Veling, rector Johan de Witcollege
 Mw. dr. I. Vanwesenbeeck, NISSO/Rutgersstichting
 Mw. F. Lamkharrat, Sonor Rotterdam Noord
 Mw. G. Hellinga, Scholengemeenschap Zuid-West Den Haag
 Dhr. H. Schutte, Flexus, Jeugdhulpverlening Rotterdam
 Mw. C. Yemni, Rebound Centre Delfshaven
 Mw. K. Verhoek, Flexus, jeugdhulpverlening Rotterdam
 Dhr. S. Abdallah, jongerenwerker/veldonderzoeker Stadsdeel West Amsterdam
 Dhr. O. el Haddioui, student Universiteit Utrecht
 Mw. E. van Riel, journalist

1. VROEG-ATLANTICUM: 5500 V. CHR.
2. LAAT-ATLANTICUM: 4100 V. CHR.
3. VROEG-SUBBOREAAL: 3000 V. CHR.
4. MIDDEN-SUBBOREAAL: 2100 V. CHR.
5. LAAT-SUBBOREAAL: 1250 V. CHR.
6. VROEG-SUBATLANTICUM/VROEGE MIDDELEEUWEN: 100 V. CHR. – 700
7. LATE MIDDELEEUWEN: 1000 – 1200
8. TOT HEDEN: 1553 – 2007

RAPPORTEN AAN DE REGERING

Eerste raadsperiode (1972-1977)

- 1 Europese Unie
- 2 Structuur van de Nederlandse economie
- 3 Energiebeleid
Gebundeld in één publicatie (1974)
- 4 Milieubeleid (1974)
- 5 Bevolkingsgroei (1974)
- 6 De organisatie van het openbaar bestuur (1975)
- 7 Buitenlandse invloeden op Nederland: Internationale migratie (1976)
- 8 Buitenlandse invloeden op Nederland: Beschikbaarheid van wetenschappelijke en technische kennis (1976)
- 9 Commentaar op de Discussienota Sectorraden (1976)
- 10 Commentaar op de nota Contouren van een toekomstig onderwijsbestel (1976)
- 11 Overzicht externe adviesorganen van de centrale overheid (1976)
- 12 Externe adviesorganen van de centrale overheid (1976)
- 13 Maken wij er werk van? Verkenningen omtrent de verhouding tussen actieven en niet-actieven (1977)
- 14 Interne adviesorganen van de centrale overheid (1977)
- 15 De komende vijftienvig jaar – Een toekomstverkenning voor Nederland (1977)
- 16 Over sociale ongelijkheid – Een beleidsgerichte probleemverkenning (1977)

Tweede raadsperiode (1978-1982)

- 17 Etnische minderheden (1979)
  - A. Rapport aan de Regering
  - B. Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid?
- 18 Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)
- 19 Beleidsgerichte toekomstverkenning
Deel 1: Een poging tot uitlokking (1980)
- 20 Democratie en geweld. Probleemanalyse naar aanleiding van de gebeurtenissen in Amsterdam op 30 april 1980
- 21 Vernieuwingen in het arbeidsbestel (1981)
- 22 Herwaardering van welzijnsbeleid (1982)
- 23 Onder invloed van Duitsland. Een onderzoek naar gevoeligheid en kwetsbaarheid in de betrekkingen tussen Nederland en de Bondsrepubliek (1982)
- 24 Samenhangend mediabeleid (1982)

Derde raadsperiode (1983-1987)

- 25 Beleidsgerichte toekomstverkenning
Deel 2: Een verruiming van perspectief (1983)
- 26 Waarborgen voor zekerheid. Een nieuw stelsel van sociale zekerheid in hoofdlijnen (1985)
- 27 Basisvorming in het onderwijs (1986)
- 28 De onvoltooide Europese integratie (1986)
- 29 Ruimte voor groei. Kansen en bedreigingen voor de Nederlandse economie in de komende tien jaar (1987)
- 30 Op maat van het midden- en kleinbedrijf (1987)
  - Deel 1: Rapport aan de Regering
  - Deel 2: Pre-adviezen
- 31 Cultuur zonder grenzen (1987)
- 32 De financiering van de Europese Gemeenschap. Een interimrapport (1987)
- 33 Activerend arbeidsmarktbeleid (1987)
- 34 Overheid en toekomstonderzoek. Een inventarisatie (1988)

Vierde raadsperiode (1988-1992)

- 35 Rechtshandhaving (1988)
- 36 Allochtonenbeleid (1989)
- 37 Van de stad en de rand (1990)
- 38 Een werkend perspectief. Arbeidsparticipatie in de jaren '90 (1990)
- 39 Technologie en overheid (1990)
- 40 De onderwijsverzorging in de toekomst (1991)
- 41 Milieubeleid. Strategie, instrumenten en handhaafbaarheid (1992)
- 42 Grond voor keuzen. Vier perspectieven voor de landelijke gebieden in de Europese Gemeenschap (1992)
- 43 Ouderen voor ouderen. Demografische ontwikkelingen en beleid (1993)

Vijfde raadsperiode (1993-1997)

- 44 Duurzame risico's. Een blijvend gegeven (1994)
- 45 Belang en beleid. Naar een verantwoorde uitvoering van de werknemersverzekeringen (1994)
- 46 Besluiten over grote projecten (1994)
- 47 Hoger onderwijs in fasen (1995)
- 48 Stabiliteit en veiligheid in Europa. Het veranderende krachtenveld voor het buitenlands beleid (1995)
- 49 Orde in het binnenlands bestuur (1995)
- 50 Tweedeling in perspectief (1996)
- 51 Van verdelen naar verdienen. Afwegingen voor de sociale zekerheid in de 21e eeuw (1997)
- 52 Volksgezondheidszorg (1997)
- 53 Ruimtelijke-ontwikkelingspolitiek (1998)
- 54 Staat zonder land. Een verkenning van bestuurlijke gevolgen van informatie- en communicatietechnologie (1998)

Zesde raadsperiode (1998-2002)

- 55 Generatiebewust beleid (1999)
- 56 Het borgen van publiek belang (2000)
- 57 Doorgroei van arbeidsparticipatie (2000)
- 58 Ontwikkelingsbeleid en goed bestuur (2001)
- 59 Naar een Europabrede Unie (2001)
- 60 Nederland als immigratiesamenleving (2001)
- 61 Van oude en nieuwe kennis. De gevolgen van ict voor het kennisbeleid (2002)
- 62 Duurzame ontwikkeling. Bestuurlijke voorwaarden voor een mobiliserend beleid (2002)
- 63 De toekomst van de nationale rechtsstaat (2002)
- 64 Beslissen over biotechnologie (2003)
- 65 Slagvaardigheid in de Europabrede Unie (2003)
- 66 Nederland handelsland. Het perspectief van de transactiekosten (2003)
- 67 Naar nieuwe wegen in het milieubeleid (2003)

Zevende raadsperiode (2003-2007)

- 68 Waarden, normen en de last van het gedrag (2003)
- 69 De Europese Unie, Turkije en de islam (2004)
- 70 Bewijzen van goede dienstverlening (2004)
- 71 Focus op functies. Uitdagingen voor een toekomstbestendig mediabeleid (2005)
- 72 Vertrouwen in de buurt (2005)
- 73 Dynamiek in islamitisch activisme. Aanknopingspunten voor democratisering en mensenrechten (2006)
- 74 Klimaatstrategie – tussen ambitie en realisme (2006)
- 75 Lerende overheid. Een pleidooi voor probleemgerichte politiek (2006)

- 76 De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden (2006)
- 77 Investeren in werkzekerheid (2007)
- 78 Europa in Nederland (2007)

Rapporten aan de Regering nrs 1 t/m 67 en publicaties in de reeks *Voorstudies en achtergronden* zijn niet meer leverbaar. Alle studies van de WRR zijn beschikbaar via de website www.wrr.nl.
Rapporten aan de Regering nrs 68 t/m 79 zijn verkrijgbaar in de boekhandel of via Amsterdam University Press, Herengracht 221, 1016 BG Amsterdam (www.aup.nl).

VERKENNINGEN

Zevende raadsperiode (2003-2007)

- 1 Jacques Pelkmans, Monika Sie Dhian Ho en Bas Limonard (red.) (2003) Nederland en de Europese grondwet
- 2 P.T. de Beer en C.J.M. Schuyt (red.) (2004) Bijdragen aan waarden en normen
- 3 G. van den Brink (2004) Schets van een beschavingsoffensief. Over normen, normaliteit en normalisatie in Nederland
- 4 E.R. Engelen en M. Sie Dhian Ho (red.) (2004) De staat van de democratie. Democratie voorbij de staat
- 5 P.A. van der Duin, C.A. Hazeu, P. Rademaker en I.J. Schoonenboom (red.) (2004) Vijftientig jaar later. De Toekomstverkenning van de WRR uit 1977 als leerproces
- 6 H. Dijkstra, P.L. Meurs en E.K. Schrijvers (red.) (2004) Maatschappelijke dienstverlening. Een onderzoek naar vijf sectoren
- 7 W.B.H.J. van de Donk, D.W.J. Broeders en F.J.P. Hoefnagel (red.) (2005) Trends in het medialandschap. Vier verkenningen
- 8 G. Engbersen, E. Snel en A. Weltevrede (2005) Sociale herovering in Amsterdam en Rotterdam. Eén verhaal over twee wijken
- 9 D.J. Wolfson (2005) Transactie als bestuurlijke vernieuwing. Op zoek naar samenhang in beleid en uitvoering
- 10 Nasr Abu Zayd (2006) Reformation of Islamic Thought. A Critical Historical Analysis
- 11 J.M. Otto (2006) Sharia en nationaal recht. Rechtssystemen in moslimlanden tussen traditie, politiek en rechtsstaat
- 12 P.L. Meurs, E.K. Schrijvers en G.H. de Vries (2006) Leren van de praktijk. Gebruik van lokale kennis en ervaring voor beleid
- 13 W.B.H.J. van de Donk, A.P. Jonkers en G.J. Kronjee (red.) (2006) Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie
- 14 D. Scheele, J.J.M. Theeuwes, G.J.M. de Vries (red.) (2007) Arbeidsflexibiliteit en ontslagrecht
- 15 P.A.H. van Lieshout, M.S.S. van der Meij en J.C.I. de Pree (red.) (2007) Bouwstenen voor betrokken jeugdbeleid
- 16 J.J.C. Voorhoeve (2007) From War to the Rule of Law. Peacebuilding after Violent Conflicts
- 17 M. Grever en K. Ribbens (2007) Nationale identiteit en meervoudig verleden

Alle Verkenningen zijn verkrijgbaar in de boekhandel of via Amsterdam University Press, Herengracht 221, 1016 BG Amsterdam (www.aup.nl).

WEBPUBLICATIONS

Zevende raadsperiode (2003-2007)

- 1 Opvoeding, onderwijs en jeugdbeleid in het algemeen belang
- 2 Ruimte voor goed bestuur: tussen prestatie, proces en principe
- 3 Lessen uit corporate governance en maatschappelijk verantwoord ondernemen
- 4 Regulering van het bestuur van maatschappelijke dienstverlening: eenheid in verscheidenheid
- 5 Een schets van het Europese mediabeleid
- 6 De regulering van media in internationaal perspectief
- 7 Beleid inzake media, cultuur en kwaliteit: enkele overwegingen
- 8 Geschiedenis van het Nederlands inhoudelijk mediabeleid
- 9 Buurtinitiatieven en buurtbeleid in Nederland anno 2004: analyse van een veldonderzoek van 28 casussen
- 10 Geestelijke gezondheid van adolescenten: een voorstudie
- 11 De transitie naar volwassenheid en de rol van het overheidsbeleid: een vergelijking van institutionele arrangementen in Nederland, Zweden, Groot-Brittannië en Spanje
- 12 Klassieke sharia en vernieuwing
- 13 Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden
- 14 Climate strategy: Between ambition and realism
- 15 The political economy of European integration in the polder: Asymmetrical supranational governance and the limits of legitimacy of Dutch EU policy-making
- 16 Europe in law, law in Europe
- 17 Faces of Europe: Searching for leadership in a new political style
- 18 The psychology and economics of attitudes in the Netherlands
- 19 Citizens and the legitimacy of the European Union
- 20 No news is bad news! The role of the media and news framing in embedding Europe
- 21 Actor paper subnational governments: Their role in bridging the gap between the EU and its citizens
- 22 The Dutch third sector and the European Union: Connecting citizens to Brussels
- 23 Europe in parliament: Towards targeted politicization
- 24 Europe in the Netherlands: Political parties
- 25 The EU Constitutional Treaty in the Netherlands: Could a better embedding have made a difference?
- 26 How to solve the riddle of belated Euro contestation in the Netherlands?
- 27 Connection, consumer, citizen: Liberalising the European Union gas market
- 28 Dutch EU-policies with regard to legal migration – The directive on family reunification
- 29 The accession of Turkey to the European Union: The political decision-making process on Turkey in The Netherlands
- 30 The Habitats Directive: A case of contested Europeanization
- 31 Encapsulating services in the 'polder': Processing the Bolkestein Directive in Dutch Politics
- 32 Zorgen over de grens
- 33 De casus Inburgering en Nationaliteitswetgeving: iconen van nationale identiteit. Een juridische analyse
- 34 In debat over Nederland: veranderingen in het discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit
- 35 Veelvoorkomende criminaliteit
- 36 Gevaarlijke stoffen
- 37 ICT en Internet
- 38 Voedsel en geneesmiddelen
- 39 Waterbeheer en waterveiligheid

Rapport 79

De Nederlandse identiteit is sinds enige jaren weer een veelbesproken onderwerp. De uitbreiding van de Europese Unie, de snelle globalisering die Nederland voor- en nadelen biedt en individualiseringsprocessen zorgen voor hernieuwde aandacht voor de vraag wie 'wij' zijn. Met name in de context van immigratie en integratie wordt 'de nationale identiteit' naar voren geschoven als antwoord op publieke en politieke zorgen over gemeenschappelijkheid en maatschappelijke samenhang. Op deze manier dreigt nationale identiteit een politiek en beleidsmatig antwoord te worden voor een integratieprobleem, terwijl de vraag naar wie wij zijn en wat ons bindt in essentie een samenlevingsprobleem is.

In dit rapport adviseert de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid de aandacht van de overheid te verleggen van nationale identiteit naar processen van identificatie met Nederland. Waar nationale identiteit als concept het risico loopt te verzanden in het vastleggen van een historisch bepaalde en statische identiteit, biedt een benadering die vertrekt vanuit identificatieprocessen mogelijkheden voor een meer toekomstgerichte beleidstrategie. In dit rapport wordt deze benadering uitgewerkt voor de functionele, normatieve en emotionele identificatie, de drie belangrijkste processen voor identificatie met Nederland.

ISBN 978 90 5356 428 8